

Godina XXXI/2012

Broj 1

Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja

Zbornik
Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja
(IKSI)

Izdaje

*Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
u Beogradu*

*Glavni i odgovorni
urednik*

- Dr Leposava Kron

*Zamenik glavnog i
odgovornog urednika*

- Dr Zoran Stevanović

*Međunarodni Izdavački
savet*

- Professor Derral Creatwood, Univerzitet u Baltimoru
- Professor Marc Cools, Univerzitet u Briselu
- Professor Olle Findahl, Svetski Institut za Internet
- Professor Aida. A. Hozić, Univerzitet Florida
- Akademik prof. dr Vlado Kambovski, Makedonska akademija nauka
- Akademik prof. dr Miodrag Simović, Univerzitet u Banja Luci

Redakcija

- Prof. dr Goran Ilić, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Ljiljana Radulović, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Goran Knežević, Univerzitet u Beogradu
- Prof. dr Vladan Joldžić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Dr Marina Blagojević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Dr Branislava Knežić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Sekretar redakcije

- Ana Batrićević

Tehnički urednik

- Milka Raković

*Kompjuterska obrada
teksta*

- Slavica Miličić

Časopis izlazi dva puta godišnje

JOURNAL OF THE
Institute of Criminological
and Sociological Research

Published by
Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

<i>Editor-in-chief</i>	• Dr. Leposava Kron, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Editor</i>	• Dr. Zoran Stevanović, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>International Editorial Consultants</i>	• Professor Derral Creatwood, University of Baltimore
• Professor Marc Cools, University of Bruxelles
• Professor Olle Findahl, World Internet Institute, Teknikparken i Gävle
• Professor Aida A. Hozic, University of Florida
• Professor Vlado Kambovski, Macedonian Academy of Science
• Professor Miodrag Simović, University of Banja Luka
<i>Editorial Board</i>	• Professor Goran Ilić, University of Belgrade
• Professor Ljiljana Radulović, University of Belgrade
• Professor Goran Knežević, University of Belgrade
• Professor Vladan Joldžić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
• Dr. Marina Blagojević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
• Dr. Branislava Knežić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Secretary of the Editorial Board</i>	• Ana Batričević, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Managing Editor</i>	• Milka Raković, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade
<i>Computer Design</i>	• Slavica Miličić, Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade

Za izdavača
Dr Leposava Kron

E: krinstitut@gmail.com

Štampa
"Zuhra Simić"

Tiraž
300

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)
godina XXXI/ broj 1 / 2012

S A D R Ź A J

Ljubinko Mitrović SMRTNA KAZNA	7
Boban Petrović, Janko Međedović ALTERNATIVNI POGLEDI NA PSIHO PATIJU: OD PATOLOGIJE DO ADAPTIVNE ŽIVOTNE STRATEGIJE	19
Veljko Ikanović EVOLUCIJA USLOVNE OSUDE U KRIVIČNOM ZAKONODAVSTVU REPUBLIKE SRPSKE	49
Ivana Stevanović GRANICE I MOGUĆNOSTI KRIVIČNOPRAVNE ZAŠTITE MALOLETNIH LICA	69
Vesna Gojković, Vladimir Horvat NARCIZAM I SKLONOST KA KORIŠĆENJU FACEBOOKA	85
Ana Batrićević KRIVIČNO DELO ŠUMSKE KRAĐE U POZITIVNOM PRAVU REPUBLIKE SRBIJE	105
Leposava Vukićević, Dragica Mihajlović FAKTORI SAMOPOUZDANJA I CRTE AGRESIVNOSTI	131
Ana Jovašević KRIVIČNOPRAVNA ZAŠTITA PATENTNOG PRAVA	147
Vladan Joldžić EKOLOŠKI PREKRŠAJI U PRAVNOM SISTEMU REPUBLIKE SRBIJE	171

Sanja Čopić	
RESTORATIVNA PRAVDA I ZATVOR: NEKA STRANA ISKUSTVA	191
Ana Čović	
USVOJENJE DECE SA POSEBNIM POTREBAMA I IZAZOVI U POSTADOPTIVNOM PERIODU	205
Aleksandra Bulatović, Srđan Korać	
KULturna DIMENZIJA ETIKE BEZBEDNOSNOG SEKTORA	217
Ljeposava Ilijić	
ADAPTACIJA NA ZATOČENIŠTVO	231
Jelena Dimitrijević Vavan, Ljiljana Stevković	
ALKOHOL KAO KRIMINOGENI FAKTOR	241
Jasmina Igrački	
POLICIJA KAO SUBJEKT U PREVENCIJI ZLOSTAVLJANJA DECE	259

SMRTNA KAZNA

Ljubinko Mitrović*
Fakultet pravnih nauka
Panevropski univerzitet APEIRON, Banja Luka

Sistem krivičnih sankcija predstavlja jedno od najvažnijih, ako ne i najvažnije pitanje krivičnog materijalnog prava uopšte, pa tako i Republike Srpske, odnosno Bosne i Hercegovine. Taj sistem je karakterističan i po njegovim stalnim promjenama u smislu uspostavljanja novih i nestanka nekih, često puta višegodišnjih krivičnih sankcija. Posebno mjesto u sistemu krivičnih sankcija zauzima sistem kazni koji je karakterističan i po tome što savremena krivična zakonodavstva već dugi niz godina ne predviđaju tzv. tjelesne kazne, a s druge strane, sve je veći broj zemalja koje su ukinule ili ukidaju i smrtnu kaznu kao posebnu vrstu kazne koja se sastoji u lišenju života učinioca krivičnog djela na zakonit način, a posebno nakon što je učinilac krivičnog djela oglašen krivim za izvršenje krivičnog djela. Upravo o smrtnoj kazni, njenoj primjeni danas, kao i borbi međunarodnih organizacija na njenom ukidanju biće riječi u ovom referatu.

KLJUČNE RIJEČI: krivična sankcija / sistem krivičnih sankcija / kazne / smrtna kazna

UKRATKO O POJMU KAZNE

Osnovna i najznačajnija vrsta krivičnih sankcija, dugo vremena i jedina krivična sankcija, koja je i danas propisana u posebnom dijelu krivičnih

* E-mail: ljubinko58@gmail.com

zakona (zakonika) za najveći broj krivičnih djela, jeste kazna¹. Kazna predstavlja nezaobilazno, još uvijek ključno sredstvo zaštite društva od kriminaliteta, odnosno nezaobilazno sredstvo reakcije društva na kriminalitet, posebno onu vrstu kriminaliteta koja nosi predznak teški kriminalitet u koji najčešće ubrajamo teška krivična djela, zatim djela sa elementima nasilja, te na kraju, terorizam ili organizovani kriminalitet.

Prema D. Jovaševiću kazna se određuje kao prinudna mjera predviđena u zakonu koju izriče sud krivično odgovornom učiniocu krivičnog djela s ciljem zaštite osnovnih sloboda i prava čovjeka, te drugih prava i društvenih vrijednosti zajamčenih i zaštićenih ustavom i međunarodnim pravom, odnosno pravnim poretkom, a koja se sastoji u oduzimanju ili ograničavanju njegovih sloboda i prava.

Kazna je krivična sankcija koju sud izriče, u zakonito sprovedenom postupku, krivično odgovornom učiniocu krivičnog djela, radi zaštite društva od kriminaliteta, a sastoji se u lišavanju ili ograničavanju određenih sloboda i prava².

Sistem kazni obuhvata skup svih kazni sadržanih u krivičnom zakonodavstvu jedne zemlje, zatim način njihovog propisivanja i izricanja, kao i njihov međusobni odnos³. S druge strane, pod kaznenim sistemom podrazumijevamo vrste kazni, njihov međusobni odnos, način određivanja kazni u krivičnom zakonu i pravila o sudskom odmjeravanju kazni⁴.

SISTEM KAZNI KROZ ISTORIJU I DANAS

Duga istorija razvoja krivičnog prava nudi široku lepezu različitih vrsta kazni koje su primjenjivane prema učiniocima krivičnih djela i koje su trebale ostvariti dvostruki cilj: a) da utiču na sprečavanje učinilaca krivičnih djela da ponovo izvrše krivično djelo i b) da javnim i surovim izvršenjem "vaspitno" utiču na ostale građane kako bi ih strahom od kazne odvratili od vršenja krivičnih djela⁵. S druge strane, svrha kažnjavanja kako je određuju mnoga savremena krivična zakonodavstva, ali i Krivični zakon

¹ Mitrović, Lj. (2012) *Sistem kaznenih sankcija u Republici Srpskoj*, Banja Luka, str. 91-94.

² Srzentić, N. - Stajić, A. - Lazarević, Lj. (1996) *Krivično pravo Jugoslavije*, Beograd, str. 346.

³ Jovašević, D. (2010) *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd, str. 203.

⁴ Mrvić Petrović, N. (2007) *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd, str. 134-135.

⁵ Jovašević, D. - Stevanović, Z. (2012) *Kazne kao oblik društvene reakcije na kriminal*, Beograd, str. 16-17.

Republike Srpske⁶ kada predviđa da se, u okviru opšte svrhe krivičnih sankcija, određuje naročita svrha kažnjavanja koja se sastoji u:

1. sprečavanju učinioa krivičnog djela da čini krivična djela i njegovo prevaspitavanje,
2. uticaju na druge da ne čine krivična djela i
3. razvijanju i učvršćivanju društvene odgovornosti izražavanjem društvene osude za krivično djelo i neophodnosti poštovanja zakona.

Pitanje sistema kazni jeste centralno pitanje svakog krivičnog zakonodavstva. Sistem kazni obuhvata skup svih kazni sadržanih u krivičnom zakonodavstvu jedne zemlje, način njihovog propisivanja i izricanja, kao i njihov međusobni odnos. Istorijski posmatrano, sistem kazni čine:

1. eliminatorne kazne (koje se sastoje u uklanjanju, odnosno eliminisanju učinioa krivičnog djela iz društva, a u koje se ubrajaju: a) smrtna kazna, b) progonstvo iz zajednice, c) deportacija i d) relegacija);
2. tjelesne kazne koje se javljaju u dva osnovna oblika, i to: a) sakaćenje, odnosno odsijecanje pojedinih dijelova tijela i b) šibanje;
3. kazne teškog fizičkog rada (koje se odnose na različite oblike kažnjavanja učinilaca krivičnih djela u smislu njihovog mučenja, ponižavanja i tjelesnog maltretiranja, a javljaju se u dva osnovna oblika: a) rad veslača i b) drugi težak fizički rad);
4. bezčasteće (difamne) kazne (od kojih su najpoznatije: a) žigosanje ili smuđenje, b) izlaganje na stub srama i c) kamenovanje);
5. imovinske kazne (danas široko primjenjivane, a najpoznatije su: a) novčana kazna i b) konfiskacija imovine) i
6. kazne lišenja slobode (različiti modaliteti kazne zatvora)⁷.

Savremena krivična zakonodavstva predviđaju više vrsta kazni koje imaju za cilj što efikasniju borbu protiv svih oblika kriminaliteta, odnosno svih vidova njegovog ispoljavanja. Današnji kazneni sistemi najvećeg broja zemalja najčešće predviđaju sljedeće vrste kazni za fizička lica, i to:

- a) kazne lišenja slobode, odnosno, prije svih, kaznu zatvora i kaznu dugotrajnog, odnosno doživotnog zatvora,
- b) novčane kazne,

⁶ "Službeni glasnik Republike Srpske", br. 49/2003; 108/2004; 37/2006; 70/2006; 73/2010 i 1/2012.

⁷ Jovašević, D. - Stevanović, Z. (2007) *Pravni aspekti izvršenja krivičnih sankcija*, Beograd, str. 62-75.

- c) rad za opšte dobro ili rad u javnom interesu (Srbija, Crna Gora, Hrvatska) i
- d) kazne koje se odnose na oduzimanja vozačke dozvole ili zabranu upravljanja motornim vozilom (Srbija, Slovenija, Makedonija).

Krivični zakon Republike Srpske, u izmijenjenoj odredbi člana 29 iz 2010. godine propisuje tri vrste kazni koje se mogu izreći fizičkom licu kao učiniocu krivičnog djela koji je kriv, i to su:

1. kazna dugotrajnog zatvora,
2. kazna zatvora i
3. novčana kazna.

Pored toga, u odredbi čl. 50-60 Zakona o zaštiti i postupanju sa djecom i maloljetnicima u krivičnom postupku Republike Srpske⁸ predviđena je jedna posebna kazna za maloljetne učinioce krivičnih djela, odnosno kazna maloljetničkog zatvora.

S druge strane, i ostali krivični zakoni u Bosni i Hercegovini, i to u odredbi člana 40 Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine⁹, odredbi člana 41 Krivičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine¹⁰ i odredaba člana 41 Krivičnog zakona Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine¹¹, a nakon izmjena ovih krivičnih zakona iz 2010. godine, takođe predviđaju tri vrste kazni koje se mogu izreći izvršiocu krivičnog djela koji je kriv. To su:

1. kazna zatvora,
2. kazna dugotrajnog zatvora i
3. novčana kazna.

SMRTNA KAZNA

Smrtna kazna (*poena capitalis*) predstavlja vrstu kazne koja se sastoji u zakonom predviđenom lišenju života učinioca krivičnog djela, a nakon što je on oglašen krivim za izvršenje određenog krivičnog djela. Smrtna kazna kao posebna vrsta kazne, odnosno specifična kazna protiv života učinioca

⁸ "Službeni glasnik Republike Srpske", broj 13/2010.

⁹ "Službeni glasnik Bosne i Hercegovine", br. 3/2003; 32/2003; 37/2003; 54/2004; 61/2004; 30/2005; 53/2006; 55/2006; 32/2007 i 8/2010.

¹⁰ "Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine", br. 36/2003; 37/2003; 21/2004; 69/2004; 15/2005; 42/2010 i 42/2011.

¹¹ "Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine", br. 10/2003; 6/2005; 21/2010; 47/2011 – Prečišćeni tekst i 52/2011 - ispravka.

krivičnog djela (osuđenog), dugo vremena je bila dio kaznenog sistema velikog broja zemalja¹². Ona predstavlja najtežu, odnosno najstrožu, kapitalnu kaznu u svim kaznenim sistemima u kojima je postojala, odnosno u kojima i danas postoji. Tako, smrtna kazna i danas postoji čak i u najrazvijenijim zemljama poput Sjedinjenih Američkih Država, Japana i Kine (za čak 68 krivičnih djela gdje su pogubljenja i najčešća), ali i u krivičnim zakonodavstvima Avganistana, Bangladeša, Egipta, Etiopije, Indonezije, Jemena, Kuvajta, Pakistana, Sjeverne Koreje, Sirije, Sudana, Vijetnama, Indije, Irana, Iraka, Bjelorusije¹³, Kazahstana, Letonije, Saudijske Arabije, Singapura, Libije, Malezije, Turske, Uzbekistana, Gambije, Bocvane, Tajvana i dr.¹⁴. U Rusiji je proglašen moratorijum na njeno izvršenje¹⁵, a inače je Krivičnim zakonikom Rusije iz 1996. godine¹⁶ propisana za pet krivičnih djela, između ostalih, za ubistvo sa otežavajućim okolnostima, atentat na državnu i javnu ličnost, genocid itd.

Interesantno, smrtna kazna je još uvijek zadržana u 38 od 50 država u Sjedinjenim Američkim Državama (bez obzira na svu priču o demokratičnosti ovog pravnog sistema), s tim da su smrtnu kaznu ukinule pojedine sjevernoameričke države, između ostalih Aljaska, Havaji, Ajoval, Mičigen, Masačusets, Distrikt Kolumbija, Sjeverna Dakota i dr. S druge strane, na evropskom kontinentu, danas su veoma rijetke zemlje koje su u svom krivičnom zakonodavstvu zadržale smrtnu kaznu, a posebno se

¹² Sigurno, svoju najsnažniju primjenu u bivšoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, ova vrsta kazne imala je u periodu od 1944. do 1951. godine kada je prema nekim, istina neproverjenim podacima, izrečeno oko 10.000 smrtnih presuda, od kojih je većina i izvršena.

¹³ U svim izvještajima Savjeta Evrope, Bjelorusija se posebno ističe kao zemlja u kojoj se nastavlja sa egzekucijom ljudi, dok ostalih 47 evropskih zemalja (koje su članice Savjeta Evrope) zabranjuje ovakvu vrstu necivilizovane i nehumane kazne u mimodopsko vrijeme (Dejvis, Teri <http://www.danas.rs/vesti/dijalog/ukidanje-smrtne-kazne-je-nedovršen-posao.46.html?newsid=141942>

¹⁴ Prema podacima Amnesty Internationala, smrtna kazna postoji u još 58 zemalja, a 21 od njih je 2011. godine izvršila najmanje po jedno pogubljenje (što je za sedam zemalja manje nego 2003. godine). U tim zemljama je prošle godine obješeno, strijeljano ili na drugi način pogubljeno nekoliko hiljada ljudi (preuzeto: Europa.EU, Amnesty international).

¹⁵ Moratorijum na smrtnu kaznu je uveden kada je Rusija prihvatila Protokol broj 6 uz Konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda kojim se traži ukidanje smrtne kazne. Uprkos činjenici da je Rusija potpisala dokument, Državna дума ga još uvijek nije ratifikovala.

¹⁶ Posljednji put smrtna kazna u Rusiji je izvršena 1996. godine. Tri godine kasnije pomilovana su 703 osuđenika na smrt i od tada je na snazi moratorijum (Radio-televizija Srbije, 30. jun 2012. godine).

ističu zemlje Evropske unije (trenutno 28 zemalja) u kojima je smrtna kazna zabranjena¹⁷.

Svakako, činjenica je da smrtna kazna spada i u red najstarijih kazni u krivičnom pravu čija je opravdanost postojanja dugi niz godina izazivala i još uvijek izaziva velike rasprave pravnih teoretičara i filozofa, odnosno, s jedne strane, njenih pristalica i, naravno, njenih protivnika, s druge strane.

Najveći broj pravnih teoretičara, protivnika smrtne kazne, odnosno abolicionista¹⁸, u prilog ukidanju smrtne kazne ističu sljedeće argumente: smrtna kazna je nepotrebna i nepopravljiva, ona nije djeljiva i nije nužna, smrtna kazna je nepravedna i nehumana, ona ne smanjuje kriminalitet, ona izaziva sažaljenje prema krivcu, smrtna kazna je neopravdana jer niko, pa ni država nema pravo na život svojih građana i dr. Filozofi i humanisti negiraju pravo državi da ona raspolaže životima svojih građana. Oni ističu da je pravo na život neotuđivo pravo čovjeka i da ono koincidira sa šansom da se čovjek mijenja i popravlja, a da je smrtna kazna izraz nepovjerenja u mogućnost popravljanja čovjeka, te da nije u skladu s preventivnom funkcijom kazne, odnosno da nije u skladu s kaznom kao mjerom socijalizacije, da se čovjekovoj odgovornosti, koja je uvijek relativna, a koja je rezultat djelovanja sila izvan čovjeka i jačih od njega, parira sankcijom koja je apsolutna, definitivna i ireparabilna.

Takođe se ističe da se ona protivi današnjem stanju kulture i civilizacije i širokim mogućnostima kojima raspolaže savremena država u borbi protiv zločina, te predstavlja varvarski čin koji u svakom slučaju ne sprečava i ne smanjuje kriminal i zločine, ne pomaže žrtvama, a ubice pretvara u mučenike i zakonske greške u nepovratne tragedije¹⁹. Kao snažan argumenat u prilog ukidanju smrtne kazne, ističe se da se ne može dokazati preventivni učinak smrtne kazne prema učiniocima najtežih

¹⁷ Evropska unija je aktivna u borbi protiv smrtne kazne i na multilateralnom nivou, što je doprinijelo donošenju rezolucije o moratorijumu na smrtnu kaznu u Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija. Pored toga, Evropska unija je prvo regionalno tijelo koje je usvojilo zakone o zabrani trgovine proizvodima koji se koriste za izvršenje smrtne kazne ili mučenje i zlostavljanje. Takođe je zabranjeno pružanje tehničke pomoći za te proizvode (preuzeto: Europa.EU, Amnesty international).

¹⁸ Abolicionizam je naziv za pokret protiv smrtne kazne, a abolicionistima se nazivaju protivnici smrtne kazne, tj. oni koji traže njeno ukidanje. Prvi moderni abolicionist bio je Italijan Čezare Bekarija (1738-1784), koji je svoje ideje iznio u uticajnom eseju *O zločinima i kaznama* (1764). Kasnije, u 19. vijeku, mnogi naučnici su pisali protiv smrtne kazne, a širom Evrope i Amerike nicala su filantropska društva za borbu protiv smrtne kazne.

¹⁹ Dejvis, Teri <http://www.danas.rs/vesti/dijalog/ukidanje-smrtne-kazne-je-nedovršen-posao.46.html?newsid=141942>

djela, odnosno da ona, naprotiv, u čovjeku pobuđuje niske instinkte. Posebno ako je ona apsolutno propisana, nije svrsishodna i zbog toga jer će učinilac takvog krivičnog djela, a koji zna da ga za već učinjeno krivično djelo čeka smrtna kazna nastaviti kriminalnu djelatnost pojačanom snagom i bez ikakvih obzira. Takođe, ističe se da protiv smrtne kazne govori i mogućnost da ona bude pogrešno izrečena (tzv. sudska ubistva, odnosno pogrešne presude).

Zagovornici ove kazne njeno opravdanje nalaze u neophodnosti postojanja smrtne kazne predviđene isključivo za opasne i nepopravljive zločince²⁰. Dakle, retencionisti opravdavaju smrtnu kaznu i navode da je ona neminovno zlo koje se nanosi pojedincu i pravda se time što se njome sprečavaju druga, brojnija zla koja bi se u budućnosti desila. Iz ovoga proizilazi da se društvo smrtnom kaznom brani od opasnih delinkvenata, jer na drugi način ne može da očuva svoje vrijednosti i pravna dobra. Pri tome se misli da delinkvent čineći zabranjeno djelo razmišlja o tome kakve će posljedice imati ako bude otkriven i da li će ta posljedica biti njegova smrt, te ukoliko se ona pojavljuje kao krajnji represivni rezultat njegovog ponašanja, on odustaje od delikta.

Smrtna kazna je nekada izvršavana na veoma surov način, često i sa prethodnim mučenjem, odnosno kao tzv. kvalifikovana smrtna kazna. U zavisnosti od izvršnog krivičnog zakonodavstva konkretne zemlje, danas se smrtna kazna izvršava na više načina, kao što su: strijeljanje, vješanje, upotreba otrova, giljotina, električna stolica, smrtonosna injekcija, itd. Ipak, danas se u najvećem broju savremenih zemalja ne primjenjuje nikakvo prethodno mučenje, već se nastoji, tamo gdje ona još uvijek postoji, da se smrtna kazna izvrši brzo, bezbolno i humano²¹.

²⁰ Interesantan je stav episkopa krasnogorskog Irinarha iz Moskovske patrijaršije koji smatra da smrtna kazna treba da postoji za krivična djela terorizma. S druge strane, ruski patrijarh Kiril je protiv smrtne kazne u savremenoj Rusiji (Radio-televizija Srbije, 30. jun 2012. godine).

²¹ Prema podacima Amnesty Internationala, broj pogubljenja u cijelom svijetu pao je sa 2.148 u 2005. godini na 1.591 u 2006. godini, a 91% svih poznatih pogubljenja izvršeno je u šest zemalja: Kini, Iranu, Pakistanu, Iraku, Sudanu i SAD-u. Kuvajt je imao najveći broj pogubljenja po stanovniku, a nakon njega Iran. Na osnovu dostupnih javnih izvještaja, procijenjeno je da je u Kini tokom 2006. godine pogubljeno najmanje 1.010 lica, iako je taj broj samo vrh ledenog brijega. Pouzdani izvori navode da je pogubljeno između 7.500 i 8.000 ljudi. Službene statistike i dalje su državna tajna, zbog čega se teško provode nadzor i analiza. Iran je pogubio najmanje 177 lica, Pakistan najmanje 82, a Irak i Sudan svaki po najmanje 65. U dvanaest država SAD-a pogubljena su 53 lica. Teško je procijeniti koliki je trenutno broj u cijelom svijetu osuđenih na smrt koji čekaju pogubljenje. Krajem 2006. godine procijenjeni broj bio je između 19.185 i 24.646 na osnovu informacija grupa za ljudska prava, medijskih izvještaja i ograničenih dostupnih službenih podataka (preuzeto sa: Vikipedija, 16. oktobar 2012. godine).

Isto tako, u velikom broju zemalja dugo vremena je smrtna kazna propisivana za veliki broj krivičnih djela. Međutim, snažna kritika koju su pokrenuli protiv srednjovjekovnog prava filozofi, sociolozi, psiholozi, humanisti, prosvjetitelji i predstavnici klasične škole krivičnog prava, dovela je do smanjenja broja krivičnih djela zapriječenih ovom kaznom, te do ublažavanja njenog izvršenja. Pitanje o ukidanju smrtne kazne koje je pokrenuo Bekarija dovelo je do stvaranja snažnog pokreta abolicionista. Na taj način je izazvana veoma široka i dugotrajna diskusija o problemu smrtne kazne, u kojoj su učestvovala različite profesije i koja je dovela do ukidanja smrtne kazne u nizu savremenih krivičnih zakonodavstava

Uzimajući u obzir razloge za i protiv smrtne kazne²², danas je abolicionistički pokret (u koji ulaze sve tzv. abolicionističke zemlje, odnosno zemlje koje su ukinule smrtnu kaznu, ali i zemlje u kojima je smrtna kazna propisana izuzetno, odnosno samo za slučaj rata ili neposredne ratne opasnosti), prije svega u Evropi, odnio prevagu i više od stotinu zemalja ne predviđa smrtnu kaznu u svom kaznenom sistemu²³.

Isto tako, za ukidanje smrtne kazne poseban značaj imaju sljedeće međunarodne konvencije koje zabranjuju smrtnu kaznu, i to:

1. Drugi fakultativni protokol uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (prihvaćen i proglašen Rezolucijom Generalne skupštine 44/128 od 15. decembra 1989. godine)²⁴,
2. Protokol broj 6 Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama (Strazbur, 28. april 1983. godine)²⁵ i
3. Protokol broj 13 Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama koji je Bosna i Hercegovina ratifikovala 7. jula 2003. godine.

²² Prema istraživanju stavova javnog mnjenja o smrtnoj kazni sprovedenom u Srbiji na uzorku od 1.000 građana rezultati po godinama su sljedeći: 2011. godine – 53% protiv smrtne kazne, a 47% građana za; 2010. godine – 47% protiv smrtne kazne, a 53% za; 2009. godine – 52% protiv, a 48% za; 2008. godine – 48% protiv, a 52% građana za smrtnu kaznu (preuzeto sa: Vikipedija, 15. oktobar 2012. godine).

²³ Od 2003. godine u svijetu se obilježava svjetski i evropski Međunarodni dan borbe protiv smrtne kazne. Od tada je 17 zemalja ukinulo smrtnu kaznu i danas je nema u krivičnim zakonodavstvima, odnosno u praksi u 140 zemalja, odnosno u više od 70% ukupnog broja država u svijetu.

²⁴ Član 1 Protokola glasi: Ni jednom licu koje potpada pod jurisdikciju države članice ovog Protokola ne može se izreći smrtna kazna. Svaka država članica preduzeće sve potrebne mjere za ukidanje smrtne kazne u okviru njene jurisdikcije. Ovaj Protokol do sada je ratifikovalo 75 zemalja.

²⁵ Član 1 Protokola glasi: Smrtna kazna se ukida. Niko se ne može osuditi na smrtnu kaznu ili pogubiti.

Posljednjih tridesetak godina smrtnu kaznu su ukinule sljedeće zemlje, i to: 1976. godine Portugal, 1978. godine Danska, 1979. godine Luksemburg i Norveška, 1981. godine Francuska, 1982. godine Holandija, 1983. godine Kipar, 1985. godine Australija, 1990. godine Hrvatska, Češka, Slovačka, Mađarska i Irska, 1992. godine Švajcarska, 1993. godine Grčka i SR Jugoslavija (član 7 Zakona o izmjenama Krivičnog zakona Savezne Republike Jugoslavije), 1994. godine Italija, 1995. godine Španija, 1996. godine Belgija, 1997. godine Poljska, 1999. godine Ukrajina, 2000. godine Albanija, 2001. godine Čile i 2002. godine Srbija²⁶ i Crna Gora.²⁷

S druge strane, u nizu zemalja poput Austrije, Njemačke, Švedske, Švajcarske, Francuske, Izraela, Bugarske, Albanije, Italije ili Grčke poslije ukidanja smrtno kazne, za najteže oblike teških krivičnih djela predviđena je kazna zatvora u doživotnom trajanju, odnosno kazna dugotrajnog zatvora.

SMRTNA KAZNA U REPUBLICI SRPSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI

Kada je Bosna i Hercegovina u pitanju, smrtna kazna je konačno brisana iz sistema kazni predviđenih krivičnim zakonima 1998. godine. Umjesto smrtno kazne, u Republici Srpskoj, odnosno Bosni i Hercegovini danas se za najteže oblike teških krivičnih djela može propisati kazna dugotrajnog zatvora (u trajanju od dvadeset do četrdeset i pet godina) alternativno sa kaznom zatvora. Slično rješenje nalazimo i u još nekim krivičnim zakonodavstvima, poput Srbije, Crne Gore, Hrvatske, Slovenije i dr.

²⁶ Smrtna kazna je u Srbiji primjenjivana od nastanka moderne države 1804. godine do 2002. godine, a konačno je ukinuta 26. februara 2002. godine kada je Narodna skupština Republike Srbije izmijenila Krivični zakonik Srbije ("Službeni glasnik Republike Srbije", broj 10/2002) i iz njega izbrisala smrtnu kaznu. Neposredno prije toga, odnosno novembra 2001. godine smrtna kazna je brisana i u odredbama Krivičnog zakona Savezne Republike Jugoslavije ("Službeni list Savezne Republike Jugoslavije", broj 61/2001). Glavni motiv ukidanja smrtno kazne bio je: pridruživanje tadašnje Savezne Republike Jugoslavije Savjetu Evrope. Posljednje pogubljenje, strijeljanjem, izvršeno je 14. februara 1992. godine kada je u Somboru strijeljan Johan Drozdek, osuđen na smrt 1988. godine zbog silovanja i ubistva šestogodišnje djevojčice, a posljednje smrtno presude su izrečene 2001. godine. Inače, u Srbiji, sudovi su od 1991. godine do 2001. godine izrekli 19 smrtnih kazni od kojih nijedna nije izvršena (preuzeto sa: Vikipedija, 15. oktobar 2012. godine). Član 24 Ustava Srbije iz 2006. godine glasi: Ljudski život je neprikosnoven. U Republici Srbiji nema smrtno kazne.

²⁷ Smrtna kazna u Crnoj Gori je prvi put propisana Krivičnim zakonom iz 1798. godine, a ukinuta je 19. juna 2002. godine. Posljednje pogubljenje, strijeljanjem, izvršeno je 29. januara 1981. godine, a posljednje dvije smrtno presude su izrečene 11. oktobra 2001. godine. The Death Penalty in the OSCE Area, Wasaw, 1999; Death Penalty Information Center, www.deathpenaltyinfo.org. po. html; Amnesty International, The Death Penalty, Questions and Answers, april 2000, AI index , Act 50/01/00.

Međutim, da smrtna kazna ipak nije ukinuta bar kada je Republika Srpska u pitanju svjedoči odredba člana 11 Ustava Republike Srpske²⁸ koja glasi:

Život čovjeka je neprikosnoven.

Smrtna kazna može se izuzetno propisati i izreći samo za najteže oblike teških krivičnih djela.

Dakle, Ustav Republike Srpske kao najviši pravni akt ovog entiteta i dalje predviđa smrtnu kaznu, premda je ona brisana još u Krivičnom zakoniku²⁹ Republike Srpske iz 2000. godine³⁰.

LITERATURA

- (1) Jovašević, D. (2010). *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd: Nomos.
- (2) Jovašević, D., & Stevanović, Z. (2007). *Pravni aspekti izvršenja krivičnih sankcija*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (3) Jovašević, D., & Stevanović, Z. (2012). *Kazne kao oblik društvene reakcije na kriminal*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (4) Mitrović, Lj. (2012). *Sistem kaznenih sankcija u Republici Srpskoj*, Banja Luka: SAMS.

²⁸ Ustav Republike Srpske sa Amandmanima od I do CXXII, "Službeni glasnik Republike Srpske", br. 3/92 do 19/2010.

²⁹ Krivični zakonik Republike Srpske je donesen od strane Narodne skupštine Republike Srpske, 22. juna 2000. godine i objavljen u Službenom glasniku Republike Srpske, broj 22/2000, a stupio je na snagu 1. oktobra 2000. godine. Pravosnažno izrečena smrtna kazna do dana stupanja na snagu ovog zakonika postaje kazna doživotnog zatvora. Dakle, donošenjem Krivičnog zakonika Republike Srpske iz 2000. godine obaveza Bosne i Hercegovine, odnosno Republike Srpske za preduzimanjem potrebnih mjera za ukidanje smrtne kazne u okviru njene jurisdikcije (iz stava 2 člana 1 Drugog fakultativnog protokola uz Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima) je konačno ispunjena. Treba napomenuti takođe da je smrtna kazna u drugom entitetu, odnosno Federaciji Bosne i Hercegovine ukinuta donošenjem Krivičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine iz 1998. godine.

³⁰ Specijalni predstavnik Evropske unije u Bosni i Hercegovini Peter Sorensen i ambasador Francuske u Bosni i Hercegovini Rolan Žil su povodom Svjetskog dana borbe protiv smrtne kazne, u zajedničkom pismu apelovali na predsjednika Republike Srpske Milorada Dodika da pokrene novu raspravu o relevantnoj odredbi Ustava Republike Srpske koja se odnosi na tu problematiku... Iz Evropske komisije u Briselu saopšteno je da Evropska unija naglašava opredijeljenost za univerzalno ukidanje smrtne kazne...Evropska unija se protivi izricanju smrtne kazne za bilo koje krivično djelo i pod bilo kojim okolnostima. Univerzalno ukidanje ove kazne je jedan od ključnih ciljeva politike ljudskih prava Evropske unije (preuzeto: Novinska agencija Srna, 10. oktobar 2012. godine).

- (5) Mrvić Petrović, N. (2007). *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd: Javno preduzeće Službeni glasnik.
- (6) Szrentić, N., Stajić, A., & Lazarević, Lj. (1996). *Krivično pravo Jugoslavije*, Beograd: Savremena administracija.

DEATH PENALTY

The system of criminal sanctions is one of the most, if not the most important question of substantive criminal law in general, including the Republic of Serbian and Bosnia and Herzegovina. This system is also characterized by its constant changes in terms of establishing new and disappearance of some, often many years krivičnih sanctions. A special place in the system of criminal sanctions occupies a system of punishment that is characterized by the fact that contemporary criminal law for many years, so do not anticipate. corporal punishment, on the other hand, an increasing number of countries that have abolished or repealed the death penalty as a special kind of punishment which consists in the deprivation of life committed a crime in a legal manner, especially when the perpetrator is guilty of a criminal works. It is about the death penalty, its application today, as well as international organizations fighting for the repeal will be discussed in this paper.

KEY WORDS: criminal sanctions / the system of criminal penalties / the penalties / the death penalty

ALTERNATIVNI POGLEDI NA PSIHO PATIJU: OD PATOLOGIJE DO ADAPTIVNE ŽIVOTNE STRATEGIJE*

Boban Petrović*

Janko Međedović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Psihopatija je konstrukt koji već više od 200 godina privlači pažnju i praktičara i istraživača. Veliki broj istraživanja koja su do danas realizovana, a posebno u zadnjih 20-ak godina, daju značajan doprinos razumevanju ovog fenomena. U ovom članku se analiziraju različiti teorijski pristupi razumevanju psihopatije, počev od kliničkog konteksta, iz kojeg je ovaj konstrukt i potekao, i u kojem je skoro isključivo viđen kao oblik patološkog ponašanja, preko pokušaja da se psihopatija razume kao ekstremna manifestacija bazičnih crta ličnosti, do, konačno, sagledavanja psihopatije kao jedne adaptivne životne strategije, u okviru evoluciono-psihološke paradigme. U članku se daju argumenti u prilog ovom poslednjem stanovištu.

KLJUČNE REČI: psihopatija / poremećaj ličnosti / bazične dimenzije ličnosti / adaptacija, / evolucionarna psihologija

UVOD

Ponašajni, emotivni i interpersonalni obrasci reagovanja osoba koje nazivamo psihopatama vrlo su često tokom istorije prepoznavani kao važni

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: bobanpetrovi@gmail.com

* E-mail: jankomed@yahoo.com

za društvo, pre svega po svojim posledicama, i permanentno su dovodjeni u vezu sa kriminalnim aktivnostima, nasilnim ponašanjem, i sl. (npr., Wright, 2009). Iako sva određenja psihopatije, pored evidentnih razlika, imaju i znatan broj dodimih tačaka, najpotpunije određenje psihopatije zadire svega 70-ak godina unazad, od objavljivanja prvog izdanja Cleckley-eve knjige "Maska zdravlja" (1941). Kada je operacionalizacija ovog konstrukta u pitanju, "zlatni standard" za procenu psihopatije ima još kraću istoriju – sredinom 80-ih godina XX-og veka, Hare je objavio svoju čuvenu Čeklistu za procenu psihopatije (Hare, 1991).

Izvorno potekao iz kliničkog diskursa, ovaj konstrukt se i danas razmatra u kontekstu poremećaja ličnosti. Međutim, aktuelni nalazi sve više idu u prilog hipotezi da psihopatija nije nužno samo poremećaj, da nema samo negativne posledice po pojedinca sa psihopatijom i njegovu okolinu, kao i da se ne može jasno govoriti o posebnoj grupi ljudi koje psihopate čine. Psihopatija se može posmatrati i kao specifični složaj ekstremnih vrednosti bazičnih crta ličnosti, karakterističnih za sve ljude, pa i kao specifična životna strategija. Evoluciona psihologija pruža mogućnost da se psihopatija u stvari sagleda iz perspektive njene potencijalne adaptivne vrednosti za pojedinca (npr., Glenn, Kurzban, & Raine, 2011).

U ovom radu ćemo pokušati da, u cilju boljeg razumevanja prirode psihopatije, razmotrimo psihopatiju iz pozicije kliničkog pristupa, da razmotrimo empirijski pristup psihopatiji, da sagledamo implikacije povezanosti psihopatije sa bazičnom strukturom ličnosti, i na kraju, da damo pregled pokušaja objašnjenja psihopatije iz perspektive evolucione psihologije. Ali, pre toga ćemo navesti aktuelna određenja, i napraviti kratak pregled novijih istraživanja psihopatije.

PSIHOPATIJA – ODREĐENJE

Psihopatija – osnovne odrednice. Psihopatija se u literaturi određuje najčešće kao poremećaj ličnosti, ili patološki sindrom, koji obuhvata različite emocionalne, ponašajne i interpersonalne karakteristike, a koje su usmerene pre svega na nepoštovanje društvenih pravila i prava drugih ljudi (Hare, 1991). Međutim, neki autori (npr., Glenn, Kurzban, & Raine, 2011) određuju psihopatiju i bez neposrednog prizvuka psihopatologije, kao tip ličnosti koji se karakteriše nedostatkom osećaja krivice, kajanjem, i empatičkom brigom za druge, smanjenom emotivnom reakcijom na stres, površnom šarmantnošću, manipulativnošću, egocentričnošću i grandioznošću. Karakteriše je takođe i tendencija ka impulsivnim reakcijama, ulaženje u rizične situacije, ali ne i

tendencija da se planira budućnost. Takođe, psihopatiju karakteriše i antisocijalno ponašanje i loša kontrola ponašanja, kao i sklonost ka agresivnosti, kako reaktivnoj, tako i, specifičnije, instrumentalnoj (Glenn, Kurzban, & Raine, 2011).

Dakle, psihopatija je vrlo kompleksan složaj ponašajnih, emotivnih i interpersonalnih karakteristika, odnosno, crta ličnosti, pa je i etiologija psihopatije vrlo složena; istraživanja usmerena na etiologiju psihopatije prepoznala su važnost genetske predispozicije (Blonigen, Hicks, Krueger, Patrick, & Iacono, 2006; Forsman, Lichtenstein, Andershed, & Larsson, 2008; Taylor, Loney, Bobadilla, Iacono, & McGue, 2003; Vernon, Villani, Vickers, & Harris, 2008), psihofizioloških procesa (npr., Guay, Ruscio, Knight, & Hare, 2007), razvojnih promena (npr., Marshall & Cooke, 1999; Piquero, Farrington, Fontaine, Vincent, Coid, & Ullrich, 2012), situacionih okolnosti (npr., Taylor, Loney, Bobadilla, Iacono, & McGue, 2003), kao i interakcije gena i sredine (npr., Hicks, Carlson, Blonigen, Patrick, Iacono, & McGue, 2012); za pregled različitih aspekata razvoja psihopatije, pogledati: Blair, Peschardt, Budhani, Mitchell, & Pine (2006).

Genetski faktori imaju snažan uticaj; oko 50% varijanse psihopatije može se objasniti naslednim činiocima (Blonigen, Hicks, Krueger, Patrick, & Iacono, 2006; Larsson, Andershed, & Lichtenstein, 2006). Bihejvioralno genetičke studije su pokazale da se 43%–56% varijanse različitih aspekata (faktora) psihopatije može objasniti genetskim uticajima, dok efekti nedeljene sredine objašnjavaju oko 37% varijanse (Guay, Ruscio, Knight, & Hare, 2007; Larsson, Andershed, & Lichtenstein, 2006). Međutim, rezultati istraživanja nisu sasvim jednoznačni: dok neka istraživanja pokazuju da su pojedini faktori psihopatije pod većim uticajem genetskog nasleđa, a drugi pod većim uticajem sredinskih faktora (npr., da je faktor afektivno/interpersonalnih karakteristika dominantno nasledno određen, dok je faktor impulsivno/antisocijalnog ponašanja dominantno sredinski uslovljen; za pregled pogledati: Hicks, Carlson, Blonigen, Patrick, Iacono, & McGue, 2012), druga istraživanja idu u prilog snažnim efektima genetskih faktora kod svih modaliteta psihopatije (npr., Larsson, Andershed, & Lichtenstein, 2006). Iako istraživanja pokazuju da postoji i nezavisan uticaj gena na pojedine modalitete psihopatije, najveći broj nalaza ide u prilog postojanju značajne genetske povezanosti između različitih faktora psihopatije (koeficijenti genetske korelacije između različitih faktora psihopatije su reda od .60 do -.70, prema: Glenn, Kurzban, & Raine, 2011), što ide u prilog hipotezi o psihopatiji kao jedinstvenom konstrukt.

Pored evidentiranja heritabilnosti različitih faktora psihopatije, kao i pojedinih afektivnih ili bihejvioralnih obrazaca reakcija, odnosno, crta ličnosti

karakterističnih za psihopatiju, pretpostavljeni su i genetski uticaji na razvoj pojedinih delova neuro-fiziološkog sistema, koji mogu stajati u osnovi njihovih manifestacija (Blair, Peschardt, Budhani, Mitchell, & Pine, 2006).

Specifične neurološke strukturalne promene u amigdalama, orbito-frontalnom korteksu i hipokampusu, kao i funkcionalni deficiti u amigdalno-hipokampalnoj formaciji, girusu parahipokampusu, ventralnom strijatumu, cingulatnom girusu i fronto-temporalnom korteksu su u vezi sa psihopatijom i njenim komponentama (Guay, Ruscio, Knight, & Hare, 2007). Pored toga, postoje i nalazi da su osobe sa psihopatijom deficitne u rešavanju različitih kognitivnih (npr., u procesiranju i korišćenju emotivnih komponenti jezika putem zadatka sortiranja emotivnih metafora, Hervé, Hayes, & Hare, 2003) i afektivnih zadataka (npr., u fiziološkim reakcijama na emocionalne stimuluse, Verona, Patrick, Curtin, Bradley, & Lang, 2004).

Iako istraživanja najčešće govore o deficitima u funkcionisanju osoba sa psihopatijom u odnosu na opštu populaciju, postoje, međutim, i ona koja ukazuju da u rešavanju određenih zadataka, i pod određenim okolnostima, osobe sa psihopatijom pokazuju bolje rezultate u odnosu na kontrolnu grupu. Tako je, na primer, u jednom istraživanju ispitivano da li psihopatija može imati pozitivne ishode u situaciji donošenja ekonomske odluke (Osumi, & Ohira, 2010). Tokom igre ultimatum, koja predstavlja jedan od najčešće korišćenih laboratorijskih modela za ispitivanje donošenja ekonomskih odluka, ispitivana je emocionalna (elektrodermalna) reakcija studenata sa tendencijom ka psihopatiji i kontrolne grupe studenata u situaciji konflikta između osećanja za fer postupak i ekonomske dobiti. Pokazalo se da osobe sa većim skorom na psihopatiji značajno češće prihvataju ponudu bez obzira na nefer ponudu, pri čemu nije registrovana razlika u elektrodermalnoj reakciji na fer i nefer ponudu. Kod kontrolne grupe, rezultati su bili obrnuti. Rezultati sugerišu da emocionalna neosetljivost psihopata može biti povezana sa neosetljivošću na nefer ponude, i može doprineti donošenju racionalne odluke. To praktično znači da, u određenim okolnostima, koje naglašavaju važnost kratkoročne dobiti, afektivna neosetljivost nije nužno maladaptivna, već pre adaptivna za pojedinca. Rezultati koji implikuju slične zaključke dobijeni su i u eksperimentu sa zatvorenikovom dilemom (Rilling, Glenn, Jairam, Pagnoni, Goldsmith, Elfenbein, & Lilienfeld, 2007).

U ovom poglavlju su navedeni nalazi koji rasvetljavaju prirodu psihopatije, ne stariji od desetak godina. Ipak, psihopatija kao fenomen privukla je pažnju naučnika znatno ranije. U sledećem poglavlju ćemo napraviti pregled konceptualizacije psihopatije u okviru kliničkog pristupa, iz kojeg je ovaj konstrukt i potekao.

PSIHOPATIJA KAO DEFICIT U LJUDSKOM FUNKCIONISANJU – KLINIČKI PRISTUP

Interesovanje za psihopatiju datira mnogo pre nego što je psihopatija ustanovljena kao zaseban nozološki entitet. Još od antičkog perioda, kada se govorilo o "beskrupuloznom čoveku" (Radulović, 2006), postojali su pokušaji da se opiše ovaj poseban složaj osobina, ponašanja, emocija i interpersonalnih obrazaca reagovanja. Međutim, tek početkom XIX veka, psihopatija biva prepoznata kao zaseban mentalni poremećaj – Pinel 1801-ve govori o "ludilu bez delirijuma" (Arrigo, & Shipley, 2001), a praktično tokom celog XIX-og veka o psihopatiji se govori kao o "moralnom ludilu", kategoriji koju je opisao Prichard 1835-e (Arrigo, & Shipley, 2001; Radulović, 2006). Sam termin "psihopatija" prvi put je upotrebljen 1891-ve, od strane nemačkog psihijatra Koch-a, koji uvodi posebnu nozološku kategoriju govoreći o "psihopatskoj inferiornosti". Tek Kraepelin početkom XX veka govori o "psihopatskoj ličnosti", mada je njegovo određenje bilo bliže kriterijumima za antisocijalnu ličnost koji se koriste u DSM IV, nego savremenom određenju ličnosti psihopate (Radulović, 2006).

Iako se iz svih ovih određenja psihopatije, bez obzira na naziv koji je korišćen, može steći utisak konfuznosti u određenju ovog pojma (za detaljan pregled istorijskog razvoja koncepta psihopatije, pogledati: Arrigo, & Shipley, 2001; Radulović, 2006), ipak se može videti da su u skoro svima prisutne u nekoj formi krucijalne odrednice karakteristične za psihopatiju, poput egoizma, impulsivnosti, surovosti, neodgovornosti, manipulativnosti, različitih formi antisocijalnog ponašanja i sl, kao i njeno negativno moralno vrednovanje. Međutim, konstrukt psihopatije počinje da dobija jasnije odrednice tek sredinom XX veka, pre svega u radovima Cleckley-a.

Cleckley-ev model psihopatije. U svojoj knjizi "Maska zdravlja" (1941), Cleckley je izneo svoj opis karakteristika osoba sa psihopatijom, zasnovan na njegovim sopstvenim opservacijama i pregledu dotadašnjih određenja psihopatije. Prema njemu, psihopatija je skup od šesnaest međusobno povezanih osobina: (1) površan šarm i "inteligencija", (2) nedostatak deluzija i drugih znakova iracionalnog mišljenja, (3) odsustvo "nervoze" ili psihoneurotskih manifestacija, (4) nepouzdanost, (5) neodgovornost, (6) lažljivost i neiskrenost, (7) nepostojanje osećanja krivice i stida, (8) neadekvatno motivisano antisocijalno ponašanje, (9) patološka egocentričnost i nesposobnost za ljubav, (10) opšte siromaštvo velikih afektivnih reakcija, (11) specifičan gubitak uvida, (12) neodgovarajuće reagovanje u interpersonalnim odnosima, (13) šokantno i nedolično ponašanje posle pića ili bez pića, (14) redak suicid, (15)

seksualni život impersonalan, trivijalan i loše integrisan, (16) nemogućnost da se sledi bilo koji životni plan (Hare, & Neumann, 2008). On je postulirao tezu da je psihopatija uverljiva "maska zdravlja", u čijoj osnovi leži podvojenost između reči i dela (Kujačić, 2006). Ovim svojim radom, Cleckley je postavio osnovu za savremeno razumevanje ovog konstrukta, ne samo kada je u pitanju određenje osobina psihopata, nego i kada je u pitanju struktura i etiologija psihopatije. Po Cleckley-u, ukoliko je kapacitet pojedinca za normalno emotivno doživljavanje smanjen, procesi socijalizacije i razvoja moralnosti će biti narušeni. Cleckley je smatrao da su nasledni faktori presudni u etiologiji psihopatije, te je, samim tim, pri dijagnostifikovanju psihopatije, insistirao pre na intrapersonalnim karakteristikama pojedinca, nego na njegovom konkretnom ponašanju i kriminalnoj istoriji (Arrigo, & Shipley, 2001), mada je uzimao u obzir i antisocijalno ponašanje pojedinaca (Hare, & Neumann, 2008).

Psihopatija u savremenim kliničkim nozološkim sistemima. Ideja da nasledni faktori imaju značajnog udela u etiologiji psihopatije datira još iz XIX veka; još je Lombroso postavio hipotezu o "urođenom zločincu", a ova ideja je bliska i drugim autorima tog vremena, poput Koch-a, Kraepelin-a i drugih (Radulović, 2006). Međutim, već početkom XX veka, javila se ideja o presudnim efektima socijalne sredine na razvoj poremećaja ličnosti, te je predložen i alternativni termin – sociopatija (Kujačić, 2006). Iako ideja o delovanju socijalne sredine na razvoj psihopatije nije prihvaćena u psihijatriji skoro do kraja XX veka, ona je ostavila izvesne posledice po razvoj zvaničnih nozoloških sistema, pa i po sudbinu psihopatije u okviru njih.

Već u prvom izdanju Dijagnostičko-statističkog priručnika (Diagnostic and Statistical Manual - DSM) Američke psihijatrijske asocijacije (1952), pojam psihopatije zamenjen je pojmom "sociopatskog poremećaja ličnosti", u nastojanju da se izbegne nepoželjno značenje pojma u smislu konstitucionalne neizlečivosti, i da se istakne da ovaj poremećaj ima poreklo i ispoljava se u društvenim odnosima i prilagođenosti na sredinu, a ne u sferi njihovih ličnih karakteristika i iskustava. Interesantno je, međutim, da originalni kriterijumi prve verzije DSM-a sadrže veliki broj Cleckley-evih karakteristika, odnosno, osobina ličnosti koje je on naveo u svom opisu psihopatije (Arrigo, & Shipley, 2001). U DSM-II je promenjen naziv ove kategorije u "poremećaj ličnosti antisocijalnog tipa", a ovaj poremećaj je opisan na osnovu osobina ličnosti, poput: zaravnjen, impulsivan, sebičan, bez mogućnosti da uči iz iskustva, gotovo identično kao i u prethodnoj verziji, ali bez jasnih kriterijuma za dijagnostifikovanje. Sa DSM-III, naziv kategorije je opet promenjen u antisocijalni poremećaj ličnosti, a problem kriterijuma za dijagnostifikovanje je rešen, ali tako što je akcenat stavljen na konkretno antisocijalno ponašanje. I sve kasnije verzije se sve više okreću ka ponašajnom,

antisocijalnom, kriminalnom ponašanju, stavljajući u drugi plan osobine ličnosti koje su u osnovi takvog ponašanja. Do ovakvog pristupa došlo je zbog problema u merenju osobina ličnosti, kao i zbog nastojanja da se ostvari nepristrasan, ateorijski pristup poremećajima. Kada je u pitanju DSM-IV, termin antisocijalni poremećaj ličnosti se zadržava, ali se naglašava da se odnosi i na psihopatiju (Arrigo, & Shipley, 2001; Radulović, 2006). O ekspliciranju psihopatije u okviru DSM-IV govori i činjenica da je kao jedan od elemenata operacionalizacije dijagnostičkih kriterijuma uvršćena i kratka 10-ajtemska Hareova skala psihopatije. Međutim, ovo poistovećivanje je vrlo kritikovano. Još je Hare (1985) ukazao na nesvodivost ova dva pojma, odnosno, na njihovu asimetričnost, pozivajući se na empirijske podatke da je među identifikovanim psihopatama među osuđenima oko 90% dijagnostifikovanih sa antisocijalnim poremećajem ličnosti na osnovu DSM-IV kriterijuma, dok je među osobama sa antisocijalnim poremećajem ličnosti identifikovano oko 25% osoba sa psihopatijom. Takođe, ukazao je i na podatak da kriminalci dijagnostifikovani kao psihopate, u odnosu na one sa antisocijalnim poremećajem ličnosti, znatno češće recidviraju, pri čemu su među njihovim ponovljenim deliktima najčešći delikti nasilja. I drugi autori su takođe kritikovali izjednačavanje psihopatije sa antisocijalnim ponašanjem (za detaljan pregled odnosa ova dva poremećaja ličnosti, pogledati Radulović, 2006). Slično DSM-u, i Međunarodna klasifikacija duševnih poremećaja (ICD), ni u svojoj poslednjoj, desetoj verziji, ne govori o psihopatiji, već je zastupljen pojam "disocijalni poremećaj ličnosti".

Obe aktuelne nozološke klasifikacije, i američka i svetska zdravstvena, zasnovane su na kategorijalnom pristupu, po kome je psihopatija posebna vrsta poremećaja, suštinski različita od ostalih mentalnih poremećaja ali i od statusa normalnosti.

Značajne promene u tretiranju psihopatije u okviru nozoloških sistema izgleda da će doći u okviru pete verzije Dijagnostičkog i statističkog priručnika Američke psihijatrijske asocijacije – DSM V, koji bi trebalo da uđe u javnu primenu od sredine 2013-te godine, a u kojem se, kao novina, uvodi kategorija antisocijalnog/psihopatskog poremećaja ličnosti, a i kriterijumi za dijagnostifikovanje su podvrgnuti značajnim izmenama (Skodol, Bender, et al., 2011; Skodol, Clark, et al., 2011).

SAVREMENO SHVATANJE PSIHOPATIJE – EMPIRIJSKI PRISTUP

Hareov empirijski model psihopatije. Iako je psihopatija kao termin isključena iz aktuelnih nozoloških sistema, odnosno, zamenjena je

konstruktom antisocijalnog poremećaja ličnosti, mada je implicitno kontinuirano prisutan, konstrukt psihopatije preživio je, kako među istraživačima tako i među praktičarima, pre svega u kriminologiji i forenzici.

Jedan od glavnih problema koji se nametao je problem operacionalizacije, odnosno, merenja psihopatije. Ovaj problem nije uspešno rešen sve do pojavljivanja Hareove Čekliste za procenu psihopatije (Psychopathy Checklist - PCL), sredinom 80-ih godina XX veka, a nakon toga, revidirane Čekliste za procenu psihopatije – PCL-R (Hare, 1991).

Oslanjajući se na Cleckley-eve kriterijume psihopatije, i uvodeći dodatne na bazi sopstvenog iskustva, Hare je sačinio prvu verziju čekliste, kojom je operacionalizovao psihopatiju kroz 22 ajtema, odnosno, karakteristike psihopatije (za detaljan prikaz razvoja Hareovog modela psihopatije, kao i Cleckley-evog rada, pogledati Hare, & Neumann, 2008). Već početkom 90-ih godina, napravio je reviziju ovog instrumenta, nakon koje je ostalo 18 ajtema, koji čine dvofaktorsku strukturu, i još dva ajtema koji imaju nezavisan doprinos strukturi psihopatije. To su: (1) Neiskrenost, slatkorečivost/površam šarm, (2) Grandiozan doživljaj vlastite vrednosti, (3) Potreba za stimulacijom/sklonost dosadi, (4) Patološko laganje, (5) Sklonost prevarama/manipulativnost, (6) Odsustvo kajanja i osećaja krivice, (7) Površne, plitke emocije, (8) Neosetljivost/odsustvo empatije, (9) Parazitski životni stil, (10) Loša kontrola ponašanja, (11) Promiskuitetno ponašanje, (12) Rani problemi ponašanja, (13) Odsustvo realnih, dugoročnih životnih ciljeva, (14) Impulsivnost, (15) Neodgovornost, (16) Neprihvatanje odgovornosti za vlastite postupke, (17) Brojne kratkoročne (van)bračne veze, (18) Maloletnička delinkvencija, (19) Opoziv uslovnog otpusta, bekstva iz institucija, i (20) Raznovrsnost kriminalnih aktivnosti.

Struktura psihopatije. Definisane ovog instrumenta otvorilo je vrata, na prvom mestu, empirijskom ispitivanju strukture psihopatije. Pionirski radovi u pogledu ispitivanja strukture psihopatije, na bazi faktorske analize PCL-R, (Harpur, Hakstian, & Hare, 1988; Hare, Harpur, Hakstian, Forth, Hart, & Newman, 1990) pokazali su da u osnovi konstrukta psihopatije leže dva faktora, međusobno povezana koeficijentom korelacije intenziteta oko 0.5. Prvi faktor, poznat i kao Interpersonalni/Afektivni faktor, opisuje složaj interpersonalnih i afektivnih karakteristika koji čine osnovu konstrukta psihopatije, i konstituisan je od crta ličnosti poput površnog šarma, patološkog laganja, manipulacije, neosetljivosti, plitkih emocija, nedostatka osećaja krivice i kajanja. Drugi faktor (hronično nestabilan i antisocijalni životni stil) odnosi se na bihejvioralne manifestacije koje karakteriše loša kontrola besa, impulsivnost, neodgovornost i parazitski

životni stil. Iako je faktorska analiza ukazala na postojanje dva faktora koja imaju različite obrasce interkorelacija sa drugim varijablama, ovaj nalaz nije u suprotnosti sa kliničkim iskustvom koje razmatra psihopatiju kao jedinstven sindrom. Naprotiv, ona ukazuje da je psihopatija konstrukt višeg reda sastavljen iz dva povezana faktora, od kojih jedan odražava inherentne crte ličnosti, a drugi antisocijalno ponašanje. Uzeti zajedno, ova dva faktora daju potpun opis psihopatskog sindroma. Dvofaktorska struktura psihopatije na bazi PCL-R dobila je višestruku potvrdu od strane drugih autora, na različitim uzorcima, uključujući i adolescente i opštu populaciju (videti, npr. Hare, & Neumann, 2008).

Međutim, ovaj model je vrlo brzo doveden u pitanje. Cooke and Michie (2001) su na bazi kliničkog opisa psihopatije, koji govori o postojanju interpersonalnih, afektivnih i ponašajnih aspekata psihopatije, na bazi kritike statističkog metoda obrade podataka, posebno neadekvatne primene koeficijenta kongruencije, te pregleda literature i primene konfirmatorne faktorske analize, utvrdili da je dvofaktorski model psihopatije neodrživ. Oni su razvili svoj model psihopatije, zasnovan na tri bazične premise: da psihopatija sadrži ponašajni, afektivni i interpersonalni domen, da je struktura ličnosti hijerarhijski uređena, te da se može pretpostaviti kontinuitet između bazičnih crta ličnosti i psihopatije. Tako trofaktorski hijerarhijski model psihopatije sadrži sledeće faktore: Arogantan i obmanjujući interpersonalni stav, Siromaštvo afektivnog doživljavanja i Impulsivan i neodgovoran bihejvioralni stil. Nalazi ovih autora predstavljali su ozbiljnu kritiku opšteprihvaćenog dvofaktorskog modela psihopatije, a kojeg karakteriše naglašavanje patologije ličnosti i eliminisanje antisocijalnog ponašanja iz modela psihopatije, i izazvali su su oštre reakcije.

Kao odgovor na ponuđeni trofaktorski model, pre svega zbog eliminisanja antisocijalnog ponašanja iz modela, razvijen je četvorofaktorski model psihopatije koji uključuje Interpersonalni, Afektivni, i dva bihejvioralna faktora - Impulsivni životni stil i Antisocijalnost (Vitacco, Neumann, & Jackson, 2005). Nađeno je da četvorofaktorski model bolje fituje rezultate od predloženog trofaktorskog modela, čak i kada se u model uključe dimenzije etničke pripadnosti, pola, inteligencije, te u slučaju kada se ispituje prediktivna snaga modela po pitanju nasilja i drugih oblika agresivnosti.

Ovakav četvorofaktorski model je prihvaćen i od strane samog Hare-a (npr., Hare, & Neumann, 2008), i naišao je na bogatu empirijsku potvrdu. Važno je naglasiti da je slična struktura dobijena i primenom metode samoprocene psihopatije; na osnovu upitnika za samoprocenu psihopatije (Self-report Psychopathy), izolovana su četiri faktora psihopatije: Interpersonalna

manipulacija, Zaravnnjeni afekat, Neobuzdani životni stil, i Kriminalne tendencije (Williams, Paulhus & Hare, 2007).

Praktično, ovaj model predstavlja nastavak tradicije da se u model psihopatije uključe i dimezija ličnosti i dimenzija ponašanja (antisocijalnosti), što ga suštinski vraća tradicionalnom, dvofaktorskom, shvatanju prirode ovog poremećaja. I ne samo dvofaktorskom. Istraživanje koje je realizovao Neumann sa saradnicima (Neumann, Hare, & Newman, 2007) pokazalo je da su ova četiri faktora međusobno čvrsto povezana – koeficijenti korelacija kreću se od .40-.70, te je stoga mogla biti postavljena hipoteza o jednom nadređenom faktoru, kao i hijerarhijskoj strukturi psihopatije, koja je, u okviru ovog rada, primenom konfirmatorne faktorske analize, i potvrđena.

Empirijski nalazi u prilog hijerarhijske strukture psihopatije ne samo da opravdavaju korišćenje ukupnog skora za procenu izraženosti psihopatije, i ne samo da govore u prilog tome da nadređeni faktor sadrži nešto više nego 4 faktora nižeg reda, nego daje mogućnost rešenja jednog od fundamentalnih pitanja – pitanja dimenzionalnosti psihopatije.

Dimenzionalnost psihopatije. Kako je konstrukt psihopatije potekao iz kliničkog konteksta, praktično se smatralo da su osobe sa psihopatijom kvalitativno drugačije od ostatka populacije, pa i od osoba sa drugim tipovima poremećaja ličnosti, pre svega usled podrazumevanog "nedostatka" onih osobina, poput empatije, osećanja krivice, koje su karakteristične za druge ljude. Čak je i Hare jedno od svojih najpoznatijih dela (Hare, 1999) naslovio sa "Bez savesti", a ne "Manje savesni od prosečne osobe" (Marcus, John, & Edens, 2004). Do pre 20-ak godina, praktično se i nije postavljalo pitanje prirode distribucije psihopatije. Međutim, počev pre svega od ispitivanja strukture Hareove čekliste za procenu psihopatije, počelo se, u stvari, uviđati da psihopatija može biti kontinualna dimenzija. Čak je i sam Hare, iako je čeklistu za procenu psihopatije definisao na bazi usklađenosti profila ispitanika sa profilom "prototipa psihopate", i predložio skor od 30 (od mogućih 40 bodova) kao kritični skor za određivanje ove usklađenosti, smatrao da se može argumentovati u pravcu dimenzionalne interpretacije skorova na PCL-R. A zatim su identifikovane i implikacije taksonične ili kontinualne distribucije psihopatije za pitanja njene etiologije, tretmana, pa i procene. Ukoliko je psihopatija kategorijalan konstrukt, pre svega, istraživanja bi trebalo ograničiti samo na kliničku i osuđeničku populaciju, osim ako ne postoje dokazi da je osnovna stopa psihopatije u drugim populacijama dovoljno visoka; ukoliko je dimenzionalan, postoji opravdanje za istraživanja psihopatije i na nekliničkim i neosuđeničkim uzorcima, kao i za mogućnosti njihove generalizacije. Implikacije postoje i

kada je u pitanju etiologija psihopatije; ukoliko je kategorijalne prirode, različiti taksoni mogu imati različitu etiologiju, od one bazirane na jednom genu, do multifaktorijalne etiologije, dok, ukoliko je dimenzionalne prirode, etiologija psihopatije je najverovatnije multifaktorijalna. Pored toga, ukoliko psihopatija ima dimenzionalnu latentnu strukturu, mogu se utvrditi uzročni faktori koji dovode do razvoja psihopatije (Marcus, John, & Edens, 2004).

Dakle, s jedne strane, relativno dobre operacionalizacije psihopatije, poput Hareove čekliste (Hare, 1991), a s druge, razvoj taksometrijskih procedura, metoda dizajniranih da ispituju latentnu dimenzionalnost, odnosno, kategoričnost različitih konstrukata (npr., Meehl, 1999; za detaljnije informacije o taksometrijskim procedurama, videti: Čolović, 2011), otvorile su mogućnost empirijske provere hipoteze o taksoničnosti/dimenzionalnosti psihopatije, i dovele do povećanog broja istraživanja prirode distribucije psihopatije. Prvu studiju koja se bavila ispitivanjem dimenzionalnosti psihopatije koristeći taksometrijski metod realizovali su Harris, Rice, and Quinsey (1994). Rezultati njihovog istraživanja pokazali su da je Faktor 2 Hareovog modela kategorijalne prirode, dok je Faktor 1 kontinualan. Skilling, Harris, Rice, and Quinsey (2002) su, reanalizom podataka iz prethodno navedenog istraživanja, potvrdili ove nalaze. Dalja istraživanja su takođe išla u sličnim smerovima: kada su u pitanju crte ličnosti karakteristične za psihopatiju, bez obzira na operacionalizaciju, nalazi idu u prilog dimenzionalnoj latentnoj strukturi (npr., Marcus, John, & Edens, 2004), dok, kada je u pitanju faktor antisocijalnog ponašanja, rezultati ukazuju na kategorijalnu prirodu (npr., Biro, Smederevac, & Novović, 2008), i to kako kod odraslih, tako i kod mladih (npr., Murrie, Marcus, Douglas, Lee, Salekin, & Vincent, 2007), mada su neka istraživanja pokazala i da su obe komponente psihopatije dimenzionalne (npr., Guay, Ruscio, Knight, & Hare, 2007).

Iako još uvek nije pružen nedvosmislen odgovor na pitanje o kategorijalnosti/dimenzionalnosti psihopatije, sve je veći fond empirijskih nalaza koji idu u prilog dimenzionalne prirode psihopatije (pored navedenih, još i: Edens, Marcus, Lilienfeld, & Poythress, 2006; Edens, Marcus, & Vaughn, 2011; Haslam, Holland, & Kuppens, 2012; Walters, Gray, Jackson, Sewell, Rogers, Taylor, & Snowden, 2007; za detaljnu raspravu o dimenzionalnosti i taksoničnosti psihopatije videti: Wright, 2009).

Ovakvi nalazi imaju značajne, kako praktične, tako i teorijske implikacije. Jedna od njih je da, iako postoje podaci koji ukazuju da je proporcija osoba sa psihopatijom u generalnoj populaciji oko 1% (Hare, 2003), postaje jasno da tih 1% pojedinaca nisu kvalitativno različiti, već da je kriterijum za identifikaciju psihopatije, na osnovu kojeg se i došlo do ovog

nalaza, postavljen iz praktičnih razloga, a da će pojedinci koji se nalaze na ekstremnim krajevima konstelacije osobina koje čine psihopatiju, u suštini spadati u tih 1% populacije. Ovakvi rezultati otvaraju i pitanje odnosa crta psihopatije sa bazičnim dimenzijama ličnosti.

PSIHOPATIJA KAO ASPEKT OPŠTEG FUNKCIONISANJA LIČNOSTI

Modeli opšteg funkcionisanja ličnosti - Petofaktorski model ličnosti.

Praktično uporedo sa probojem empirijskog pristupa psihopatiji, negde od sredine 80-ih godina XX veka, značajne promene dešavaju se i u opštoj psihologiji ličnosti, odnosno, psihologiji individualnih razlika, pre svega. Progresivni razvoj istraživanja zasnovanih na leksičkoj hipotezi (Digman, 1990) doveo je do toga da model Velikih pet (Goldberg, 1990), i, posebno, njemu srodan, petofaktorski model ličnosti (Costa, & Mc Crae, 1996) – u ovom radu će se, shodno bliskosti konstrukata, ova dva naziva modela koristiti alternativno - postanu domenantna paradigma u psihologiji ličnosti. Model pretpostavlja da prostor bazične strukture ličnosti čine sledećih pet velikih domena: Neuroticizam, Ekstraverzija, Otvorenost (odnosno, Intelikt u modelu Velikih pet), Saradljivost i Savesnost. Petofaktorski model predstavlja jednu obuhvatnu taksonomiju crta ličnosti, sa tendencijom da i normalno i patološko obuhvati u jedinstveno polje ličnosti, polazeći od pretpostavke da nema kvalitativne razlike između normalne i patološke ličnosti (Knežević, Džamonja-Ignjatović, Đurić-Jočić, 2004).

Prema ovom modelu, svaka dimenzija ličnosti, definisana bilo kao široki domen ličnosti, ili kao uža crta, ima adaptivnu i maladaptivnu varijantu na svakom od polova. Tako, na primer, facet Poverenje, koji pripada domenu saradljivosti, ima svoju adaptivnu vrednost, ali visoke vrednosti na ovom facetu vode lakovernosti, što može biti maladaptivno. Slično je i sa suprotnim polom ovog faceta: za pojedinca može biti korisno da bude skeptičan, ali, na ekstremno niskim vrednostima, ovaj pol crte poprima neadaptivni oblik nepoverljivosti, pa čak i paranoje (Widiger, & Costa Jr, 2012).

Na ovaj način, petofaktorski model ličnosti predstavlja okvir za razumevanje poremećaja ličnosti, uključujući i psihopatiju, na kontinuumu opšteg funkcionisanja ličnosti – svaki poremećaj ličnosti može se opisati na nivou ekstremnih, maladaptivnih vrednosti konstelacije specifičnih bazičnih crta ličnosti (Miller, Lynam, Widiger, & Leukefeld, 2001).

Psihopatija u kontekstu petofaktorskog modela ličnosti. Kada je razumevanje psihopatije u pitanju, krajem 90-ih godina prošlog veka,

Widiger and Lynam (1998) su uvideli da Petofaktorski model može biti veoma korisna osnova za stvaranje nomološke mreže psihopatije.

Razumevanje psihopatije ne iz perspektive dijagnostičkih kategorija, kao u slučaju DSM-IV, ili ICD-10, već iz perspektive opšteg funkcionisanja ličnosti, odnosno, iz perspektive Petofaktorskog modela, ima nekoliko važnih prednosti (Widiger, & Costa Jr, 2012). Dve verovatno najznačajnije su sledeće.

Pre svega, proučavanje psihopatije iz perspektive Petofaktorskog modela otvara mogućnost proučavanja i razumevanja onih klinički relevantnih konstrukata koji nisu aktuelno pokriveni postojećim odrednicama u klasičnim nozološkim priručnicima, kakva je, na primer, situacija sa tzv. "uspešnim psihopatama". Petofaktorski model pruža značajne mogućnosti za razumevanje funkcionisanja uspešnih psihopata iz perspektive normalnog funkcionisanja ličnosti, ali i u poređenju sa "neuspešnim" psihopatama (Mullins-Sweatt, Glover, Derefinko, Miller, & Widiger, 2010).

Još jedna značajna prednost je što je oslanjanje na Petofaktorski model omogućilo da se psihopatija opiše uz upotrebu termina karakterističnih za normalne, adaptivne crte. To, pored mnogo kompletnijeg opisa ličnosti pojedinca, praktično znači i da se kod osobe mogu prepoznati, identifikovati i osobine koje mogu biti adaptivne, uprkos prisustvu neadaptivnih crta, odnosno, poremećaja ličnosti. Glavna implikacija ovog pristupa je što omogućava da se poremećaji ličnosti ne mogu doživeti kao kvalitativno drugačiji od normalne ličnosti.

Pored toga, može se govoriti i o drugima važnim prednostima ovog pristupa u odnosu na klasični klinički pristup. Miller i Lynam (2001) navode da pristup iz perspektive opšteg funkcionisanja ličnosti omogućava da se jasnije reše važna pitanja poput komorbiditeta psihopatije i drugih poremećaja ličnosti, da se registruje sva raznovrsnost funkcionisanja psihopata, a smatraju i da će doprineti podsticanju istraživanja etiologije, toka i tretmana psihopatije. Takođe, važan argument u prilog ovom pristupu je što nudi mogućnost za odgovor na pitanje strukture psihopatije, odnosno, osnovnih faktora koji reflektuju strukturu Hareove revidirane čekliste za procenu psihopatije (Miller, & Lynam, 2003).

Prve značajne korake u pogledu svođenja ajtema Hareove revidirane čekliste za procenu psihopatije na jezik petofaktorskog modela ličnosti, odnosno, njihovog "prevoda" na facete NEO-PI-R-a, učinili su Widiger & Lynam (1998). Počev od njihovog rada, u poslednjih 15-ak godina, realizovan je veliki broj istraživanja koja su pokazala manje-više jednoznačne rezultate

kada je u pitanju odnos psihopatije i petofaktorskog modela ličnosti: psihopatija se može opisati kroz profil koji čini konstelacija veoma niskih skorova na facetima Saradljivosti i Savesnosti, visokih skorova na facetima Ekstraverzije, i kombinacije niskih i visokih skorova na facetima Neuroticizma: visokih na Impulsivnosti i Hostilnosti, niskih na Anksioznosti, Depresivnosti, Socijalnoj nelagodnosti i Vulnerabilnosti (Decuyper, De Pauw, De Fruyt, De Bolle, & De Clercq, 2009; Lee, Ashton, Wiltshire, Bourdage, Visser, & Gallucci, 2012; Lynam, & Widiger, 2007; Miller, Lynam, 2003; Paulhus, & Williams, 2002). Analiza odnosa na nivou faktora psihopatije malo je manje jednoznačna: neka istraživanja pokazuju da sa prvim Hareovim faktorom (Interpersonalno/Afektivni faktor) najsnažnije korelira niska Saradljivost, ali da značajne korelacije ostvaruju visoka Ekstraverzija i nizak Neuroticizam, dok sa drugim sistematski koreliraju veoma niski Saradljivost i Savesnost i visok Neuroticizam (Lynam, Caspi, Moffitt, Raine, Loeber, & Stouthamer-Loeber, 2005; Miller, & Lynam, 2003; Pereira, Huband, Duggan, 2008; Ross, Benning, Patrick, Thompson, & Thurston, 2009; Roose, Bijttebier, Claes, Lilienfeld, De Fruyt, & Decuyper, 2012). Primena petofaktorskog modela omogućila je i uvid u strukturu ličnosti uspešnih psihopata: niski faceti Saradljivosti i Neuroticizma, kao i kod tipičnih psihopata, u osnovi su nedostatka samosvesti, površnog šarma, neustrašivosti i manipulativnosti, međutim, za razliku od njih, uspešne psihopate postižu visoke vrednosti na facetima Savesnosti, koji verovatno doprinose da uspešno izbegavaju izlaganje i hvatanje (Mullins-Sweatt, Glover, Derefinko, Miller, & Widiger, 2010).

Svi empirijski nalazi, bez obzira da li se radilo o studijama zasnovanim na procenama prototipa psihopatije od strane eksperata (Miller et al., 2001), "prevođenja" mera psihopatije na jezik petofaktorskog modela (Widiger & Lynam, 1998), ili, jednostavno, izračunavanja korelacija između domena petofaktorskog modela i psihopatije (npr., Lynam, 2002), dosledno pokazuju da se psihopatija može opisati kao konstelacija niskih skorova na Saradljivosti i Savesnosti, visokih na Ekstraverziji, kao i kombinacije niskih i visokih skorova na facetima Neuroticizma.

HEXACO model i psihopatija. Velikih pet faktora ličnosti su manje-više dosledno replicirani u studijama koje su koristile opise ličnosti bazirane na terminima iz engleskog jezika. Međutim, istraživanja na drugim jezicima ponudila su šest faktora kao adekvatnije rešenje strukture ličnosti (Ashton, & Lee, 2007). Ovaj model ličnosti nazvan je HEXACO, što predstavlja akronim za sledeće faktore: Poštenje/Skromnost (Honesty/Humility), Emocionalnost (Emotionality), Ekstraverzija (eXtraversion), Saradljivost (Agreeableness), Savesnost (Conscientiousness) i Otvorenost (Openness). Faktori Ekstraverzije, Savesnosti i Otvorenosti predstavljaju pandane

istoimenih faktora iz Petofaktorskog modela. Faktori Emocionalnosti i Saradljivosti predstavljaju rotirane faktore Neuroticizma i Saradljivosti. Međutim, najveća razlika između dva modela je pojava šestog faktora ličnosti, nazvanog Poštenje/Skromnost (H). Sadržaj ovog domena ličnosti sadrži deskriptore poput "iskren, skroman, pošten, fer" nasuprot "uobražen, pohlepan, licemeran, zlonameran" (Ashton et al., 2004). Na osnovu deskriptora koje obuhvata, može se pretpostaviti da je ovaj domen ličnosti odgovoran za moralno relevantno, a verovatno i prosocijalno ponašanje. Ovakvo određenje faktora Poštenja implicira da se radi o crti ličnosti koja ima važnu ulogu u razumevanju psihopatije u kontekstu opšteg ljudskog funkcionisanja.

Neveliki broj istraživanja koja su se bavila odnosom HEXACO modela ličnosti i psihopatije, nedvosmisleno potvrđuju ovu hipotezu. Faktor Poštenja i prvi faktor psihopatije visoko koreliraju, čak reda od -.60 do -.70 (de Vries, & Kampen, 2010; Lee & Ashton, 2005; Ashton, Lee, & Son, 2000), pre svega sa faktorom Interpersonalne manipulacije (Petrović i Međedović, 2012). Snažan efekat ima faktor Emocionalnosti, reda -.50 (de Vries, Lee, & Ashton, 2008; Jonason, & McCain, 2012; Petrović i Međedović, 2012), pre svega u smislu negativne korelacije sa Površnim afektom kao aspektom psihopatije. Određene značajne efekte ostvaruju i Saradljivost i Savesnost, koji sa ukupnom merom psihopatije koreliraju oko -.20 (Lee, Ashton, Wiltshire, Bourdage, Visser, & Gallucci, 2012), dok sa faktorima imaju nešto veće korelacije, reda od -.30 do -.40 (Petrović i Međedović, 2012). U principu, skoro svi navedeni radovi pokazuju da HEXACO model bolje predviđa psihopatiju u odnosu na model Velikih pet, i to pre svega zbog snažnog doprinosa domena Poštenja. Upravo Poštenje i jeste razlog što je, na primer, intenzitet korelacija mera psihopatije i Saradljivosti i Savesi iz HEXACO modela znatno niži u odnosu na one iz modela Velikih pet. Jedan od najsnažnijih nalaza u prilog ulozi Poštenja u razumevanju prirode psihopatije proistekao je iz rada Međedovića (2012). Faktorskom analizom zajedničkog prostora Poštenja, psihopatije (merene instrumentom SRP-III, Williams, Paulhus, & Hare, 2007), amorala, dezintegracije, negativne valence i militantnog stila mišljenja, izdvaja se jedan dominantan faktor, na čijem su pozitivnom polu faceti Poštenja, dok su na negativnom sva 4 faktora psihopatije. Ovaj nalaz pruža jasnu sliku o prirodi psihopatije u okviru modela opšteg funkcionisanja ličnosti.

Kao što smo naveli, jedna od prednosti ovog pristupa generalno je da se psihopatija može opisati crtama ličnosti iz domena opšteg ljudskog funkcionisanja. Ipak, i dalje ostaje otvoreno pitanje razumevanja psihopatije kao jedne evolutivne strategije.

PSIHOPATIJA KAO ADAPTACIJA – EVOLUCIONO-PSIHOLOŠKI PRISTUP

Još je Cleckley opisao psihopatiju kao paradoksalni sklop normalnog i patološkog funkcionisanja, svojevrsnu "masku zdravlja". Ali, da li se radi samo o maski ili crte psihopatije mogu imati zaista adaptivnu vrednost? U okviru kliničkog pristupa, psihopatija je definisana kroz negativne lične i socijalne ishode, i opisana terminima koji su socijalno nepoželjni. Perspektiva gledanja na psihopatiju kao ekstremnu manifestaciju crta opšteg funkcionisanja ličnosti omogućila je da se psihopatija opiše terminima koje referiraju na crte koje karakterišu sve ljude. Već smo naveli neka istraživanja koja su pokazala da pod određenim uslovima osobe sa psihopatijom mogu postizati bolje rezultate od osoba kod kojih se crte psihopatije manje ili uopšte ne manifestuju. Postoje i istraživanja koja pokazuju da psihopatija ima pozitivnu povezanost sa nekim pozitivnim socijalnim ishodima, poput emotivne stabilnosti u reagovanju (Paulhus & Williams, 2002), teško narušivim samopoštovanjem (Sedikides, Rudich, Gregg, Kumashiro, & Rusbult, 2004), kao i većim uspehom u osvajanju seksualnih partnera (Jonason, Li, Webster, & Schmitt, 2008; Jonason, Li, & Buss, 2010), uspehu na poslovnom planu, i slično, što sve govori u prilog da psihopatija može voditi socijalnom uspehu u pojedinim oblastima ljudskog funkcionisanja, u borbi za status, resurse, pa i za prenošenje gena uz minimalne napore (Glenn, & Raine, 2009). Ovi nalazi sugerišu da se emotivne, kognitivne i ponašajne odrednice psihopatije mogu sagledati i kao specifični, organizovani sistemi koji predstavljaju potencijalno uspešnu životnu strategiju razvijenu tokom ljudske evolutivne istorije (Crawford, & Salmon, 2002), usmerenu pre svega, na prevazilaženje socijalno relevantnih problema (Buss, 2009).

Teorija životne istorije kao okvir za razumevanje psihopatije. Teorija životne istorije (Glenn, Kurzban, & Raine, 2011) predstavlja okvir iz kojeg se psihopatija može sagledati iz perspektive evolucione psihologije, kao svojevrsna životna strategija. Teorija životne istorije polazi od pretpostavke da svi pojedinci imaju na raspolaganju ograničene vremenske i energetske resurse, te da usled toga moraju balansirati sa njihovim korišćenjem pri rešavanju adaptivnih problema. Ukoliko pojedinac uloži svoje resurse i napor u rešavanje jednog adaptivnog problema, ostaće mu manje resursa za rešavanje drugih. Teorija životne istorije govori o nekoliko važnih područja ulaganja resursa: somatsko (resursi usmereni na nastavak individualnog preživljavanja) nasuprot reproduktivnom (resursi usmereni na dobijanje potomstva); roditeljstvo naspram velikog broja partnera; ulaganje u brigu o potomstvu naspram većeg broja dece; ulaganje u buduću naspram ulaganja u mogućnost reprodukcije u sadašnjosti (Kaplan

& Gangestad, 2005). Mada je u principu razvijena da bi se razumele razlike između vrsta, teorija životne istorije je od velike koristi za razumevanje individualnih razlika u ljudskom ponašanju (Buss, 2009). U tom smislu, pojedinci se mogu razlikovati u pogledu količine resursa koji ulažu u svaku od 4 dimenzije. S obzirom da su sve dimenzije međusobno povezane, može se reći da svaki pojedinac ima svojevrsnu životnu strategiju (Figueredo et al., 2006). Shodno tome, svi pojedinci mogu zauzeti neku poziciju na kontinuumu između brze i spore životne strategije. Spora životna strategija je, na primer, povezana sa sigurnim obrascem vezivanja, strategijom podržavajuće komunikacije, sa podrškom i kontaktima sa članovima porodice i prijateljima, sa kapacitetima za dugoročno planiranje i održavanje stabilnih partnerskih veza. S druge strane, brza životna strategija je u vezi sa povećanim rizičnim ponašanjem, smanjenom samokontrolom, sebičnošću, ulaganjem u kratkoročne veze, manjim fokusom na budućnost. Veliki broj istraživanja ukazao je da se, na primer, brzom životnom strategijom mogu objasniti različiti oblici ponašanja – smanjena usmerenost na planiranje budućnosti (Gladden et al. 2009; Figueredo et al. 2007), sklonost rizičnom ponašanju (Figueredo et al. 2005), povećana upotreba alkohola, droga, cigareta (Jonason, Koenig, & Tost, 2010), itd.

Po teoriji životne istorije, crte ličnosti su u neposrednoj vezi sa određenim tipom životne strategije, olakšavaju njihovu koordinaciju, i stoga se javljaju zajedno (Figueredo et al., 2006).

Stoga, pretpostavka da se psihopatija može objasniti brzom životnom strategijom deluje sasvim razumljivo (Jonason, Koenig, & Tost, 2010).

Iako postoje nalazi koji ukazuju da postoji nekompatibilnost između psihopatije i brze životne strategije (Gladden, Figueredo, & Jacobs, 2009), najveći broj istraživanja daje argument u prilog njihovoj povezanosti. Tako, na primer, postoje nalazi da psihopatija negativno korelira (-.20 do -.30) sa Mini-K, instrumentom za procenu životne strategije, na čijem je pozitivnom polu spora, a na negativnom brza životna strategija, što znači da osobe sa psihopatijom teže da imaju bržu životnu strategiju; Takođe, nalazi ukazuju i na negativnu povezanost između psihopatije i planiranja budućnosti, kao i sklonosti rizičnom ponašanju, kao indirektnim indikatorima brze životne strategije; psihopatija korelira sa brojem seksualnih partnera oko .30, sa zloupotrebom droga oko .40, sa konzumiranjem alkohola oko .50 (Jonason, Koenig, & Tost, 2010). Pored toga, postoje nalazi da osobe sa psihopatijom brzo ulaze u nove partnerske veze, lako ih napuštaju da bi započeli nove, i ne ulažu u resurse u dogoročno održavanje veza, što je takođe indirektni indikator brze životne strategije (Jonason, Li, & Buss, 2010).

Mehanizmi objašnjenja psihopatije. Generalno, može se reći da postoji značajno preklapanje između različitih aspekata psihopatije i brze životne strategije. Međutim, postavlja se pitanje mogućih evolucionih mehanizama kojima se psihopatija može objasniti. U literaturi se najčešće navode tri grupe evolucionih mehanizama: mutaciono opterećenje, uslovna adaptacija, odnosno pomeranje kontingenata, kao i različite forme balansirajuće selekcije.

Mutaciono opterećenje (Buss, 2009; Glenn, Kurzban, & Raine, 2011) je mehanizam koji dovodi do promena na fenotipu usled nagomilavanja i održavanja velikog broja mutacija. Neke mutacije su selektivno neutralne i ne dovode do promena u funkcionisanju naših organa. Neke mutacije dovode do razvoja adaptivnih prednosti i bivaju favorizovane od strane prirodne selekcije. Međutim, neke mutacije remete funkcionisanje, i prirodna selekcija nastoji da ove štetne mutacije što pre eliminiše iz genetskog fonda. Međutim, neke mutacije koje nisu previše štetne za organizam mogu se održavati kroz generacije. Mnoge genetske varijacije, uzrokovane mutaciono-selekcionim balansom, odražavaju stare mutacije koje smo nasledili od predaka. Postoje individualne razlike u mutacionom opterećenju, a te individualne razlike mogu doprineti individualnim razlikama u crtama ličnosti, ali i u određenim poremećajima. S obzirom da se crte ličnosti produkt delovanja velikog broja gena, postoji velika mogućnost da se promene izazovu delovanjem slučajnih mutacija. Može se pretpostaviti i da je psihopatija izazvana uticajem kumulativnog efekta velikog broja malih disfunkcija na nivou gena i neuralnih struktura (Keller, & Miller, 2006). Iako se hipoteza o delovanju ovog mehanizma može podržati raznim nalazima (već smo u govorili o istraživanjima koja ukazuju na povezanost psihopatije sa određenim oblicima neurofizioloških promena, pa i disfunkcija, a postoje i stabilni nalazi o komorbiditetu psihopatije i drugih poremećaja ličnosti), postoje i značajni argument protiv delovanja ovog mehanizma kada je psihopatija u pitanju: ima istraživanja koja pokazuju da osobe sa psihopatijom pokazuju bolje rezultate na nekim zadacima i u određenim kontekstima, neke osobine koje se vezuju za psihopatiju, poput površnog šarma, manipulativnosti i slično, mogu biti pozitivno vrednovane u nekim sredinama, a postoje primeri "uspešnih" psihopata, koji postižu značajne uspehe u sredini u kojoj žive (Glenn, Kurzban, & Raine, 2011). Iako delovanje ovog mehanizma ostaje otvoreno za dalja istraživanja, postoje drugi evolucionih mehanizmi koji mogu pružiti bolje objašnjenje psihopatije.

Uslovna adaptacija predstavlja mehanizam kojim se može objasniti fleksibilnost u reakcijama na značajne promene, bilo u sredini, bilo u našim sopstvenim karakteristikama (Buss, 2009). Ovaj mehanizam, pored ostalog,

podrazumeva promene u životnim strategijama uzrokovane nekim snažnim spoljnim ili unutrašnjim događajem. Do promena može doći i u odraslom dobu, ali najčešće dolazi u ranim periodima života, kad je i veća mogućnost da pojedinac prilagodi svoju razvojnu putanju zahtevima svoje fizičke i socijalne sredine, ili svojim sopstevenim karakteristikama (Ellis, Boyce, Belsky, Bakermans-Kranenburg, & van Ijzendoorn, 2011). Takav jedan snažan mehanizam, odnosno, sredinski događaj, na primer, može biti nasilje ili zanemarivanje u detinjstvu, koji može usmeriti dečji razvoj ka brznoj životnoj strategiji (Glenn, Kurzban, & Raine, 2011). Iako ovakve drastične promene mogu biti i često jesu vezane za različite patološke procese, model uslovne adaptacije naglašava da stresni procesi kojima je pojedinac izložen ne narušavaju normalan razvoj, već ga samo usmeravaju ka strategiji koja može biti adaptivna za date uslove.

U tom smislu, od važnosti je razmotriti i mehanizam koji objašnjava individualne razlike u reakciji na stres, a u čijoj osnovi može biti uslovna adaptacija. Model koji su predložili Del Giudice, Ellis, i Shirtcliff (2011) govori da je jedna od uloga sistema za odgovor na stress da koristi informacije iz sredine kako bi razvojnu putanju prilagodio socijalnim i fizičkim zahtevima, u smislu razvoja alternativne životne strategije koja će biti adaptivna za date sredinske uslove. Sistem odgovora na stres dovodi do individualnih razlika u mnogobrojnim aspektima ljudskog funkcionisanja, što govori o tome da ovaj sistem ima ulogu da koordiniše promene u životnim strategijama pojedinca. Slab odgovor na stres može pomoći pojedincima da održe pažnju i budnost u ugrožavajućim situacijama, da preduzimaju rizične postupke, da budu manje osetljivi na informacije iz sredine, da razviju eksploatacioni interpersonalni stil. Slab odgovor na stres, dakle, može imati adaptivnu vrednost u pojedinim visoko-rizičnim sredinama, i češće se identifikuje kod osoba sa psihopatijom. Stoga, uslovna adaptacija može biti jedno od objašnjenja psihopatije iz adaptacionističke perspektive.

Balansirajuća selekcija je još jedan od mehanizama kojim se može objasniti psihopatija. O balansirajućoj selekciji se govori kada se genetska varijabilnost održava selekcijom tako da različiti ekstremi iste crte bivaju favorizovani u različitim sredinskim uslovima (Buss, 2009). Iako balansirajuća selekcija postoji u različitim formama, za razumevanje psihopatije su verovatno najvažnije dve: selekcija na osnovu sredinske heterogenosti i selekcija zavisna od učestalosti.

Selekcija na osnovu sredinske heterogenosti podrazumeva da se sredine u kojima ljudi žive razlikuju po karakteristikama koje su važne za opstanak

(klimatski uslovi, patogeni, predatori); ove razlike mogu održavati genetsku varijansu crta ličnosti: u određenim okolnostima određene crte (ili vrednosti crta) će imati visoku adaptivnu vrednost, a u nekim drugim ne. Na primer, u određenim sredinama će ponašanje tipično za psihopatiju biti u većoj meri korisno za pojedinca nego što će biti ugrožavajuće – na primer, u visokorizičnim sredinama, dok pod nekim drugim uslovima može biti obrnuto. Iako postoje nalazi koji idu u prilog tome da psihopatija pod nekim okolnostima ima pozitivne ishode za pojedinca (videti, na primer, Glenn, Kurzban, & Raine, 2011), praktično, hipoteza o sredinskoj heterogenosti nije dovoljno empirijski testirana kada je u pitanju psihopatija. Ipak, kako je ova oblast tek u začetku, i postoje radovi koji ukazuju na efekte sredinske heterogenosti na bazične dimenzije ličnosti (Camperio Ciani, Veronese, Capiluppi, & Sartori, 2007), može se očekivati i veća empirijska podrška ovoj hipotezi o delovanju selekcije na osnovu sredinske heterogenosti na psihopatiju.

Drugi pretpostavljeni mehanizam delovanja balansirane selekcije je selekcija zavisna od učestalosti. O ovom tipu selekcije govori se kad se dve ili više različitih strategija održavaju u populaciji u različitim frekvencijama (Buss, 2009) – u ovom slučaju, selekcija favorizuje crtu čija je učestalost u populaciji niska. Tako, na primer, u sredinama u kojima je najveći broj ljudi usvojio strategiju saradnje, mali broj pojedinaca može održavati jednu sebičnu, eksploatacionu strategiju. Ova strategija može imati veliku adaptivnu vrednost dok god je retka, ali ako postane učestalija, njena adaptivna vrednost opada. Ako se ima u vidu da je učestalost psihopatije u opštoj populaciji oko 1%, može se pretpostaviti da ovaj tip selekcije verovatno na najbolji način može objasniti psihopatiju. Međutim, selekcija zavisna od učestalosti podrazumeva da postoji balans između adaptivnih i neadaptivnih posledica selekcionisane strategije – u tom pravcu, postoje nalazi koji idu u prilog ovoj hipotezi: na primer, kada je u pitanju reprodukcija, osobe sa psihopatijom će stupati u veći broj seksualnih odnosa sa različitim partnerima, što povećava verovatnoću da imaju brojnije potomstvo; međutim, njihovo ulaganje u vezu i odnose sa partnerima, kao i njihovo ulaganje u decu će biti skromno, što smanjuje verovatnoću njihovog reproduktivnog uspeha. Glenn, Kurzban, & Raine, (2011) su napravili detaljan pregled prednosti i nedostataka različitih crta psihopatije, koji idu u prilog delovanju balansirane selekcije zavisne od učestalosti.

Svaka od ovih teorija ima potencijal da objasni individualne razlike u psihopatiji. Međutim, svi pretpostavljeni mehanizmi mogu delovati zajedno, i za svaki od njih ima argumenata i za i protiv, te je teško odrediti koji od ovih mehanizama može objasniti psihopatiju na najbolji način. Međutim, iz svega navedenog, može se zaključiti da psihopatija može imati maladaptivnu, ali i

adaptivnu vrednost po organizam, te da se može posmatrati kao specifična životna strategija. Iako istraživanja usmerena na ispitivanje hipoteza izvedenih iz evoluciono-psihološke paradigme jesu tek na početku, imaju značajnu moć da rasvetle mehanizme, u ovom slučaju, nastanka, razvoja i prirode psihopatije, a potencijal adaptacionističke perspektive da objasni prirodu psihopatije je veliki.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Ovaj rad imao je za cilj da razmotri različite perspektive u razumevanju psihopatije: kliničku, empirijsku, ličnosnu, i evoluciono-psihološku. Klinički pristup, tokom svojih više od 200 godina razvoja i izučavanja psihopatije, rezultirao je detaljnim opisom psihopatije, a dao je i nozološke sisteme, u okviru kojih psihopatija može da se razume u kontekstu drugih kliničkih sindroma, pre svega, drugih poremećaja ličnosti. Klinički pristup, a iz kliničkog diskursa je psihopatija i proistekla, dao je deskripciju i klasifikaciju psihopatije, od prvih Pinel-ovih radova, preko Cleckley-evih kriterijuma psihopatije do savremenih klasifikacionih sistema: aktuelnih DSM-IV i ICD-10, i DSM-V, koji unosi ozbiljan zaokret u razumevanju psihopatije ali i drugih psihopatoloških stanja i bolesti u odnosu na aktuelne nomenklature. Kao začetnik empirijskog pristupa izučavanju psihopatije, Robert Hare je dao jednu od prvih operacionalizacija psihopatije, a na bazi Cleckley-evih kriterijuma. Čeklista za procenu psihopatije, i njena revizija – PCL-R, kao i sve druge modifikacije Čekliste koje su plod rada Harea i njegovih saradnika, uključujući i instrumente namenjene samoproceni, i danas predstavljaju "zlatni standard" u proceni psihopatije, o čemu govori njihova obimna primena u istraživačkoj, ali i kliničkoj i forenzičkoj praksi. Hareovi kriterijumi, kao i instrumenti za procenu, jedni su od standarda za procenu na koje će se oslanjati i DSM-V. Od prvih Hareovih radova, počinje period intenzivnog empirijskog proučavanja psihopatije, njene strukture, distribucije, etiologije, neurobiološke osnove, korelata, razvoja novih modela psihopatije, novih operacionalizacija, razumevanja psihopatije u razvojnom kontekstu, kontekstu životnog ciklusa, itd. Od početka 90-ih godina XX veka, sa novim probojem leksičkih studija ličnosti, i razvojem pre svega modela Velikih pet, i njemu srodnog petofaktorskog modela ličnosti, a kasnije i šestofaktorskog, napravljen je kontekst za razumevanje različitih dimenzionalnih fenomena kao konstelacija bazičnih dimenzija ličnosti na različitim nivoima njihovih vrednosti. Ne samo da su pronađene jasne i smislene korelacije između domena ličnosti i različitih faktora psihopatije, već su ajtemi psihopatije uspešno "prevedeni", pre svega, na jezik Petofaktorskog modela, i svedeni

na facete NEO PI R-a. Ovakav pristup omogućio je da se psihopatija, kao i drugi poremećaji ličnosti, pre svega sagledaju iz perspektive normalnog ljudskog funkcionisanja – kao ekstremne manifestacije bazičnih dimenzija ličnosti.

I konačno, evolucionarna psihologija omogućila je da se psihopatija sagleda iz radikalno drugačije perspektive – ne isključivo kao poremećaj, već pre kao evolucionarna, adaptivna strategija pojedinca u nekim psihosocijalnim okolnostima. Iako je tek u začetku, i iako veliki broj pitanja i dalje ostaje otvoren, evolucionarna teorija ima visoku eksplanatornu moć. Kada je razumevanje psihopatije u pitanju, kao, uostalom, i drugih konstrukata individualnih razlika, evolucionarna teorija ne nudi samo široki teorijski okvir za razumevanje razvoja i njene adaptivne ili maladaptivne vrednosti, već nudi i mogućnost postavljanja i testiranja vrlo jasnih i testabilnih naučnih hipoteza. Stoga, ne treba posebno naglašavati da je važno, i pre svega, saznavno korisno, mnoga otvorena pitanja o prirodi, razvoju i implikacijama psihopatije, izučavati iz perspektive evolucione psihologije.

LITERATURA

- (1) Arrigo, B. A., & Shipley, S. (2001). The confusion over psychopathy (I): Historical considerations. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 45(3), 325-344.
- (2) Ashton, M. C., & Lee, K. (2007). Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. *Personality and Social Psychology Review*, 11(2), 150-166.
- (3) Ashton, M. C., Lee, K., Perugini, M., Szarota, P., de Vries, R.E., Di Blas, L., Boies, K., & De Raad, B. (2004). A six-factor structure of personality-descriptive adjectives: solutions from psycholexical studies in seven languages. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86, 356-366.
- (4) Ashton, M. C., Lee, K., & Son, C. (2000). Honesty as the sixth factor of personality: Correlations with Machiavellianism, primary psychopathy, and social adroitness. *European Journal of Personality*, 14(4), 359-368.
- (5) Biro, M., Smederevac, S., & Novović, Z. (2008). Antisocial behavior: Dimension or category(ies)? *Psihologija*, 41(3), 275-293.
- (6) Blair, R. J. R., Peschardt, K. S., Budhani, S., Mitchell, D. G. V., & Pine, D. S. (2006). The development of psychopathy. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47(3-4), 262-276.

- (7) Blonigen, D. M., Hicks, B. M., Krueger, R. F., Patrick, C. J., & Iacono, W. G. (2006). Continuity and change in psychopathic traits as measured via normal-range personality: A longitudinal-biometric study. *Journal of Abnormal Psychology, 115*(1), 85–95.
- (8) Buss, D. M. (2009). How can evolutionary psychology successfully explain personality and individual differences? *Perspectives on Psychological Science, 4*, 359–366.
- (9) Camperio Ciani, A. S., Capiluppi, C., Veronese, A., & Sartori, G. (2007). The adaptive value of personality differences revealed by small island population dynamics. *European Journal of Personality, 21*(1), 3-22.
- (10) Cooke, D. J., & Michie, C. (2001). Refining the construct of psychopathy: towards a hierarchical model. *Psychological assessment, 13*(2), 171.
- (11) Costa Jr, P. T., & McCrae, R. R. (1996). Toward a new generation of personality theories: Theoretical contexts for the five-factor model. *The five factor model of personality: Theoretical perspectives*. Hrsg.: JS Wiggins. New York, 51-87.
- (12) Čolović, P. (2011). Dve kategorije ili jedna dimenzija: taksometrijske analize modaliteta rizičnog ponašanja. *Primenjena psihologija, 4*, 353-376.
- (13) Decuyper, M., De Pauw, S., De Fruyt, F., De Bolle, M., & De Clercq, B. J. (2009). A meta-analysis of psychopathy-, antisocial PD-and FFM associations. *European Journal of Personality, 23*(7), 531-565.
- (14) Del Giudice, M., Ellis, B. J., & Shirtcliff, E. A. (2011). The adaptive calibration model of stress responsivity. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews, 35*(7), 1562-1592.
- (15) de Vries, R. E., Lee, K., & Ashton, M. C. (2008). The Dutch HEXACO Personality Inventory: Psychometric properties, self–other agreement, and relations with psychopathy among low and high acquaintanceship dyads. *Journal of Personality Assessment, 90*(2), 142-151.
- (16) de Vries, R. D., & Kampen, D. V. (2010). The HEXACO and 5DPT models of personality: a comparison and their relationships with psychopathy, egoism, pretentiousness, immorality, and Machiavellianism. *Journal of personality disorder, 24*(2), 244-57.
- (17) Digman, J. M. (1990). Personality structure: Emergence of the five-factor model. *Annual review of psychology, 41*(1), 417-440.
- (18) Edens, J. F., Marcus, D. K., Lilienfeld, S. O., & Poythress Jr, N. G. (2006). Psychopathic, not psychopath: taxometric evidence for the

dimensional structure of psychopathy. *Journal of abnormal psychology*, 115(1), 131-44.

- (19) Edens, J. F., Marcus, D. K., & Vaughn, M. G. (2011). Exploring the taxometric status of psychopathy among youthful offenders: is there a juvenile psychopath taxon? *Law and human behavior*, 35(1), 13-24.
- (20) Ellis, B. J., Boyce, W. T., Belsky, J., Bakermans-Kranenburg, M. J., & Van IJzendoorn, M. H. (2011). Differential susceptibility to the environment: An evolutionary-neurodevelopmental theory. *Development and psychopathology*, 23(1), 7.
- (21) Figueredo, A. J., Vásquez, G., Brumbach, B. H., Sefcek, J. A., Kirsner, B. R., & Jacobs, W. J. (2005). The K-factor: individual differences in life history strategy. *Personality and Individual Differences*, 39, 1349–1360.
- (22) Figueredo, A. J., Vasquez, G., Brumbach, B. H., Schneider, S. M. R., Sefcek, J. A., Tal, I. R., et al. (2006). Consilience and life history theory: From genes to brain to reproductive strategy. *Developmental Review*, 26, 243–275.
- (23) Figueredo, A. J., Vásquez, G., Brumbach, B. H., & Schneider, S. M. R. (2007). The K-factor, covitality, and personality: a psychometric test of life history theory. *Human Nature*, 18, 47–73.
- (24) Forsman, M., Lichtenstein, P., Andershed, H., & Larsson, H. (2008). Genetic effects explain the stability of psychopathic personality from mid-to late adolescence. *Journal of abnormal psychology*, 117(3), 606.
- (25) Gaughan, E. T., Miller, J. D., & Lynam, D. R. (2012). Examining the utility of general models of personality in the study of psychopathy: a comparison of the HEXACO-PI-R and NEO PI-R. *Journal of personality disorders*, 26(4), 513-523.
- (26) Gladden, P. R., Figueredo, A. J., & Jacobs, W. J. (2009). Life history strategy, psychopathic attitudes, personality, and general intelligence. *Personality and Individual Differences*, 46(3), 270-275.
- (27) Glenn, A. L., & Raine, A. (2009). Psychopathy and instrumental aggression: Evolutionary, neurobiological, and legal perspectives. *International Journal of Law and Psychiatry*, 32 (4), 253-258
- (28) Glenn, A. L., Kurzban, R., & Raine, A. (2011). Evolutionary theory and psychopathy. *Aggression and violent behavior*, 16(5), 371-380.
- (29) Goldberg, L. R. (1990). An alternative" description of personality": the big-five factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(6), 1216.

- (30) Guay, J. P., Ruscio, J., Knight, R. A., & Hare, R. D. (2007). A taxometric analysis of the latent structure of psychopathy: Evidence for dimensionality. *Journal of Abnormal Psychology, 116*(4), 701-716.
- (31) Hare, R. D. (1985). Comparison of procedures for the assessment of psychopathy. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 53*(1), 7-16.
- (32) Hare, R. D. (1991). *The Psychopathy Checklist—Revised manual*. Toronto, Ontario, Canada: Multi-Health Systems.
- (33) Hare, R. D., & Neumann, C. S. (2008). Psychopathy as a clinical and empirical construct. *Annual Review of Clinical Psychology, 4*, 217-246.
- (34) Hare, R. D., Harpur, T. J., Hakstian, A. R., Forth, A. E., Hart, S. D., & Newman, J. P. (1990). The revised Psychopathy Checklist: Reliability and factor structure. *Psychological Assessment: A Journal of Consulting and Clinical Psychology, 2*(3), 338-341.
- (35) Harpur, T., Hakstian, A., Hare, R. (1988). Faktor Structure of the Psychopathy Checklist. *A Journal of Consulting and Clinical Psychology, 56* (5), 741-747.
- (36) Harris, G. T., Rice, M. E., & Quinsey, V. L. (1994). Psychopathy as a taxon: Evidence that psychopaths are a discrete class. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 62*, 387-397.
- (37) Haslam, N., Holland, E., & Kuppens, P. (2012). Categories versus dimensions in personality and psychopathology: A quantitative review of taxometric research. *Psychological medicine, 1* (1), 1-18.
- (38) Hervé, H. F., Justus Hayes, P., & Hare, R. D. (2003). Psychopathy and sensitivity to the emotional polarity of metaphorical statements. *Personality and Individual Differences, 35*(7), 1497-1507.
- (39) Hicks, B. M., Carlson, M. D., Blonigen, D. M., Patrick, C. J., Iacono, W. G., & MGue, M. (2012). Psychopathic personality traits and environmental contexts: Differential correlates, gender differences, and genetic mediation. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment, 3*(3), 209.
- (40) Jonason, P. K., & McCain, J. (2012). Using the HEXACO model to test the validity of the Dirty Dozen measure of the Dark Triad. *Personality and Individual Differences*.
- (41) Jonason, P. K., Li, N. P., & Buss, D. M. (2010). The costs and benefits of the Dark Triad: Implications for mate poaching and mate retention tactics. *Personality and Individual Differences, 48*(4), 373-378.
- (42) Jonason, P. K., Koenig, B. L., & Tost, J. (2010). Living a fast life. *Human Nature, 21* (4), 428-442.

- (43) Jonason, P. K., Li, N. P., Webster, G. D., & Schmitt, D. P. (2008). The dark triad: Facilitating a short-term mating strategy in men. *European Journal of Personality*, 23(1), 5-18.
- (44) Kaplan, H. S., & Gangestad, S. W. (2005). Life history theory and evolutionary psychology. In: Buss, D.M. (ed.): *The handbook of evolutionary psychology* (pg. 68-95). John Wiley & Sons.
- (45) Keller, M. C., & Miller, G. (2006). Resolving the paradox of common, harmful, heritable mental disorders: Which evolutionary genetic models work best? *The Behavioral and Brain Sciences*, 29, 385-452.
- (46) Knežević, G., Džamonja-Ignjatović, T., Đurić-Jočić, D. (2004): *Petofaktorski model ličnosti*. Beograd: CPP DPS
- (47) Kujačić, D. (2006). *Primena revidirane verzije Čekliste za procenu psihopatije Roberta Harea na srpskoj populaciji: preliminarne psihometrijske analize*. Neobjavljeni diplomski rad. Beograd: Filozofski fakultet
- (48) Larsson, H., Andershed, H., & Lichtenstein, P. (2006). A genetic factor explains most of the variation in the psychopathic personality. *Journal of abnormal psychology*, 115(2), 221-230.
- (49) Lee, K., & Ashton, M. C. (2005). Psychopathy, Machiavellianism, and Narcissism in the Five-Factor Model and the HEXACO model of personality structure. *Personality and Individual Differences*, 38(7), 1571-1582.
- (50) Lee, K., Ashton, M. C., Wiltshire, J., Bourdage, J. S., Visser, B. A., & Gallucci, A. (2012). Sex, Power, and Money: Prediction from the Dark Triad and Honesty-Humility. *European Journal of Personality*. (Early view)
- (51) Lynam, D. R., & Widiger, T. A. (2007). Using a general model of personality to identify the basic elements of psychopathy. *Journal of Personality Disorders*, 21(2), 160-178.
- (52) Lynam, D. R., Caspi, A., Moffitt, T. E., Raine, A., Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. (2005). Adolescent psychopathy and the Big Five: Results from two samples. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 33(4), 431-443.
- (53) Marcus, D. K., John, S. L., & Edens, J. F. (2004). A taxometric analysis of psychopathic personality. *Journal of abnormal psychology*, 113(4), 626-635.
- (54) Marshall, L. A., & Cooke, D. J. (1999). The childhood experiences of psychopaths: A retrospective study of familial and societal factors. *Journal of Personality Disorders*, 13(3), 211-225.

- (55) Međedović, J. (2010). Bazična struktura ličnosti i psihopatija - doprinos dezintegracije. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 29(1-2), 7-29.
- (56) Međedović, J. (2012). Topography of dishonesty: Mapping the opposite pole of honesty-humility personality domain. *Primenjena psihologija*, 5(2), 115-135.
- (57) Meehl, P. E. (1999). Clarifications about taxometric method. *Applied and Preventive Psychology*, 8, 165-174.
- (58) Miller, J. D., Lynam, D. R., Widiger, T. A., & Leukefeld, C. (2001). Personality disorders as extreme variants of common personality dimensions: Can the Five factor model adequately represent psychopathy? *Journal of Personality*, 69(2), 253-276.
- (59) Miller, J. D., & Lynam, D. (2001). Structural models of personality and their relation to antisocial behavior: a meta-analytic review. *Criminology*, 39(4), 765-798.
- (60) Miller, J. D., & Lynam, D. R. (2003). Psychopathy and the five-factor model of personality: A replication and extension. *Journal of Personality Assessment*, 81(2), 168-178.
- (61) Mullins-Sweatt, S. N., Glover, N. G., Derefinko, K. J., Miller, J. D., & Widiger, T. A. (2010). The search for the successful psychopath. *Journal of Research in Personality*, 44(4), 554-558.
- (62) Murrie, D. C., Marcus, D. K., Douglas, K. S., Lee, Z., Salekin, R. T., & Vincent, G. (2007). Youth with psychopathy features are not a discrete class: A taxometric analysis. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 48(7), 714-723.
- (63) Neumann, C. S., Hare, R. D., & Newman, J. P. (2007). The super-ordinate nature of the Psychopathy Checklist-Revised. *Journal of personality disorders*, 21(2), 102-117.
- (64) Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36(6), 556-563.
- (65) Pereira, N., Huband, N., Duggan, C. (2008). Psychopathy and personality: An investigation of the relationship between the NEO-Five Factor Inventory (NEO-FFI) and the Psychopathy Checklist-Revised (PCL-R) in a hospitalized sample of male offenders with personality disorder. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 18, 216-223.
- (66) Petrović, B., Međedović, J. (2012). Prednosti HEXACO modela bazične strukture ličnosti u objašnjenju subkliničke psihopatije. *Knjiga rezimea sa naučnog skupa "Drugi sarajevski dani psihologije"*, Filozofski fakultet, Sarajevo.

- (67) Piquero, A. R., Farrington, D. P., Fontaine, N. M., Vincent, G., Coid, J., & Ullrich, S. (2012). Childhood risk, offending trajectories, and psychopathy at age 48 years in the Cambridge study in delinquent development. *Psychology, Public Policy, and Law*, 18(4), 577-598.
- (68) Osumi, T., & Ohira, H. (2010). The positive side of psychopathy: Emotional detachment in psychopathy and rational decision-making in the ultimatum game. *Personality and Individual Differences*, 49(5), 451-456.
- (69) Radulović, D. (2006). *Psihopatija i prestupništvo*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (70) Ribeiro da Silva, D., Rijo, D., & Salekin, R. T. (2012). Child and adolescent psychopathy: A state-of-the-art reflection on the construct and etiological theories. *Journal of Criminal Justice*, 40(4), 269-277.
- (71) Rilling, J. K., Glenn, A. L., Jairam, M. R., Pagnoni, G., Goldsmith, D. R., Elfenbein, H. A., & Lilienfeld, S. O. (2007). Neural correlates of social cooperation and non-cooperation as a function of psychopathy. *Biological psychiatry*, 61(11), 1260-1271.
- (72) Roose, A., Bijttebier, P., Claes, L., Lilienfeld, S. O., De Fruyt, F., & Decuyper, M. (2012). Psychopathic traits in adolescence and the five factor model of personality. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, 34(1), 84-93.
- (73) Ross, S. R., Benning, S. D., Patrick, C. J., Thompson, A., & Thurston, A. (2009). Factors of the Psychopathic Personality Inventory criterion-related validity and relationship to the BIS/BAS and five-factor models of personality. *Assessment*, 16(1), 71-87.
- (74) Sedikides, C., Rudich, E. A., Gregg, A. P., Kumashiro, M., & Rusbult, C. (2004). Are normal narcissists psychologically healthy: Self-esteem matters. *Journal of personality and social psychology*, 87(3), 400-416.
- (75) Skilling, T. A., Harris, G. T., Rice, M. E., & Quinsey, V. L. (2002). Identifying persistently antisocial offenders using the Hare Psychopathy Checklist and DSM Antisocial Personality Disorder criteria. *Psychological Assessment*, 14, 27-38.
- (76) Skodol, A. E., Clark, L. A., Bender, D. S., Krueger, R. F., Morey, L. C., Verheul, R., ... & Oldham, J. M. (2011). Proposed changes in personality and personality disorder assessment and diagnosis for DSM-5 Part I: Description and rationale. *Personality Disorders: Theory, Research, and Treatment*, 2(1), 4-22.

- (77) Skodol, A. E., Bender, D. S., Morey, L. C., Clark, L. A., Oldham, J. M., Alarcon, R. D., ... & Siever, L. J. (2011). Personality disorder types proposed for DSM-5. *Journal of Personality Disorders*, 25(2), 136-169.
- (78) Taylor, J., Loney, B. R., Bobadilla, L., Lacono, W. G., & McGue, M. (2003). Genetic and environmental influences on psychopathy trait dimensions in a community sample of male twins. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 31(6), 633-645.
- (79) Vachon, D. D., Lynam, D. R., Loeber, R., & Stouthamer-Loeber, M. (2012). Generalizing the nomological network of psychopathy across populations differing on race and conviction status. *Journal of abnormal psychology*, 121(1), 263-269.
- (80) Vernon, P. A., Villani, V. C., Vickers, L. C., & Harris, J. A. (2008). A behavioral genetic investigation of the Dark Triad and the Big 5. *Personality and Individual Differences*, 44(2), 445-452.
- (81) Verona, E., Patrick, C. J., Curtin, J. J., Bradley, M. M., & Lang, P. J. (2004). Psychopathy and physiological response to emotionally evocative sounds. *Journal of abnormal psychology*, 113(1), 99-108.
- (82) Vitacco, M., Neumann, C., Jackson, R. (2005). Testing a Four-Factor Model of Psychopathy and Its Association With Ethnicity, Gender, Intelligence, and Violence. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73(3), 466-476.
- (83) Walters, G. D., Gray, N. S., Jackson, R. L., Sewell, K. W., Rogers, R., Taylor, J., & Snowden, R. J. (2007). A taxometric analysis of the Psychopathy Checklist: Screening Version (PCL: SV): Further evidence of dimensionality. *Psychological Assessment*, 19(3), 330.
- (84) Widiger, T. A., & Costa Jr, P. T. (2012). Integrating normal and abnormal personality structure: The five factor model. *Journal of Personality*. (Early view)
- (85) Widiger, T. A., & Lynam, D. R. (1998). Psychopathy and the five-factor model of personality. In: Millon, T., Simonsen, S., Birket-Smith, M., & Davis, R.D. (eds): *Psychopathy: Antisocial, criminal, and violent behavior* (pg. 171-187). New York: the Guilford Press
- (86) Williams, K., Paulhus, D., Hare, R. (2007). Capturing the four-factor structure of psychopathy in college students via self-report. *Journal of Personality Assessment*, 88, 205-219.
- (87) Wright, E. M. (2009). The Measurement of Psychopathy Dimensional and Taxometric Approaches. *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 53(4), 464-481.

ALTERNATIVE VIEWS ON PSYCHOPATHY: FROM PATHOLOGY TO ADAPTIVE LIFE STRATEGY

Psychopathy is a construct that attracts the attention of practitioners and researchers for more than 200 years. A large number of studies of psychopathy have been carried out to date, particularly in the last 20-odd years, making a significant contribution to the understanding of this phenomenon. This paper analyzes different theoretical viewpoints of understanding psychopathy, from a clinical context from which it sprang, and in which is almost exclusively seen as a form of pathological behavior, towards an attempt to understand the psychopathy as an extreme manifestation of basic personality traits, and finally, a view of psychopathy as an adaptive life history strategy. Arguments are provided in favor of the latter viewpoint.

*KEY WORDS: psychopathy / a personality disorder / the
basic dimensions of personality / adaptation / evolutionary
psychology*

EVOLUCIJA USLOVNE OSUDE U KRIVIČNOM ZAKONODAVSTVU REPUBLIKE SRPSKE

Veljko Ikanović*
Sudija Vrhovnog suda Republike Srpske

Od vremena preuzimanja Krivičnog zakona Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kojim je uslovna osuda unijeta u krivično zakonodavstvo Republike Srpske, ona je pretrpila nekoliko izmijena. Prve izmjene su proširile mogućnost njenog izricanja i značile napredak u primjeni upozoravajućih sankcija, dok su posljednje izmjene svojom restriktivnošću promijenile njenu suštinu i dovele u pitanje potrebu samog postojanja ovog instituta. Namjera nam je da u ovom radu ukažemo na grešku zakonodavca da pooštavanje krivičnopravne represije ostvaruje propisivanjem uslova za izricanje i opozivanje uslovne osude koji ne vode njenoj afirmaciji i evoluciji u pravcu razvoja, već ka njenoj negaciji i gašenju kao jednog prihvaćenog i afirmisanog instituta, bez koga moderno krivično zakonodavstvo ne može da opstane. Cilj je da se podstakne naučna i stručna javnost da utiče na zakonodavca da se ispravnim poimanjem uslovne osude, njenog mjesta i uloge u krivičnom zakonodavstvu vrati izvornim principima ovog instituta.

KLJUČNE RIJEČI: uslovna osuda / negacija / gašenje / afirmacija / krivično zakonodavstvo

UVOD

Uslovna osuda je nastala krajem 19. vijeka kao zamjena za kratku kaznu zatvora u slučajevima kada njeno izvršenje nije nužno za ostvarenje svrhe

* E-mail: veljko.ikanovic@pravosudje.ba

kažnjavanja. Radi toga ona se naziva i upozoravajuća, opominjuća ili admonitivna krivična sankcija.¹ Upozoravajuće sankcije su predstavljale dalji doprinos razvoju ideje specijalne prevencije i individualizacije u primjeni krivičnih sankcija prema učiniocima lakših krivičnih djela. Ovdje se radi o parapenalnoj mjeri u čijoj primjeni nema stvarnog oduzimanja ili ograničenja prava, sloboda ili materijalnih vrijednosti učinioca krivičnog djela.² Upozoravajuće sankcije³ su zakonom predviđene mjere društvene reakcije koje sud u zakonom predviđenom postupku izriče punoljetnom učiniocu skrivljenog krivičnog djela, a koje se u cilju zaštite društva od kriminaliteta sastoje u upozorenju učinioca da mu u slučaju ponovnog izvršenja krivičnog djela slobode i prava, koja inače uživa kao i svaki građanin, mogu biti oduzete ili ograničene za određeno vrijeme. Njihovom primjenom se nastoji samo upozorenjem uz pretnju primjene kazne odvratiti učinilac da više ne vrši krivična djela.⁴

Upozoravajuće sankcije imaju sljedeće karakteristike: a) to su mjere opomene i upozorenja koje ne sadrže zlo, represiju ili prinudu u smislu oduzimanja ili ograničavanja sloboda ili prava učiniocu krivičnog djela, ali predočavaju, ukazuju na mogućnost njihove primjene, a primjenjuju se prema učiniocu djela protiv i mimo njegove volje, b) to su mjere koje predstavljaju supstitute kazne zatvora ili novčane kazne jer je njihova primjena vezana za kaznu, c) one se primjenjuju zavisno od prirode, težine i vrste krivičnog djela, odnosno svojstava ličnosti njegovog učinioca (primarni, situacioni, nehatni učinioci) kada sud dođe do uvjerenja da je izricanje kazne nepotrebno sa stanovišta ostvarenja svrhe primjene krivičnih sankcija, d) humani karakter ovih mjera proizilazi iz njihove prirode, karaktera i dejstva jer one ne predstavljaju zlo i prinudu prema učiniocu krivičnog djela i e) sa aspekta svrhe ovih krivičnih sankcija radi se o sankcijama izrazito specijalno preventivnog karaktera. Svrha je ovih mjera u okviru opšte svrhe krivičnih sankcija da se prema učiniocu lakšeg krivičnog djela ne primijeni kazna kada se može očekivati da će upozorenje uz prijetnju kazne (uslovna osuda) ili samo upozorenje (sudska opomena) dovoljno uticati na njega da više ne vrši krivična djela.⁵

¹ M. Kokolj, D. Jovašević, *Krivično pravo Republike Srpske, Opšti i posebni deo*, Bijeljina, 2011. godine, str. 210.

² V. Grozdanić, M. Škorić, *Uvod u kazneno pravo, Opći dio*, Rijeka, 2009. godine, str. 193 – 194.

³ Lj. Selinšek, *Kazensko pravo, Splošni del in osnove posebnega dela*, Ljubljana, 2007. godine, str. 296 – 299.

⁴ N. Mrvić Petrović, *Krivično pravo*, Beograd, 2007. godine, str. 159.

⁵ P. Novoselec, *Opći dio kaznenog prava*, Zagreb, 2004. godine, str. 373 – 374.

1. POJAM I SISTEMI USLOVNE OSUDE

Uslovna osuda⁶ je odlaganje izvršenja utvrđene kazne učiniocu krivičnog djela pod uslovom da za vrijeme koje odredi sud ne izvrši novo krivično djelo. Ako lice kome je izrečena uslovna osuda ne izvrši novo krivično djelo u određenom roku i ispuní druge postavljene obaveze tada do izvršenja kazne neće ni doći, a ono će se smatrati kao da nije osuđivano. U protivnom, uslovna osuda⁷ se opoziva, a utvrđena kazna izvršava. To znači da je uslovna osuda opraštanje kazne (ili privremeno odricanje države da izrekne kaznu) učiniocu djela od strane društva pod određenim uslovima, opraštanje koje je bazirano na uvjerenju da će se učinilac ubuduće vladati u skladu sa normama pravnog poretka i da neće vršiti krivična djela.⁸

Ova je sankcija kao zamjena za kaznu zatvora prvi put uvedena 1888. godine u Belgiji, a tri godine kasnije prihvaćena je i u Francuskoj. Uslovna osuda je jedan od načina kojim se ostvarivanjem načela individualizacije krivičnopravnih sankcija državna vlast privremeno odriče izvršenja kazne koja je izrečena učiniocu krivičnog djela očekujući da će i sama konkretna prijetnja izvršenjem te kazne dovoljno na njega djelovati da se ubuduće, bar za određeno vrijeme, ponaša u skladu sa zakonom.⁹

Postoje dva sistema uslovne osude koji su se razvili iz instituta "probation":¹⁰

a) kontinentalni (francusko-belgijski) sistem koji se naziva i "sursis", a koji je uveden na ideju senatora Beranžea u Belgiji 1888. godine, a u Francuskoj 1891. godine. Sud vodi krivični postupak prema učiniocu krivičnog djela i izriče mu vrstu i mjeru kazne, ali čije izvršenje odlaže za određeno vrijeme pod određenim uslovima. Učinilac se za to vrijeme ne smatra osuđivanim ako ispuní postavljene uslove. Prednosti ovog sistema su u tome što se učiniocu krivičnog djela sudi i izriče kazna tako da se u slučaju njenog opozivanja pristupa izvršenju već izrečene kazne. Presuda se donosi na bazi svježih i neposredno utvrđenih dokaza, tako da je mala mogućnost da dođe do grešaka u utvrđivanju i sudskoj ocjeni dokaza, i

⁶ M. Radovanović, *Krivično pravo, Opšti deo*, Beograd, 1972. godine, str. 277 – 279.

⁷ V. Miladinović, *Uslovna osuda u sistemu krivičnih sankcija*, Pravni život, Beograd, broj 12/1984. godine, str. 1159 – 1174.

⁸ D. Radulović, *Pojam i pravna priroda uslovne osude*, Pravna riječ, Banja Luka, broj 19/2009. godine, str. 179 – 191.

⁹ Ž. Horvatić, *Kazneno pravo, Opći dio*, Zagreb, 2003. godine, str. 223 – 224.

¹⁰ Ž. Horvatić, *Kazneno pravo, Opći dio, op. cit.*, str. 224 – 226.

b) angloamerički sistem¹¹ koji se primjenjuje u SAD, Australiji i Novom Zelandu. Ovde nema vođenja krivičnog postupka, već se suđenje odlaže za vrijeme dok se učinilac krivičnog djela stavlja pod sistem prokušavanja, odnosno pod nadzor organa pravosuđa i javne bezbjednosti pod uslovom da on na to pristaje. Angloamerički sistem prokušavanja je povoljniji za učinioca krivičnog djela s obzirom da ne dolazi do suđenja i izricanja kazne (pa se takvo lice ne smatra osuđivanim), a zaštitni nadzor koji vrše određena lica, štiti ga od iskušenja i pruža mu pomoć u savladavanju svakodnevnih životnih problema za uključivanje u društveno koristan rad i uzdržavanje od kršenja propisa. Nedostatak ovog sistema dolazi do izražaja u slučaju opozivanja prokušavanja, kada dolazi do suđenja i izricanja osude jer tada mogu nastati teškoće oko prikupljanja i utvrđivanja dokaza zbog proteka vremena.

Kao posebnu vrstu krivičnih sankcija uslovnu osudu poznaju brojna savremena krivična zakonodavstva kao što su: čl. 52 – 54. Krivičnog zakonika Crne Gore, čl. 57 – 67. Krivičnog zakonika Slovenije, član 48. Krivičnog zakonika Makedonije, član 66. Krivičnog zakonika Bugarske, član 56. Krivičnog zakonika Njemačke, član 45. Krivičnog zakonika Ukrajine, član 52. Krivičnog zakonika Izraela, član 73. Krivičnog zakonika Ruske federacije, član 72. Krivičnog zakonika Kine itd.¹²

U savremenom krivičnom pravu poznata je i parcijalna uslovna osuda. Tako član 132 – 31. francuskog Krivičnog zakonika¹³ i član 43. austrijskog Krivičnog zakonika¹⁴ predviđaju mogućnost uslovnog odlaganja izvršenja dijela utvrđene kazne zatvora. U tom slučaju se uslovna osuda pretvara u anticipirani uslovni otpust.

Uslovna osuda se pojavljuje u dva oblika: a) uslovna osuda u klasičnom smislu i b) uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom. Za postojanje uslovne osude sa zaštitnim nadzorom potrebno je da mjere zaštitnog nadzora budu propisane u krivičnom zakonu. Uslovna osuda može biti izrečena samo punoljetnom učiniocu skrivljenog krivičnog djela.

Neka inostrana krivična zakonodavstva, npr. Zakon o sudovima za mladež Republike Hrvatske iz 2011. godine, poznaju institut zadržavanja

¹¹ I. Marković, Uslovna osuda – uporednopravni pristup, Pravna riječ, Banja Luka, broj 19/2011. godine, str. 303 – 319.

¹² D. Jovašević, V. Ikanović, Krivično pravo Republike Srpske, Opšti deo, Banja Luka, 2012. godine, str. 297.

¹³ Droit penal du 1992., Paris, 1994. godine, str. 69 – 71.

¹⁴ E. Fregger, E. Serini, Strafgesetzbuch, StGB, 9. Auflage, Wien, 1989. godine, str. 55 – 56.

izricanja kazne maloljetničkog zatvora koji je sličan uslovnoj osudi. Ovdje se radi o odlaganju izricanja mjere maloljetničkog zatvora maloljetniku koji je kriv za izvršeno krivično djelo s tim što je vrijeme proveravanja od jedne do tri godine. Po isteku roka od jedne godine od početka vremena provjeranja sud može na osnovu novih činjenica saopštenih od centra za socijalni rad da definitivno odustane od izricanja kazne maloljetničkog zatvora ako se uvjeri da maloljetnik neće ubuduće izvršiti krivično djelo.¹⁵

U bivšoj zajedničkoj državi upozoravajuće krivične sankcije su uvedene Krivičnim zakonikom Kraljevine Jugoslavije iz 1929. godine i sadržavali su ih svi krivični zakoni(ci) koji su se primjenjivali do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ).

2. USLOVNA OSUDA U KRIVIČNOM ZAKONODAVSTVU REPUBLIKE SRPSKE

Kada je stvorena Republika Srpska, ona je Ustavnim zakonom za provođenje Ustava Srpske Republike Bosne i Hercegovine¹⁶ i kasnije Ustavnim zakonom za provođenje Ustava Republike Srpske¹⁷ propisala da će se do donošenja zakona i drugih odgovarajućih propisa Republike Srpske primjenjivati zakoni i drugi propisi SFRJ i BiH, koji su u saglasnosti sa Ustavom Republike Srpske i koji nisu u suprotnosti sa zakonima i drugim propisima koje je donijela Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, odnosno Narodna skupština.

U Republici Srpskoj su primjenjivani Krivični zakon Republike Srpske – Opšti dio (KZRSOD) i Krivični zakon Republike Srpske – Posebni dio (KZRSPD). Oba ova zakona su predstavljala skoro potpuno neizmijenjene ranije krivične zakone, Krivični zakon SFRJ (KZ SFRJ) i Krivični zakon SRBiH (KZ SRBiH) od 1. jula 1977. godine.¹⁸ Sami nazivi zakona nisu bili odgovarajući jer je i prvi sadržavao odredbe posebnog dijela. Oni su od 1992. godine sa manjim izmjenama bili na snazi sve do donošenja Krivičnog zakonika Republike Srpske 2000. godine.

¹⁵ Ž. Horvatić, Kazneno pravo, Opći dio, op. cit., str. 231 – 232.

¹⁶ Službeni glasnik srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, br. 3/92.

¹⁷ Službeni glasnik Republike Srpske, br. 21/92 (čl.12).

¹⁸ M. Babić, Krivični zakonik Republike Srpske sa kratkim komentarom, objašnjenjima i registrom pojmova, Banja Luka, 2000. godine, str. 53.

Donošenjem novog Krivičnog zakonika Republike Srpske¹⁹ 22. juna 2000. godine, njegovim stupanjem na snagu i početkom primjene 1. oktobra 2000. godine, Republika Srpska je prvi put dobila sopstveno materijalno krivično zakonodavstvo, čime je okončana prva faza reforme njenog krivičnog zakonodavstva.

KRIVIČNI ZAKON REPUBLIKE SRPSKE OPŠTI DIO

Krivični zakon Republike Srpske – Opšti dio bio je preuzeti KZ SFRJ, tako da je i uslovna osuda bila identična uslovnoj osudi u tom zakonu, sa statusom samostalne krivične sankcije. U suštini ona je predstavljala oblik opomene ili upozorenja učinioca zbog izvršenog krivičnog djela, koju prati prijetnja da mu se za izvršeno djelo može izreći kazna ako nastavi sa vršenjem krivičnih djela ili ako ne izvrši druge uslove koje mu sud postavi.²⁰ Sud je učiniocu krivičnog djela uslovnom osudom utvrđivao kaznu i istovremeno određivao da se ona neće izvršiti ako osuđeni u vremenu koje odredi sud ne učini novo krivično djelo (čl. 52. st. 1. KZRSOD). Ovo vrijeme (vrijeme provjeravanja) nije moglo biti kraće od jedne ni duže od pet godina. Uсловna osuda se mogla izreći ako su ispunjene ove pretpostavke: a) da je učinjeno krivično djelo i da je učinilac krivično odgovoran b) da je za učinjeno krivično djelo utvrđena kazna zatvora do dvije godine ili novčana kazna i c) da je sud stekao uvjerenje da se i upozorenjem kaznom može na učinioca uticati da više ne vrši krivična djela.

Ovo znači da za izricanje uslovne osude nije bila od značaja propisana kazna za konkretno krivično djelo, već je pretpostavka za njeno izricanje kazna koja je utvrđena u presudi. Od ovog pravila zakon je predviđao dva izuzetka. Prvi izuzetak je da se uslovna osuda nije mogla izreći za krivična djela za koja se ni primjenom odredaba o ublažavanju ne bi mogla izreći kazna manja od jedne godine zatvora (čl. 53. st. 3.) To su krivična djela za koja je kao najmanja mjera kazne propisan zatvor od tri ili više godina, jer se prema odredbi čl. 43. st. 1. tač. 1. zakona kod ovih djela kazna mogla ublažiti najviše do jedne godine. Ovdje se radi o teškim krivičnim djelima za koja zakon isključuje primjenu uslovne osude, bez obzira što se u postupku individualizacije učiniocu mogla utvrditi i kazna zatvora do dvije godine. Ovo ograničenje nije bilo apsolutnog karaktera jer kada je sud ovlašćen da učinioca krivičnog djela oslobodi

¹⁹ Službeni glasnik Republike Srpske, br. 22/00.

²⁰ N. Srzentić, A. Stajić, Lj. Lazarević, Krivično pravo SFRJ, Beograd, 1980. godine, str. 416.

od kazne tada kaznu može ublažiti bez ograničenja predviđenih u zakonu. To znači ako bi za neko od ovih djela primjenom tih odredbi utvrdio kaznu ispod jedne godine mogao je izreći i uslovnu osudu. Ovo je bilo potpuno opravdano jer ako sud učinioca krivičnog djela može osloboditi od kazne normalno je da mu može izreći i uslovnu osudu.

Drugo ograničenje u izricanju uslovne osude odnosilo se na krivična djela za koja se može izreći kazna zatvora od deset godina ili teža kazna. Za ova djela uslovna osuda se mogla izreći samo ako je kazna zatvora do dvije godine utvrđena primjenom odredaba o ublažavanju kazne. Ovim ograničenjem su obuhvaćena ona krivična djela kod kojih je propisana kazna zatvora sa minimumom ispod tri godine i maksimumom od deset i više godina. Kod ovih djela po pravilu je propisan minimum kazne zatvora od jedne ili dvije godine. I ovdje se radi o teškim krivičnim djelima za koja se uslovna osuda mogla izreći samo ako su izvršena pod osobito olakšavajućim okolnostima, odnosno ako je postojao poseban zakonski osnov za ublažavanje i sud je primjenom odredaba o ublažavanju (čl. 43.) izrekao kaznu ispod zakonskog minimuma propisane kazne.²¹

Ovim ograničenjima bio je sužen obim primjene uslovne osude, sa ciljem da se njena primjena u odnosu na teška krivična djela svede samo na izuzetne slučajeve kada je krivično djelo sa zapriječenom teškom kaznom u konkretnom slučaju dobilo lakši oblik.

Treća pretpostavka da bi se izrekla uslovna osuda je uvjerenje suda da će se primjenom ove sankcije dovoljno uticati na učinioca da više ne vrši krivična djela. Ovo uvjerenje suda treba da se zasniva ne sveobuhvatnoj ocjeni učinioca krivičnog djela, njegove ličnosti, ranijeg života, ponašanja poslije izvršenog krivičnog djela, stepena krivične odgovornosti i okolnosti pod kojima je krivično djelo učinjeno.

Pored ovog oblika uslovne osude KZRSOD poznavao je i uslovnu osudu sa zaštitnim nadzorom, Ovim se oblikom nastojalo popuniti odsustvo tretmana na slobodi, koji je izostajao kod njenog prethodnog oblika. Kod ovog oblika odlučujuća je ličnost učinioca krivičnog djela i potreba da mu se pruže mjere pomoći, zaštite i nadzora. Uslovi za određivanje zaštitnog nadzora, njegov sadržaj i postupak određivanja bili su uređeni u glavni drugoj KZRSPD, a što je posljedica ranije podijeljene nadležnosti između federacije i republika u sastavu SFRJ. Sud je mogao odrediti da se učinilac kome je izrečena uslovna osuda stavi pod zaštitni nadzor ako s

²¹ Ibid. Str. 419.

obzirom na okolnosti izvršenja djela, ličnost učinioca, njegov raniji život i držanje poslije izvršenog djela, smatra da će se uz određivanje zaštitnog nadzora svrha uslovne osude i društveno prilagođavanje osuđenog bolje ostvariti (čl. 4. KZRSPD).

Koliko je zaštitni nadzor trebao da bude u interesu osuđenog i u funkciji specijalne prevencije, vidimo po tome da je mogao obuhvatati sljedeće obaveze: a) liječenje u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi, b) uzdržavanje od upotrebe alkoholnih pića ili opojnih droga, c) posjećivanje određenih psiholoških i drugih savjetovališta i postupanje po njihovim savjetima, d) osposobljavanje za određeno zanimanje, e) prihvatanje zaposlenja koje odgovara stručnoj spremi i sposobnostima učinioca, i f) raspolaganje s ličnim dohotkom i drugim prihodima ili imovinom na primjeren način i u skladu s bračnim odnosno porodičnim obavezama (čl. 5. KZRSPD).

Sud je mogao izrečenu uslovnu osudu opozvati po tri osnova: a) zbog novog krivičnog djela, b) zbog ranije učinjenog krivičnog djela, i c) zbog neispunjenja određenih obaveza. Zbog novog krivičnog djela koje je učinjeno u vrijeme provjeravanja zakon je razlikovao obligatorno i fakultativno opozivanje. Sud će obavezno opozivati uslovnu osudu ako osuđeni u vrijeme provjeravanja učini jedno ili više krivičnih djela za koje je izrečena kazna zatvora od dvije godine ili u dužem trajanju. Ali ako osuđeni u vrijeme provjeravanja učini jedno ili više krivičnih djela za koja je izrečena kazna zatvora manja od dvije godine ili novčana kazna, sud će, pošto ocijeni sve okolnosti koje se odnose na učinjena krivična djela i učinioca, odlučiti da li će uslovnu osudu opozvati. Ovdje je sud vezan zabranom izricanja uslovne osude ako učiniocu za krivična djela utvrđena u uslovnoj osudi i za nova krivična djela treba izreći kaznu preko dvije godine zatvora. Ako sud ne opozove uslovnu osudu on za novo krivično djelo može izreći uslovnu osudu ili kaznu, a primjenom odredaba o sticaju mogao je za oba (ranije i novo) krivična djela utvrditi jednu kaznu i odrediti novo vrijeme provjeravanja. Za opozivanje je mjerodavna kazna koju sud utvrdi za krivično djelo, a ne ona koja je zakonom zapriječena za to djelo.

Uslovnu osudu sud je mogao opozvati i ako se naknadno saznalo da je osuđeni učinio krivično djelo prije nego što je uslovno osuđen. Opozivanje je fakultativno jer je sud cijeni da li bi bilo osnova za njeno izricanje da se znalo za ranije učinjeno krivično djelo.

U slučaju neispunjenja određenih obaveza sud je mogao opozvati uslovnu osudu ili produžiti rok za njeno ispunjenje u okviru roka provjeravanja, a ako utvrdi da obaveza nije ispunjena iz opravdanih razloga osloboditi od njenog ispunjenja ili zamijeniti je drugom odgovarajućom obavezom. Zakon je

propisivao i rokove za opozivanje uslovne osude, koja se mogla opozvati u toku vremena provjeravanja, kao i u dopunskom roku od jedne godine od dana kada je proteklo vrijeme provjeravanja ako se za učinjeno krivično djelo u vremenu provjeravanja saznalo kasnije.

Značajno je da se ovdje daje široko ovlašćenje sudu da cijeni sve okolnosti kako na strani osuđenog, tako i prirodu novog krivičnog djela i okolnosti pod kojima je ono učinjeno čime se stvara podloga za potpunu i sveobuhvatnu individualizaciju kazne i ostvarivanje specijalne prevencije. Ovo je posebno značajno ako se ima u vidu da je taj zakon preuzet pred sam rat, primjenjivan u toku rata i u poratnom periodu, u vremenu veoma teških i složenih društvenih prilika. Dakle, zakonodavac ni tada nije dirao ranija rješenja i ograničavao ulogu suda. Moramo naglasiti da za cio period njegove primjene od osam godina nije bilo značajnijih primjedbi, a pogotovo ne kritika da sudovi preširoko primjenjuju uslovnu osudu i da je to potrebno izmjenama zakona ograničiti. Ovo naglašavamo zbog slijeda događaja u posljednje dvije godine, o čemu ćemo posebno govoriti u narednim redovima.

KRIVIČNI ZAKONIK REPUBLIKE SRPSKE

Kao što je već rečeno Krivični zakonik Republike Srpske donijet je 22. juna 2000. godine, a stupio je na snagu i počeo se primjenjivati 1. oktobra 2000. godine. Zasnovan je na srpskoj pravnoj tradiciji, a u njega su ugrađena i određena korisna rješenja koja su proizašla iz dobronamjernih sugestija međunarodnih stručnjaka. Najviše kritike i osporavanja trpio je od strane predstavnika političkih partija iz Federacije BiH zbog naziva "Zakonik" jer su to smatrali znakom samostalnosti i državnosti, a što po njihovom mišljenju i želji Republici Srpskoj ne pripada. Samu sadržinu, sa prihvaćenim rješenjima, niko ozbiljan nije mogao argumentovano da dovede u pitanje.

Zakonik je preuzeo odredbe o uslovnoj osudi iz prethodnog KZRSOD KZRSPD, zadržavajući koncept uslovne osude kao samostalne krivične sankcije. Razlika je bila u tome što više nije sadržavao ograničenja u izricanju uslovne osude za teška krivična djela. Zakonikom je propisano da se učiniocu uslovnom osudom može utvrditi samo kazna zatvora do dvije godine ili novčana kazna. Ipak ovu sankciju nije bilo moguće izreći za krivična djela kod kojih je kao najmanja mjera propisana kazna zatvora od deset ili više godina, jer zbog ograničenja kod ublažavanja kazne za ova djela ni ublažavanjem nije moguće izreći kaznu zatvora ispod pet godina. Međutim, mogućnost izricanja uslovne osude ni ovdje nije potpuno isključena. U onim slučajevima gdje postoji mogućnost oslobođenja od kazne, a time i

neograničenog ublažavanja, moguće je izreći uslovnu osudu i za ova krivična djela.

U odnosu na ranije zakonodavstvo ovim se na zakonodavnom polju proširuje obim primjene uslovne osude. Takođe se otklanja i ranije nelogično rješenje prema kome je ona mogla biti izrečena kod težeg djela, sa težom utvrđenom kaznom, ali ne i lakšeg, sa manjom kaznom zato što ta kazna nije utvrđena ublažavanjem, što se nije moglo otkloniti sudskim tumačenjem.²² Bez obzira što su skromne po obimu, pa i sadržini, smatramo da su ove izmjene predstavljale pozitivnu evoluciju u shvatanju instituta uslovne osude, njegovog značaja i uloge u prevenciji kriminaliteta, ali i punog povjerenja u ulogu sudova kod njene primjene u praksi. Zato je ovaj Zakonik, bez obzira na kratko vrijeme trajanja od oko tri godine, dao značajan doprinos razvoju uslovne osude u zakonodavstvu Republike Srpske, koju je preuzelo i novo krivično zakonodavstvo.

KRIVIČNI ZAKON REPUBLIKE SRPSKE

U skladu sa obavezama koje je preuzela ulaskom u Savjet Evrope, a koje su istaknute u mišljenju Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope broj 234 (2002. god.),²³ BiH je provela reformu krivičnog zakonodavstva. Ona je izvršena na državnom i entitetskom nivou i u procesu reforme krivičnog zakonodavstva dolazi do približavanja krivičnog zakonodavstva i njegove skoro potpune unifikacije. U tom procesu donijet je 23. juna 2003. godine novi Krivični zakon Republike Srpske,²⁴ koji je stupio na snagu 1. jula iste godine, kada su prestale da važe odredbe ranijeg Krivičnog zakonika Republike Srpske.

Zakon je u skoro neizmijenjenom obliku preuzeo sve odredbe o uslovnoj osudi iz Krivičnog zakonika Republike Srpske, koje su se primjenjivale do njegovih izmjena iz 2010. godine. Upravo ove izmjene su predmet našeg interesovanja pa ćemo ih obraditi u narednom dijelu rada. Samu sadržinu uslovne osude u prvobitnom tekstu nećemo posebno izlagati i komentarisati jer sve što je rečeno o tome u dijelu kada smo govorili o Krivičnom zakoniku Republike Srpske odnosi se i na uslovnu osudu u Krivičnom zakonu Republike Srpske.

²² M. Babić, Krivični zakonik Republike Srpske sa kratkim komentarom, objašnjenjima i registrom pojmova, op. cit., str. 53.

²³ Mišljenje Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope br. 234/2002.

²⁴ Službeni glasnik Republike Srpske br. 49/2003, 108/04, 37/06, 70/06, 73/10 i 1/12.

**Zakon o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona
Republike Srpske iz 2010. godine**

Zakon o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srpske (KZRS),²⁵ donijet je 7. jula 2010. godine, a stupio je na snagu 7. avgusta 2010. godine. Ove izmjene su izvršene pod uticajem, određenih društvenih promjena i potrebom usaglašavanja sa tendencijama u savremenoj krivičnopravnoj teoriji i zakonodavstvu. Međutim, osnovni razlog za izmjene jeste obaveza usklađivanja KZRS sa Krivičnim zakonom Bosne i Hercegovine (KZ BiH), koja je propisana članom 111. Zakona o izmjenama i dopunama KZ BiH,²⁶ od 2. februara 2010. godine.

Bez obzira na razloge, obim, kvantitet, kvalitet i strukturu izmjena koje su izvršene, njihovo je osnovno obilježje pooštavanje krivičnopravne represije. Ovu proizilazi iz činjenice da su kod velikog broja krivičnih djela povišeni posebni minimumi propisanih kazni, povišen je opšti minimum novčane kazne i produženo trajanje supletornog zatvora, ograničena je mogućnost primjene zakonskog ublažavanja kazne, potpuno su sužene mogućnosti izricanja uslovne osude, a uvedena je i mogućnost izricanja kazne dugotrajnog zatvora bremenitoj ženi.

Pooštavanje represije, pogotovo u sferi uslovne osude i njenom obezvređivanju kao krivične sankcije, nije zasnovano na istraživanju praktičnih rezultata postojećeg odnosa zakonom propisane i primijenjene represije u Republici Srpskoj. U obrazloženju prijedloga koji je prethodio donošenju Zakona o izmjenama i dopunama KZRS, svrha kažnjavanja se spominje samo kod podizanja opšteg minimuma novčane kazne i produžavanja trajanja supletornog zatvora. Kod drugih krivičnopravnih sankcija ne navode se razlozi ni specijalne ni generalne prevencije. Promjene u režimu uslovne osude i propisivanje višeg minimuma za pojedina krivična djela nisu bile ni u prijedlogu, već su putem amandmana usvojene na sjednici Narodne skupštine Republike Srpske. One su vjerovatno proizvod iluzije o uspješnosti kriminalne politike kao rezultata pojačane kaznene represije koja se kod javnog mnjenja pothranjuje nastupima političkih predstavnika.²⁷

²⁵ Zakon o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske br. 73/10.

²⁶ Zakon o izmjenama i dopunama Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine br. 08/10.

²⁷ V. Ikanović, Svrha kažnjavanja u kontekstu pete novele Krivičnog zakona Republike Srpske, *Delikt, kazna i mogućnost socijalne profilakse*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, 2011. godine, str. 291 – 301.

Suprotno tome, zakonodavac bi morao više da vodi računa o tome da se problem svrhe kažnjavanja ne rješava samo u procesu odmjerenja izvršenja kazni, već i kada on izmjenama odredaba opšteg i posebnog dijela krivičnog zakona određuje okvire i mogućnosti uspješnog i potpunog ostvarivanja svrhe kažnjavanja.

Slijedeći svoju politiku strogosti zakonodavac vrši izmjene i kod uslovne osude. Uslovi za njeno izricanje se radikalno pooštavaju, a uvodi se obavezno opozivanje zbog novog ili ranije učinjenog krivičnog djela, bez obzira na kaznu koja je izrečena.

Uslovi za izricanje uslovne osude

Za izricanje uslovne osude potrebno je ispunjenje dva kumulativna uslova (član 47. KZ RS):²⁸

1) formalni uslov – da je učiniocu za izvršeno krivično djelo utvrđena kazna zatvora do dvije godine ili novčana kazna.²⁹ Ako je u presudi utvrđena kumulativno kazna zatvora i novčana kazna, tada se uslovna osuda može izreći za obje kazne ili samo za kaznu zatvora. Pri odluci da li će izreći uslovnu osudu ili ne, sud će ocijeniti da li se od učinioca sa osnovom može očekivati da ubuduće neće vršiti krivična djela iako kazna kojom mu se prijeti ne bude izvršena, a na osnovu svih okolnosti koje su važne za takvu ocjenu.

Zakon je postavio ograničenja u pogledu mogućnosti izricanja uslovne osude. Tako se uslovna osuda ne može izreći u sljedećim slučajevima: a) učiniocu kome je već jednom prethodno bila izrečena uslovna osuda za učinjeno krivično djelo i b) učiniocu koji je prethodno već jednom ili više puta bio osuđivan na kaznu zatvora (bez obzira u kom trajanju).

Upravo ova ograničenja su direktni udar na suštinu uslovne osude, njenu svrhu i cilj, što sve dovodi u pitanje potrebu njenog postojanja u ovakvom obliku.

²⁸ A. Maljević, Uslovna osuda u praksi općinskih sudova u Sarajevu i Tuzli, Kriminalističke teme, Sarajevo, broj 1 – 2/2004. godine, str. 105 – 127.

²⁹ Nisu ispunjeni uslovi da se okrivljenom izrekne uslovna osuda za krivičnodelo falsifikovanja isprave s obzirom na to da se ne radi o delu manjeg značaja i da je okrivljeni ranije već bio osuđivan – presuda Okružnog suda u Bijeljini Kž. 414/2002 od 5. februara 2002. godine (M. Simović, H. Tajčić, Zbirka sudskih odluka iz krivičnopravne materije, Sarajevo, 2007. godine, str. 328 – 329).

Prvo ograničenje ne pravi razliku za koje je krivično djelo uslovna osuda izricana i koliko je vremena od njenog izricanja proteklo. Ovo ograničenje je iracionalno jer novo krivično djelo može biti manje društvene opasnosti (štetnosti), sa zapriječenom blažom kaznom po vrsti i visini, izvršeno pod osobito olakšavajućim okolnostima ili kada zakon omogućava oslobođenje od kazne, kada na strani učinioca postoje takve okolnosti koje ne zahtijevaju izricanje kazne. Ono ne vodi računa da li su ranije krivično djelo i novo krivično djelo učinjena iz nehata ili ako za novo krivično djelo zakon predviđa mogućnost oslobođenja od kazne, a sud nađe da nisu ispunjene pretpostavke da se učinilac oslobodi od kazne ali da nije nužno ni izreći kaznu, već bi svrha bila postignuta uslovnom osudom. Ovim se potpuno ograničava uloga suda u postupku individualizacije, a što nije uopšte potrebno jer se radi o najblažim krivičnim djelima. Ovo ograničenje nema svrhu i ako se ima u vidu da zakonska rehabilitacija nastupa ako lice kome je izrečena uslovna osuda u vrijeme provjeravanja i godinu dana po isteku roka provjeravanja ne učini novo krivično djelo, a donošenjem rješenja o brisanju osude po službenoj dužnosti podaci se više ne mogu nikome davati. Dakle, to je ograničenje koje traje samo godinu dana poslije protoka roka provjeravanja i kao takvo ne može da ostvari pozitivan uticaj na kaznenu politiku sudova.

Drugo ograničenje nije ništa manje kontroverzno jer isključuje izricanje uslovne osude svakom učiniocu koji je ranije osuđivao na kaznu zatvora. Zakon ne pravi razliku za koje krivično djelo, na koju kaznu zatvora i koliko je vremena proteklo od ranije osude. Postavlja se opravdano pitanje šta je to opredijelilo zakonodavca da svim licima koja su ranije osuđivana na kaznu zatvora isključi mogućnost izricanja uslovne osude za sva krivična djela, uključujući i ona učinjena iz nehata i bagatelna krivična djela, koja nisu malog značaja. Logičan odgovor na to nije moguće dati.

2) materijalni uslov – uvjerenje (ocjena) suda da će se na osuđenog i bez izvršenja utvrđene kazne u dovoljnoj mjeri uticati da više ne vrši krivična djela. Sud do ovog uvjerenja dolazi imajući u vidu svrhu uslovne osude pri čemu se posebno uzimaju u obzir sljedeće okolnosti: a) ličnost učinioca, b) njegov raniji život, c) njegovo ponašanje poslije izvršenog krivičnog djela, d) stepen krivice i e) druge okolnosti pod kojima je djelo učinjeno. Uvjerenje suda treba da proizađe iz činjeničnog stanja koje govori o okolnostima pod kojima je djelo učinjeno i o ličnosti učinioca djela.

I kad su ispunjeni ovi zakonom kumulativno predviđeni uslovi, sud može (a ne mora) da izrekne uslovnu osudu. Ako sud odluči da izrekne uslovnu osudu, tada određuje vrijeme provjeravanja u konkretnom slučaju i

uslove pod kojima odlaže izricanje kazne. Vrijeme provjeravanja (vrijeme kušnje ili probacije) se određuje na osnovu uvjerenja (ocjene) suda o dužini vremena koje je potrebno za ostvarenje specijalne prevencije kao svrhe ostvarenja ove krivične sankcije. U tom slučaju sud treba da procijeni koliko je vremena potrebno za specijalno preventivno dejstvo. Ti uslovi mogu da budu: a) obavezni i b) fakultativni. Obavezni uslov pri izricanju uslovne osude jeste da osuđeni za vrijeme provjeravanja koje može da traje od jedne do pet godina ne učini novo krivično djelo. Fakultativni uslovi pod kojima se izriče uslovna osuda mogu da budu:

1) opšti fakultativni uslovi se odnose na sva krivična djela i na sve učinioce pod pretpostavkom da taj uslov odgovara prirodi krivičnog djela i okolnostima pod kojima je učinjeno. To mogu da budu: a) da vrati imovinsku korist pribavljenu krivičnim djelom, b) da naknadi štetu koja je prouzrokovana krivičnom djelom i c) da ispunji druge obaveze predviđene u krivičnopravnim odredbama. Rok za ispunjenje ovako postavljennih obaveza se utvrđuje u okviru određenog vremena provjeravanja,

2) posebni fakultativni uslovi mogu da se sastoje u obavezi osuđenog da izvrši neku od izrečenih mjera bezbjednosti i

3) posebni fakultativni uslovi koji su u posebnom dijelu Krivičnog zakona predviđeni kod pojedinih krivičnih djela koji odgovaraju njegovoj prirodi.

Opozivanje uslovne osude

Krivično pravo Republike Srpske predviđa tri osnova za opozivanje uslovne osude:³⁰

1) izvršenje novog krivičnog djela (član 48. KZ RS) predstavlja osnov koji dovodi do obaveznog opozivanja uslovne osude. Uslovna osuda će se obavezno opozvati ako osuđeni u vrijeme provjeravanja učini jedno ili više krivičnih djela. Kada opozove uslovnu osudu sud primjenom odredbi o odmjeravanju kazne za djela u sticaju izriče jedinstvenu kaznu zatvora (za ranije učinjeno i za novo krivično djelo) uzimajući kaznu iz opozvane uslovne osude kao utvrđenu koja se sistemom asperacije uvećava za novoizrečene kazne. Ovdje se takođe poštrava uslov i osuda obavezno opziva, bez obzira na visinu izrečene kazne za novo krivično djelo. Sudu se oduzima mogućnost da ocijeni da li je to neophodno za ostvarenje svrhe

³⁰ D. Jovašević, V. Ikanović, Krivično pravo Republike Srpske, Opšti deo, op. cit., str. 302.

krivičnih sankcija, s obzirom na sve okolnosti koje se stiču na strani osuđenog i pod kojima je krivično djelo učinjeno.

2) ranije učinjeno krivično djelo (član 49. KZ RS) je drugi osnov za obavezno opozivanje uslovne osude. Uslovna osuda se obavezno opoziva ako se poslije njenog izricanja utvrdi da je osuđeni izvršio krivično djelo prije nego što je uslovno osuđen. I u tom slučaju primjenom pravila za odmjeraivanje kazne za djela u sticaju izriče jedinstvenu kaznu.

Oba prethodna rješenja su sužavanje ranijeg ovlašćenja suda da, pod određenim uslovima koje smo izložili, može opozvati uslovnu osudu ili i za novo krivično djelo i za ranije učinjeno produžiti rok provjeravanja. Ovi uslovi, uz restriktivne uslove izricanja, uništavaju suštinu uslovne osude. Ona je sada ogoljena forma, bez sadržine koja treba da je čini samostalnim institutom, i više liči na kaznu nego upozoravaju sankciju. Kao takva, po našem slobodnom uvjerenju, može biti izostavljena iz krivičnog zakonodavstva a da se njeno odsustvo neće ni primijetiti.

3) neispunjenje određenih obaveza (član 50. KZ RS) je jedini osnov za fakultativno opozivanje uslovne osude. U slučaju kada je uz uslovnu osudu osuđenom licu postavljena jedna ili više fakultativnih (opštih i posebnih) obaveza, pa je on ne ispuni u roku koji je određen u presudi, tada sudu stoje na raspolaganju sljedeće mogućnosti: a) da produži rok za ispunjenje ove obaveze u roku vremena provjeravanja i b) da opozove uslovnu osudu i da izrekne kaznu koja je utvrđena u uslovnoj osudi. Ako sud utvrdi da osuđeni iz opravdanih razloga ne može da ispuni postavljenu obavezu, tada ga oslobađa takve obaveze ili je zamjenjuje drugom odgovarajućom obavezom iz zakona.

Uslovna osuda se može opozvati u toku vremena provjeravanja (član 51. KZ RS). Ako osuđeni u tom vremenu učini krivično djelo, a to je presudom utvrđeno tek poslije isteka vremena provjeravanja, uslovna osuda se može opozvati najkasnije u roku od jedne godine od dana kada je proteklo vrijeme provjeravanja. Ako osuđeni u određenom roku ne ispuni neku od postavljenih obaveza, sud može najkasnije u roku od jedne godine od dana kada je isteklo vrijeme provjeravanja odrediti da se izvrši utvrđena kazna u uslovnoj osudi. Ako se posle izricanja uslovne osude utvrdi da je osuđeni izvršio krivično djelo prije nego što je uslovno osuđen zbog čega ne bi bilo osnova za izricanje uslovne osude, uslovna osuda se može opozvati najkasnije u roku od jedne godine od dana kada je proteklo vrijeme proveravanja. Odluku o opozivanju uslovne osude donosi u formi presude sud koji je sudio u prvom stepenu. Ta odluka mora postati pravnosnažna do isteka navedenih rokova.

Uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom

Uslovna osuda sa zaštitnim nadzorom³¹ (član 52. KZ RS) je drugi oblik (modalitet) ove upozoravajuće sankcije uveden sa ciljem da se umanje razlike između kontinentalnog i angloameričkog sistema uslovne osude. Uvođenjem zaštitnog nadzora³² kao elementa probacije uz uslovnu osudu dobijen je kombinovan, nov oblik uslovne osude koji daje široke mogućnosti za ostvarivanje specijalne prevencije. Ovu sankciju karakteriše probacija – stavljanje osuđenog lica pod nadzor stručnog lica određenog državnog organa.³³ Ona je predviđena za učinioce koji se bez pomoći, zaštite ili nadzora ne bi mogli u vrijeme provjeravanja uzdržati od vršenja novih krivičnih djela.³⁴

Izricanje zaštitnog nadzora je fakultativno i zavisi od nahođenja suda. Kada izrekne uslovnu osudu sud može da odredi da se učinilac krivičnog djela stavi pod zaštitni nadzor za određeno vrijeme u toku trajanja vremena provjeravanja ako se s obzirom na njegovu ličnost, raniji život, držanje poslije izvršenog krivičnog djela, a naročito njegov odnos prema žrtvi krivičnog djela i iz okolnosti izvršenja djela može očekivati da će se zaštitnim nadzorom potpunije ostvariti svrha uslovne osude. Zaštitni nadzor određuje sud u presudi kojom izriče uslovnu osudu i određuje mjere zaštitnog nadzora, njihovo trajanje i način njihovog ispunjavanja.

Sadržinu zaštitnog nadzora (član 53. KZ RS) čine sljedeće obaveze: 1) liječenje u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi, 2) uzdržavanje od upotrebe alkoholnih pića ili opojnih droga, 3) posjećivanje određenih psihijatrijskih, psiholoških i drugih savjetovališta i postupanje po njihovim savjetima, 4) osposobljavanje za određeno zanimanje, 5) prihvatanje zaposlenja koje odgovara stručnoj spremi i sposobnostima učinioca i 6) raspolaganje platom i drugim prihodima ili imovinom na primjeren način i u skladu sa bračnim i porodičnim obavezama.³⁵

Sud u presudi određuje jednu ili više obaveza pri čemu bliže navodi u čemu se one sastoje i kako ih treba izvršiti. U svakom slučaju, kada se opredijeli za izricanje uslovne osude sa zaštitnim nadzorom sud određuje i vrijeme trajanja ove mjere, s tim da se to vrijeme kreće u okviru vremena

³¹ Ibid, str. 303 – 305.

³² P. Novoselec, Opći dio kaznenog prava, op. cit., str. 391 – 394.

³³ Lj. Selinšek, Kazensko pravo, Splošni del in osnove posebnega dela, op. cit., str. 302 – 304.

³⁴ V. Grozdanić, M. Škorić, Uvod u kazeno pravo, Opći dio, op. cit., str. 197 – 198.

³⁵ D. Jovašević, V. Ikanović, Krivično pravo Republike Srpske, Opšti deo, op. cit, str. 304.

provjeravanja. U toku trajanja zaštitnog nadzora sud može s obzirom na ostvarene rezultate da: a) pojedine obaveze ukine, b) postavljene obaveze zamijeni drugim obavezama, c) da opomene učinioca djela, d) da produži vrijeme ispunjenja pojedine obaveze e) da ukine zaštitni nadzor ako se utvrdi da je njegova svrha već ostvarena ili e) da opozove uslovnu osudu. Sa opozivanjem uslovne osude prestaje i zaštitni nadzor.

Pošto je zaštitni nadzor neodvojivi dio uslovne osude i zavisi od uslova za njeno izricanje to je zbog gore postavljenih ograničenja onemogućeno i stavljanje pod zaštitni nadzor onih učinilaca krivičnih djela za kojima je on namijenjen. Dobre strane zaštitnog nadzora sada nije moguće koristiti ni u onim slučajevima kada je očigledno da bi se time postigli ciljevi specijalne prevencije. Kada se jedan dio važnog instituta nekritički izmijeni i ostali neizmijenjeni dijelovi koji sa njim čine jedinstvo postaju defektni i ograničeni. Sve to liči na loše sastavljen orkestar u kome su pojedini instrumenti raštimovani, a drugi podešeni ali kao takvi ne mogu proizvesti harmoničan zvuk.

3. EVOLUCIJA ILI ODUMIRANJE

Pod evolucijom se uglavnom podrazumijeva razvoj od nižeg prema višem obliku, od manje savršenog prema savršenijem, od manje funkcionalnog prema funkcionalnijem, jednom riječi napredak u kvalitativnom i kvantitativnom smislu. Postoje primjeri kada se evolucija zaustavi na stepenu savršenstva ili prekine nekim spoljnim ili unutrašnjim uzrokom, poslije čega dođe do postepenog ili naglog propadanja, a često i uništenja predmeta evolucije. Vidjeli smo da je uslovna osuda u krivičnom zakonodavstvu Republike Srpske prošla jedan evolutivni put u teškim vremenima ali koji je vodio njenom usavršavanju i afirmaciji. U tom procesu zakonodavac nije gubio povjerenje u ulogu suda, već je razvojem uslovne osude u zakonodavnom pogledu usmjeravao sud u pravcu njene pravilnije i potpunije primjene. Izmjenama KZRS iz 2010. godine ovaj evolutivni razvoj je zaustavljen i okrenut u suprotnom pravcu koji vodi gašenju tog važnog instituta u svakom savremenom krivičnom zakonodavstvu. Slobodno možemo tvrditi da je time ispoljena nezabilježena težnja zakonodavca da oduzme svaku mogućnost da sud uslovnu osudu upodobi konkretnom krivičnom djelu i njegovom učiniocu. Ovo više podsjeća na iracionalno pokazivanje moći i obračun sa sudovima, nego što ukazuje na stvarnu potrebu ovako restriktivnog i rigidnog pristupa. U tom uvjerenju nas učvršćuje i činjenica da tome nisu prethodila bilo kakva statistička, kriminološka,

sociološka i druga istraživanja o praktičnim rezultatima primjene uslovne osude i kretanju krivičnih djela za koja se ona primjenjuje. Usklađivanje sa ostalim krivičnim zakonima u BiH nije razlog, jer ta zakonodavstva nisu mijenjala ništa od ranijih rješenja u vezi uslovne osude. A na kraju simptomatično je da radna grupa koju su činili ugledni stručnjaci, nije predložila ove promjene, već je to učinjeno u skupštinskoj proceduri (ili od Skupštine jer ni do danas nije saopšteno na čiji prijedlog i iz kojih razloga). Očigledno je da su, pored gore iznijetih razloga, preovladale potrebe dnevne politike, a ne nauke koja u današnjim vremenima često gubi utakmicu sa politikom. Sigurno je samo da se na ovakav način krivično zakonodavstvo Republike Srpske kreće u suprotnom pravcu od naprednih ideja i vraća represiji kao osnovnom principu, a koji nije svojstven demokratskim načelima.

4. PRAVCI RAZVOJA

Kada smo sagledali sve ove okolnosti i izložili kretanje od evolucije ka odumiranju uslovne osude postavlja se pitanje da li je moguće i na koji način zaustaviti ovaj proces i obrnuti ga u pravcu ponovnog razvoja na savremenim idejama. Smatramo da još postoji dovoljno naučnog i stručnog potencijala da se osmisle kvalitetna rješenja, koja su zasnovana na našoj pravnoj tradiciji i usklađena sa savremenim dostignućima krivičnopravne nauke i zakonodavstva evropskih zemalja. U toku je rad na izmjenama i dopunama postojećeg zakona. Radna grupa, čiji je član i autor ovog rada, osmislila je i predložila da se uslovna osuda sadržajno preuredi, slično ranijim rješenjima. Ograničenje za njeno izricanje bilo bi kod krivičnih djela za koja je predviđena kazna zatvora od najmanje tri godine, dakle za najteža krivična djela. Uslovi za opozivanje uslovne osude bili bi slični kao u ranijem zakonu. Ostaje da se vidi da li će nauka i struka uspjeti da ubijede zakonodavca u opravdanost tog prijedloga ili će ponovo preovladati drugi interesi. Jedino brine slaba zainteresovanost stručne (sudske i advokatske) javnosti, koja ovom problemu nije posvećivala pažnju. Uvjerem u opravdanost ovog prijedloga i očekujući pozitivan stav zakonodavca, autor je ovim i ukazao kako vidi pravce daljeg razvoja uslovne osude u krivičnom zakonodavstvu Republike Srpske.

ZAKLJUČAK

Uslovna osuda, kao upozoravajuća, opominjuća ili admonitivna krivična sankcija, nastala je kao supstitut kratke kazne zatvora u slučajevima kada

njeno izvršenje nije nužno za ostvarenje svrhe kažnjavanja. Ona treba da predstavlja dalji doprinos razvoju ideje specijalne prevencije i individualizacije u primjeni krivičnih sankcija prema učiniocima lakših krivičnih djela. Primjenjuje se zavisno od prirode, težine i vrste krivičnog djela, odnosno svojstava ličnosti njegovog učinioca (primarni, situacioni, nehatni učinioci), kada sud dođe do uvjerenja da je izricanje kazne nepotrebno sa aspekta ostvarenja svrhe primjene krivičnih sankcija.

Radi toga ograničavanje njene primjene i kod najlakših krivičnih djela i učinilaca predstavlja korak u suprotnom pravcu od modernih shvatanja u nauci krivičnog prava ali i u uporednom krivičnom zakonodavstvu. Ovim se sudu oduzima mogućnost potpune individualizacije kazne i ostvarivanje specijalne prevencije. Sve to vodi izricanju kratkotrajnih kazni zatvora sa svim negativnim posljedicama koje one sa sobom nose, a što je suprotno i međunarodnim dokumentima koji zahtijevaju da se kratkotrajne kazne zamjenjuju uslovnom osudom i alternativnim sankcijama. Jačanje represije u ovom segmentu nije zasnovano na stvarnim, već na dnevno-političkim potrebama i treba ga napustiti. Zato je postojeće rješenje u KZRS štetno, ne predstavlja evoluciju već odumiranje uslovne osude, kao jedne od najznačajnijih krivičnih sankcija specijalne prevencije. Upravo iz tih razloga se i zalažemo da se ono što prije izmijeni i uslovnoj osudi vrati njena uloga koja joj u savremenom zakonodavstvu pripada.

LITERATURA

- (1) Grozdanić, V. & Škorić, M. (2009). *Uvod u kazneno pravo, Opći dio*, Zagreb: Organizator.
- (2) Jovašević, D. & Ikanović, V. (2012). *Krivično pravo Republike Srpske, Opšti dio*, Banja Luka: Panevropski univerzitet Apeiron.
- (3) Jovašević, D. & Ikanović, V. (2012). *Krivično pravo Republike Srpske – Posebni dio*, Banja Luka: Panevropski univerzitet Apeiron.
- (4) Mrvić Petrović, N. (2007). *Krivično pravo*, Beograd: Javno preduzeće Službeni glasnik.
- (5) Selinšek, Lj. (2007). *Kazensko pravo, Splošni del in osnove posebnega djela*, Ljubljana: GV Založba.
- (6) Srzentić, N., Stajić, A. & Lazarević, Lj. (1980). *Krivično pravo SFRJ, Opšti dio*, Beograd: Savremena administracija.

EVOLUTION OF SUSPENDED SENTENCE IN CRIMINAL LEGISLATION OF THE REPUBLIKA SRPSKA

Since the acceptance of the Criminal Code of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, which entered suspended sentence in the criminal legislation of the Republika Srpska, there were a few changes of the sentence. The first changes expanded the possibility of pronouncing the sentence, also it meant progress in application of warning sanctions, but recent restrictive changes amended the essence of the sentence and brought up the question about the necessity of the existence of this institute. In this paper, our intention is to point out the mistake that legislator made, the tightening of criminal repression is achieved with the stipulation of the conditions for pronouncing and revocation of the suspended sentence, which are not leading to affirmation and evolution in a way of its development, but to negation and extinguishing of the sentence, the accepted and affirmed institute, without which the modern criminal legislation can not survive. The aim is to encourage the academy community to influence legislator to return the original principles of the institute according to correct understanding of the suspended sentence, its place and role in the criminal legislation.

*KEYWORDS: suspended sentence / negation / extinguish /
affirmation / criminal legislation*

GRANICE I MOGUĆNOSTI KRIVIČNOPRAVNE ZAŠTITE MALOLETNIH LICA*

Ivana Stevanović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

O mogućnosti, legitimnosti i granicama krivičnopravne zaštite maloletnih lica postoje različita mišljenja ali odgovor na ova pitanja, jedno ili drugo rešenje, ima izuzetno važne posledice za društvo i pojedinca. Razmatranju ovog problema autorka prilazi preko kratkog prikaza stalnog preispitivanja društvene i etičke utemeljenosti krivičnog prava u svetlu granica krivičnopravne zaštite maloletnih lica, te pitanja njegove legitimnosti, jer su same mogućnosti krivičnopravne zaštite od određenog značaja za njen legitimitet. Legitimitet krivičnopravne zaštite maloletnih lica iz tog razloga ona dovodi u vezu sa načelom pravednosti i srazmernosti bez čijeg uvažavanja je danas nezamislivo postojanje savremenih krivičnopravnih sistema.

KLJUČNE REČI: mogućnost / legitimnost / granice / krivičnopravna zaštita / maloletna lica

NEKI PROBLEMI KRIVIČNOPRAVNE ZAŠTITE MALOLETNIH LICA – UVODNE NAPOMENE

Stalno preispitivanje društvene i etičke utemeljenosti krivičnog prava i njegovih granica i mogućnostima krivičnopravne zaštite posledica je, pre

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: ivana@cpd.org.rs

svega, činjenice da ono predstavlja najizrazitiji i najoštrij vid pravne represije.¹ Ovo preispitivanje bi za rezultat trebalo da ima pomeranje granica *mogućnosti* krivičnopravne zaštite, a posebno imajući u vidu krivičnopravnu zaštitu maloletnih lica. Međutim, u razmatranju ove problematike moramo se vratiti na sam početak, do pitanja: "Da li krivično pravo u zaštiti maloletnih lica uopšte ima budućnost"? Naravno ovo pitanje može se postaviti i za krivično pravo uopšte.² Mišljenja smo da je još uvek daleko od vremena u kome bi bila u potpunosti prihvaćena ideja o radikalnom transformisanju krivičnog prava u: "nešto što bi bilo bolje od krivičnog prava". Još manje se možemo složiti sa stavom o neophodnosti njegovog potpunog ukidanja koji proizilazi sa stanovišta da: "štetnost krivičnog prava prevazilazi njegov učinak (abolicionizam)."³ Takođe, ne možemo zaobići činjenicu da danas u savremenoj teoriji krivičnog prava dominira *utilitarizam*, ali moramo prihvatiti da i *retributivizam*, pre svega, izražen u načelu pravednosti i srazmernosti, doživljava svoju renesansu. U tom smislu zaštitnu i garantivnu funkciju krivičnog prava treba međusobno uskladiti.

Ukoliko ipak pođemo od toga da je zaštitna funkcija krivičnog prava njegova osnovna i najvažnija funkcija, a da se osnovni *ratio legis* pojačane krivičnopravne zaštite maloletnih lica temelji, pre svega, na društvenoj potrebi pojačanog i efikasnog reagovanja na povređivanje ili ugrožavanje ovih lica, onda je danas teško zamisliti savremeno krivično pravo koje znatnu pažnju ne poklanja slučajevima kada se kod određenih krivičnih dela maloletno lice pojavljuje kao njihov pasivni subjekt, odnosno zamisliti savremene krivičnoprocesne sisteme koji ne posvećuju posebnu pažnju zaštiti maloletnog lica kao oštećenog od posledica sekundarne viktimizacije, tj. u zaštiti od krivičnog prava.⁴ Međutim, upravo u vezi sa navedenim specifičnostima ovog oblika zaštite, postavlja se i pitanje: koja dobra, od kojih napada i na koji način ostvariti krivičnim pravom, odnosno gde su granice za slobodno delovanje pojedinca?⁵ U oblasti krivičnopravne zaštite maloletnih lica, na istorijskom planu ali i danas, uvek

¹ Stojanović, Z. (2005) *Krivično pravo – opšti deo*, Beograd: IP Justinijan, str. 91; Stojanović, Z. (1987) *Granice, mogućnosti i legitimnost krivičnopravne zaštite*, Beograd, str. 7-12.

² Videti: Roksin, K. (1998) "Da li krivično pravo ima budućnost", *Jugoslovenska revija za krivično pravo i kriminologiju*, vol. 36, br. 3, str. 3-18.

³ Stojanović, Z. (2005) "Pravno-filozofske koncepcije u Predlogu Krivičnog zakonika Republike Srbije i Krivičnom zakoniku Crne Gore, u: Radovanović, D. (ur.), *Kazneno zakonodavstvo: progresivna ili regresivna rešenja*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja & Viša škola unutrašnjih poslova, str. 24.

⁴ Škulić, M. (2003) *Maloletnici kao učinioci i kao žrtve krivičnih dela*, Beograd: Dosije, str. 368.

⁵ Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 86-87.

se i iznova postavlja pitanje: da li i pod kojim uslovima, odnosno kojim sredstvima država i krivično pravo treba da se mešaju u porodične odnose kao sferu privatnog?⁶ Kontroverze krivičnopravne intervencije velikim delom potiču i od saznanja o opasnostima i nedovoljnoj adekvatnosti krivičnopravnih mera, odnosno sankcija u ovoj oblasti. Zato se krivičnopravna teorija i kriminalna politika, ali i neposredna profesionalna praksa, suočavaju sa brojnim dilemama i iskazuju ambivalentni odnos prema odgovoru na pitanje opravdanosti krivičnopravne zaštite i utvrđivanja kriterijuma i uslova njene primene. Inače, sama činjenica da krivičnopravna zaštita predstavlja najizrazitiji i najrašireniji vid pravne represije dovodi do toga da samo načelo *legaliteta*⁷ nije dovoljno da opravda tu represiju i ujedno se nameće potreba iznalaženja kriterijuma, uslova *legitimnosti krivičnopravne intervencije*,⁸ koji su ujedno i najvažniji kriterijumi za određivanje granica krivičnopravne zaštite.⁹ Određivanje granica krivičnopravne zaštite je još spornije i jedino što se danas čini nespornim, to je, da je traženje jedinstvenih i preciznih kriterijuma iluzorno.¹⁰ Takođe, važno je istaći da u ovoj oblasti postoji široki prostor za procene i vrednovanja moralnosti ili nemoralnosti nekog ponašanja koji se samo donekle može suziti materijalnim kriterijumima krivičnog prava.¹¹ Sam pojam *legitimnosti* podrazumeva uključivanje i vrednosnog elementa i smatramo da upravo u oblasti krivičnopravne zaštite maloletnih lica se

⁶ Janjić-Komar M., Obretković, M. (1996) *Prava deteta – prava čoveka*, Beograd: Dosije & Udruženje pravika Srbije za socijalno pravo, str. 103-105.

⁷ "Nikome ne može biti izrečena kazna ili druga krivična sankcija za delo koje pre nego što je učinjeno zakonom nije bilo određeno kao krivično delo, niti mu se za to može izreći kazna ili druga krivična sankcija koja zakonom nije bila propisana pre nego što je krivično delo učinio, propisano je odredbom člana 1. *Krivičnog zakonika*. Na ovaj način postavljeno načelo zakonitosti, od značaja je za uspostavljanje zaštitne funkcije krivičnog prava, jer se: "Od građana može očekivati da prilagode svoje ponašanje samo u odnosu na normu koja je unapred bila propisana" (Stojanović, Z. (2009) *Komentar Krivičnog zakonika (treće dopunjeno izdanje)*, Beograd: Službeni glasnik, str. 31-32). U osnovi samo na ovakav način može se očekivati da krivično pravo i ostvari svoju funkciju generalne prevencije.

⁸ Krivično pravo mora uvažiti i načelo *legitimnosti* što, pre svega, znači da su krivičnopravna represija i krivično pravo u celini opravdani i nužni (Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 26-27).

⁹ Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 86.

¹⁰ Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 87, citirano prema: Frase, R. (1983) *Criminalization and Decriminalization, Encyclopedia of Crime and Justice*, vol. 2, New York, p. 448.

¹¹ Nemoralnost nekog ponašanja trebalo bi da bude jedan od uslova da se to ponašanje proglasi krivičnim delom. Međutim, iako je opravdano uvažavanje moralnih normi prilikom oblikovanja legitimnog krivičnog prava, treba uvek imati u vidu da su to dva samostalna sistema i da nije poželjno niti opravdano težiti moralizaciji krivičnog prava, što se naravno odnosi i na oblast krivičnopravne zaštite maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja (Videti: Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 36; Bavcon, Lj., Šelih, A. (1987) *Kaznensko pravo*, Splošni del, Ljubljana, str. 28-29).

polazi od stava da postoji nešto što je vredno te zaštite: opstanak i razvoj maloletnog lica.¹² Zbog toga je prilikom procene opravdanosti krivičnopravne zaštite i pojedinih inkriminacija nužno zaći u oblast etike i opredeliti se za određenu polaznu normu, odnosno vrednost, ali uvek vodeći računa da granice te zaštite treba postaviti u sklad sa njenim mogućnostima jer krivičnopravna zaštita prilikom čijeg zakonskog oblikovanja se ne vodi računa i o njenim mogućnostima, nema samo za posledicu neefikasnost, nego može dovesti do drugih negativnih posledica.¹³ Jedna od njih je i preveliko očekivanje od ovog oblika zaštite, što može imati posledice i po pojedinca i po društvo.

Danas preovladava mišljenje da su mogućnosti krivičnopravne zaštite dosta ograničene, ali stvarni efekti krivičnopravne zaštite ostali su dobrim delom nepoznati i zato verujemo da će krivično pravo budućnosti, upravo radi ostvarivanja svojih osnovnih ciljeva, primenjivati pored kazne i druge brojne fleksibilne socijalno političke instrumente, koji su u vezi sa kažnjivim ponašanjem pojedinca, ali nemaju isključivo krivičnopravni karakter.¹⁴ Ova tendencija će biti naročito značajna za oblast krivičnopravne zaštite maloletnih lica.

Takođe, mišljenja smo i da nove teorijske koncepcije koje otvaraju problem krivičnopravne reakcije iz ugla prava deteta i kojima se garantuje nepovredivost fizičkog, psihičkog i seksualnog integriteta maloletnog lica, odnosno njegovo pravo na opstanak i razvoj, predstavljaju jedan od osnovnih iskoraka ka pomeranju "moći" krivičnopravne zaštite maloletnih lica, a u smislu veće mogućnosti i efikasnosti ovog oblika zaštite, odnosno njene legitimnosti.¹⁵ Ove nove koncepcije polaze od specifičnih potreba i svojstava vezanih za status maloletstva koja ovu kategoriju lica u većoj meri izlaže povredama, a s obzirom na poseban status u porodičnoj i društvenoj sredini javljaju se i specifični oblici ugrožavanja prava.

¹² Osnov i granica krivičnopravne prinude određena je i članom 3. *Krivičnog zakonika*. U smislu zakonskog rešenja zaštita čoveka i drugih osnovnih društvenih vrednosti predstavlja osnov i granicu za određivanje krivičnih dela i njihovu primenu. Samo zaštita najvrednijih dobara pojedinca i opštih dobara od najopasnijih oblika nasilja može opravdati upotrebu krivičnog prava i krivične sankcije (Stojanović, Z. (2006) *op. cit.*, str. 31).

¹³ Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 86-87.

¹⁴ Roksin, K. (1998) "Da li krivično pravo ima budućnost", *Jugoslovenska revija za krivično pravo i kriminologiju*, vol. 36. br. 3., str. 18; Christie, N. (1982) *Limits to Pain*, Oxford, pp. 37-83.

¹⁵ U smislu da legitimnost predstavlja granice krivičnopravne zaštite maloletnih lica jer u određenoj meri određuje sredstva i način za njeno postizanje (Stojanović, Z. (1987) *op. cit.*, str. 3-6; Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 86).

Izdvajanjem maloletnog lica kao posebnog subjekta i formulisanjem samostalnih prava deteta kojima se štite njegova lična dobra prevazilazi se klasičan protektivni odnos prema ovom licu i omogućava se da ono samo utiče na sopstveni položaj. Posmatrano iz ugla njegovog krivičnopravnog položaja to znači i šire shvatanje pojma maloletnog lica *pasivnog subjekta*¹⁶ (*objekta radnje krivičnog dela*) kao lica koje je nosilac dobra koje je zaštićeno krivičnim delom i čije je dobro povređeno ili ugroženo.¹⁷ U smislu rečenog, položaj maloletnog lica u sistemu krivičnopravne zaštite, od pasivnog subjekta kao lica na kome je preduzeta radnja izvršenja, pomera se ka pasivnom subjektu kao licu čije je dobro povređeno ili ugroženo i gde se država i njeni organi postavljaju kao garanti tih prava i preuzimaju funkciju njihovog zastupanja u situacijama kada su ona ugrožena, odnosno povređena postupcima roditelja ili drugih osoba kojima je povereno staranje o maloletnom licu.

Inače, u krivičnopravnoj teoriji razlikuje se *zaštitni objekt* (objekt zaštite) od *objekta radnje krivičnog dela*. *Zaštitni objekt* (objekt zaštite) vezan je za zaštitnu funkciju kao osnovnu funkciju krivičnog prava, dok je *objekt radnje* od naročitog značaja kod pojedinih krivičnih dela gde se u smislu ovog rada maloletno lice javlja kao pasivni subjekt. U našoj teoriji pod pojmom *zaštitni objekt* podrazumevaju se određena dobra kojima se krivičnim pravom pruža zaštita.¹⁸ *Zaštitni objekt* može biti opšti i grupni (grupni zaštitni objekt predstavlja osnovni kriterijum za klasifikaciju krivičnih dela i njihovo svrstavanje u okviru pojedinih glava i u tom smislu označava dobra zajednička za određenu grupu krivičnih dela).¹⁹ Opšti zaštitni objekt označava ono što jeste predmet krivičnopravne zaštite ali i ono što bi trebalo da bude predmet te zaštite. *Zaštitni objekt* ima i svoju kriminalno-političku dimenziju koja je izuzetno značajna kod propisivanja dela "na

¹⁶ U krivičnom pravu i zakonodavstvu Republike Srbije umesto pojma žrtva koristi se pojam pasivni subjekat krivičnog dela (u krivičnopravnom smislu), odnosno oštećeni (u krivičnoprocesnom smislu). Shodno članu 221. *Zakonika o krivičnom postupku* oštećeni je lice čije je kakvo lično ili imovinsko pravo krivičnim delom povređeno ili ugroženo. U tom smislu pojam oštećeni širi je od pojma pasivnog subjekta krivičnog dela, odnosno žrtva, jer se pod određenim okolnostima u krivičnom postupku kao oštećeni može pojaviti i lice koje nije bilo pasivni subjekt krivičnog dela, odnosno žrtva (Škulić, M. (1999) "Krivično procesni položaj dece – žrtava nasilja", *Temida*, br. 3-4, godina 2, str. 5-6). Inače, pojmu pasivnog subjekta odgovara pojam žrtve u kriminologiji, odnosno viktinologiji, s tim što se i ovaj pojam šire shvata (Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 149).

¹⁷ Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 148-149.

¹⁸ *Ibid*, str. 145.

¹⁹ *Ibid*, str. 147.

štetu maloletnih lica" jer može služiti kao osnovni kriterijum za propisivanje inkriminacija i određivanje granica krivičnog prava u celini.²⁰

U vezi s *opštim zaštitnim objektom* postavlja se pitanje ko je titular zaštitnog objekta: pojedinac ili država odnosno društvo. Ako pojam osnovnih prava deteta izjednačimo sa pojmom osnovnih ljudskih prava *zaštitni objekt* treba videti u osnovnim dobrima maloletnog lica, kao i u onim društvenim dobrima koji su u funkciji postojanja i ostvarivanja osnovnih dobra čoveka, odnosno maloletnog lica. U tom smislu sadržina opšteg pojma *zaštitnog objekta* krivičnih dela "na štetu maloletnih lica" su osnovna prava deteta istorijski determinisana, određena opštim razvojem čovečanstva i stepenom razvoja konkretnog društva, na isti način kao i osnovna ljudska prava.²¹ Ovo dualističko shvatanje polazi od kompleksnosti pojma osnovnih ljudskih prava pod kojim se pored *dobara* u užem smislu podrazumeva i odnos čoveka (maloletnog lica) prema tom dobru, odnosno njegovo pravo na to dobro. Samo ovako određen *opšti zaštitni objekt*, može biti legitimni osnov kazne kao sredstva krivičnopravne zaštite, tj. samo zaštita osnovnih prava i *dobara* čoveka (maloletnih lica) i onoga što je u funkciji njihove zaštite obezbeđuje takav visoki stepen legitimnosti potreban da opravda njihovu povredu do kojih dolazi primenom krivičnih sankcija.²²

LEGITIMNOST KRIVIČNOPRAVNE ZAŠTITE I NAČELO PRAVEDNOSTI I SRAZMERNOSTI

Verovanje da se kaznom i krivičnim pravom mogu ostvariti korisni ciljevi za društvo često za posledicu ima olako posezanje za krivičnopravnom represijom i zaoštavanjem kazni, bar na zakonskom planu. Preterano korišćenje krivičnopravne represije ukazuje i na to da se: 1) radi o slaboj i loše organizovanoj državi koja ne raspolaže drugim oblicima pravne reakcije ili socijalne kontrole, odnosno 2) da su društvo i država uzdmani političkim, ekonomskim i socijalnim konfliktima i da su razmere kriminaliteta takve da dovode u pitanje normalno funkcionisanje društva, ili se po njima može raditi o 3) represivnoj i totalitarnoj državi.²³ Ono što je nesporno je da savremena

²⁰ Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 144-145.

²¹ Stojanović, Z. (1987) *op. cit.*, str. 77-76; Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 145-146.

²² Stojanović, Z. (1987) *op. cit.*, str. 78.

²³ Stojanović, Z. (2005) "Pravno-filozofske koncepcije u Predlogu Krivičnog zakonika Republike Srbije i Krivičnom zakoniku Crne Gore", u: Radovanović, D. (ur.), *Kazneno zakonodavstvo:*

krivična zakonodavstva, i pored opšteprihvaćenog shvatanja u teoriji da je krivično pravo *ultima ratio*,²⁴ pokazuju tendenciju stalne ekspanzije. Ova ekspanzija sa jedne strane može se tumačiti pojavom novih oblika kriminaliteta i preuzetim obavezama iz međunarodnih ugovora, a sa druge strane ova pojava je uslovljena nepostojanjem, odnosno vezana je za nedovoljnu razvijenost i nedovoljnu efikasnost drugih sredstava za suzbijanje društveno opasnih ponašanja.

Pitanje *legitimnosti* krivičnopravne zaštite je veoma često osporavano. Sa jedne strane ono je osporavano od strane stare retributivističke teorije (apsolutne teorije o kazni), ali takođe i od strane nekih savremenih orijentacija u kriminalnoj politici i kriminologiji koje posebno ukazuju na značaj klasnog i drugog konflikta.²⁵ Međutim, retributivističke teorije koje u kazni vide samo pravednu odmazdu za učinjeno zlo, danas su skoro sasvim napuštene, ali se pojedini elementi retributivizma, kao što smo već istakli, ponovo oživljavaju u smislu reakcije na neograničeni utilitarizam, koji ne vodi računa o principima pravednosti i srazmernosti, a učinioca prosto svodi na objekt prema kome je potrebno usmeriti društvenu reakciju. Negativan stav prema legitimnosti krivičnopravne zaštite izražen je i u abolicionizmu, pravcu koji se zalaže za potpuno ukidanje krivičnog prava. Pripadnici abolicionističkog pokreta polaze od stanovišta da: "štetnost državnog krivičnog prava prevazilazi njegov učinak i da se otklanjanjem socijalnih uzroka delinkvencije, pomoću nedržavnih mera i postupaka mirjenja, nadoknadom ili popravljanjem štete učinjene krivičnim delom i sličnim načinima može boriti protiv kriminaliteta da se ostvari isto, ako ne i više, od klasičnog državnog pravosudnog aparata".²⁶ Neminovna konsekvencija ovakvog stava je da je budućnost krivičnog prava njegovo ukidanje. U delu nauke krivičnoga prava koji je ograničen na krivičnopravnu dogmatiku dominira i shvatanje da se krivičnim pravom i kaznom štite one vrednosti oko kojih postoji minimalni konsenzus u društvu, ne upuštajući se mnogo u razmatranje šta predstavlja minimalni konsenzus.

Mišljenja smo da krivično pravo mora uvažavati načelo legitimnosti koje podrazumeva da krivičnopravna represija i krivično pravo u celini moraju

progresivna ili regresivna rešenja, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja & Viša škola unutrašnjih poslova, str. 11.

²⁴ Krivičnopravna zaštita mora biti svedena na neophodni minimum, a krivično pravo treba da bude korišćeno kao poslednje sredstvo. Imajući navedeno u vidu u suzbijanju ponašanja kojima se napadaju najvrednija dobra čoveka i društva moraju se koristiti i druga sredstva i mere (Stojanović, Z. (2009) *op. cit.*, str. 31).

²⁵ Stojanović, Z. (1987) *op. cit.*, str. 21; Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 89-90.

²⁶ Roksin, K. (1998) *op. cit.*, str. 4.

biti: *opravdani i nužni*.²⁷ Iz navedenog proizilazi da za načelo legitimnosti presudan značaj ima vrednosni element, odnosno da ovaj princip, pre svega, zahteva svođenje krivičnopravne zaštite na neophodni minimum, kao i korišćenje drugih adekvatnijih sredstava u zaštiti određenih vrednosti, odnosno u suzbijanju kriminaliteta.²⁸ U tom smislu govori se o supsidijarnosti krivičnopravne zaštite, odnosno o tome da je krivično pravo *ultima ratio* u suzbijanju društveno opasnih ponašanja. To je uostalom i ono što obezbeđuje legitimnost krivičnopravne represije.²⁹

I *mogućnosti i efikasnost* krivičnopravne zaštite je nemoguće posmatrati odvojeno od njegove legitimnosti, u smislu da legitimnost postavlja granice toj zaštiti, jer u velikoj meri određuje način i sredstvo za njihovo postizanje. I tu se nalazimo na tragu za "ispravnim krivičnim pravom" kojim se "štite istorijski determinisana osnovna prava čoveka i ona dobra, odnosno društvene funkcije koje su neophodne za njihovo ostvarivanje".³⁰ Svako krivično zakonodavstvo mora navedeno imati u vidu, odnosno nastojati da na prvo mesto stavi zaštitu ličnih individualnih dobara i da pronade pravu meru u zaštiti opštih dobara.³¹

Osnovno pravo maloletnog lica je nepovredivost njihovog fizičkog, psihičkog i seksualnog integriteta, odnosno njegovo pravo na optimalan razvoj. U tom smislu, imajući u vidu navedeno, sledi da je osnovna uloga krivičnopravne zaštite maloletnih lica zaštita ovako determinisanog

²⁷ Bentham, J. (1996) *An Introduction to the principles of morals and legislation*, Oxford University Press, str. 281-300.

²⁸ Za razliku od načela *legitimnosti* za čiju procenu su značajni materijalni i vanpravni kriterijumi, princip *legalnosti* zasniva se na formalnom kriterijumu koji je izuzetno bitan za samu primenu prava (Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 47).

²⁹ Mislimo da je najbolji pokazatelj rečenog odnos između porodičnopravne i krivičnopravne zaštite maloletnih lica. Tako u nekim slučajevima krivičnopravna zaštita se pojavljuje u funkciji pojačanja porodičnopravne zaštite, dok u drugim i teži oblici protivpravnog ponašanja prema maloletnom licu ne povlače krivičnu odgovornost roditelja ali mogu dovesti do intezivne porodičnopravne intervencije. S druge strane, u funkciji zaštite maloletnog lica, odgovornost za zapuštanje, pa čak i neki oblici ugrožavanja fizičkog i psihičkog integriteta maloletnog lica, mogu da se stimulišu rehabilitacijom porodice, tako da se ne pokreće ni postupak za lišenje, odnosno ograničenje roditeljskog prava, ni krivični postupak protiv roditelja (Videti: Obretković, M., Simović, I. (2004) "Odnos između porodičnopravne i krivičnopravne odgovornosti", u: Obretković, M., Pejaković, L.J. (ur.) *Zaštita deteta od zlostavljanja* (priručnik za centre za socijalni rad i druge službe u lokalnoj zajednici), Beograd: Centar za prava deteta, str. 74-75).

³⁰ Stojanović, Z. (1987) *op. cit.*, str. 77.

³¹ Stojanović, Z. (2005) "Pravno-filozofske koncepcije u Predlogu Krivičnog zakonika Republike Srbije i Krivičnom zakoniku Crne Gore", *op. cit.*, str. 12; Coady, M. M., Coady, C. A. J. (1995) "There Ought to be a Law Against it: Reflections on Child Abuse, Morality and Law" in: Alston, P., Parker, S., Seymour, J. (ed.) *Children, Rights, and the Law*, Oxford: Clarendon press, First published 1992, reprinted with corrections 1993, 1995, str. 128-139.

prava, a u smislu usklađivanja njegove zaštitne i garantivne funkcije, što podrazumeva da trenutno vladajući utilitaristički pristup u krivičnom pravu, treba ograničiti i u oblasti krivičnopravne zaštite maloletnih lica načelom pravednosti i srazmernosti, koji podrazumevaju da kazna ili druga krivična sankcija, koja se primenjuje prema učiniocu krivičnog dela, mora biti pravedna i srazmerna učinjenom delu, pri čemu se uvek mora voditi računa i o stepenu krivice koji predstavlja gornju granicu prilikom odmeravanja kazne.³² Danas je načelo *pravednosti i srazmernosti*³³ postalo jedno od osnovnih načela krivičnog prava i ono je značajno ne samo za njegovu primenu, nego i za njegovo stvaranje,³⁴ i po našem mišljenju bilo je od značaja u reformi krivičnog zakonodavstva u Republici Srbiji, prilikom kriminalnopolitičke procene i opredeljivanja za granice sankcionisanja (minimume i maksimume) u krivičnopravnim inkriminacijama koje su u funkciji krivičnopravne zaštite maloletnih lica.

GRANICE KRIVIČNOPRAVNE ZAŠTITE MALOLETNIH LICA

Dosadašnji razvoj krivičnog prava pokazivao je stalnu tendenciju širenja krivičnopravne zaštite. Ovakva praksa može se zapaziti i u oblasti inkriminisanja onih ponašanja kojima se ugrožava fizički, seksualni i emotivni integritet maloletnih lica. Na ovom mestu postavlja se, pre svega, pitanje: "može li ovako ekstezivno krivično pravo u oblasti krivičnopravne zaštite maloletnih lica obezbediti generalno preventivnu funkciju koja je neophodna za efikasnu krivičnopravnu zaštitu, jer se krivično pravo ne može opravdati zaštitnom funkcijom, ako je zaista i faktički ne obavlja"?

Opravdanje, krivičnog prava zavisi pre svega od njegovih ciljeva. Naravno postavljanje ciljeva podrazumeva i primerena sredstva podobna za njihovo ostvarivanje.³⁵ Osnovno sredstvo krivičnog prava i danas jeste kazna,³⁶ a vrednost zaštitnog objekta i oblik napada

³² Videti šire: Bentham, J. (1996) "Of the principle of utility", in: *An Introduction to the principles of morals and legislation*, pp. 11-16.

³³ Bentham, J. (1996) "Of the Proportion Between punishments and offences" in: *An Introduction to the principles of morals and legislation*, pp. 165-173.

³⁴ Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 51.; Primorac, I. (1978) *Prestup i kazna*, Beograd, str. 57-59.

³⁵ Coady, M. M., Coady, C. A. J. (1995) *op. cit.*, pp. 130-136.

³⁶ I pored toga što joj se pod određenim uslovima ne može negirati legitimnost, ona u mnogo čemu ostaje problematična mera (Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 91). Iz tih razloga i samo krivično pravo teži ustanovljavanju i nekih drugih, fleksibilnijih instrumenata, koji neće imati isključivo krivičnopravni karakter. Dobar primer za izrečeno predstavlja krivično delo nasilja u porodici gde se društvena reakcija na ovaj fenomen može svesti na dva osnovna postulata: 1)

postavljaju se kao kriterijum za postavljanje granice krivičnopravne zaštite i propisivanje kazne.³⁷ Na osnovu toga treba izvršiti određena vrednovanja i proceniti potrebu za krivičnopravnom zaštitom, odnosno da li je krivičnopravna zaštita zaista nužna ili ima opravdanja umesto nje koristiti neku drugu vrstu zaštite. Nakon primene ovog principa dolazi do izražaja i fragmentarnost krivičnopravne zaštite u smislu zaštite nekih "framenata" zaštićenog dobra, jer samo mali broj dobara teži potpunoj krivičnopravnoj zaštiti (pa i onda to nije u apsolutnom smislu), odnosno krivično pravo ne može zaštititi neko dobro od svih oblika ugrožavanja i povređivanja.³⁸ U ovoj fragmentarnosti krivičnopravne zaštite može se videti i jedan od smerova razvoja krivičnog prava, u smislu diferencijacije slučajeva, kada i pod kojim uslovima, tj. u odnosu na koje oblike napada je opravdano pružiti krivičnopravnu zaštitu (naravno na ovom mestu ne može se izbeći ni procena same vrednosti dobra i inteziteta napada, odnosno koliko je u postojećim društvenim prilikama neki oblik napada uopšte dostupan krivičnom pravu).³⁹

Imajući navedeno u vidu, mišljenja smo da presudnu ulogu prilikom određivanja legitimnih granica krivičnopravne zaštite maloletnih lica ima njen cilj, odnosno ono čemu se želi pružiti zaštita. Na taj način u prvi plan postavlja se maloletno lice, a krivičnopravna reakcija javlja se kao nezamenljivi deo pravne zaštite ovih lica od postupka koji najteže ugrožavaju temeljne društvene vrednosti i koji najdublje povređuju dobra maloletnih lica.⁴⁰

Ukoliko krivičnopravnu zaštitu maloletnih lica odredimo kao skup pravnih normi kojim se daje zakonski opis krivičnih dela kojima se ugrožava ili povređuje njihov život i telesni integritet, zdravlje, polna sloboda i vaspitanje,

krivičnopravno inkriminisanje i sankcionisanje nasilja, odnosno 2) ustanovljavanje nekih drugih instrumenata, poput zaštitnih mera u jednom ili više postupaka (upravnom, građanskom i/ili krivičnom) kako bi se žrtvi pružila neophodna zaštita. Imajući u vidu rešenja koja postoje u stranim zakonodavstvima zapažamo, da pored uvođenja porodičnog nasilja u krivično zakonodavstvo, ona ustanovljavaju i primenu nekih drugih mera. Tako npr. neke države ograničavaju svoju reakciju samo u okviru građanskopravne zaštite (Finska, Španija), druge u okviru posebnog zakonodavstva proširuju mogućnost izricanja zaštitnih mera (Austrija, Irska, ...), dok najveći broj država porodično nasilje reguliše i u okvirima građanskog i krivičnog prava (Kipar, Meksiko, Velika Britanija, neke države SAD-a,...). Videti: Milivojević, S. (2003) "Odgovor savremenih pravnih sistema na nasilje u porodici – uporednopravna analiza rešenja nekih evropskih zemalja i države Njujork, SAD", *Temida*, br. 2, godina 6, str. 79-78.

³⁷ Stojanović, Z. (1987) *op. cit.*, str. 79.

³⁸ Stojanović, Z. (1987) *op. cit.*, str. 80.

³⁹ *Ibid*, str. 80.

⁴⁰ Janjić-Komar, M., Obretković, M. (1996) *op. cit.*, str. 103.

možemo konstatovati da moderna krivična zakonodavstva sve više proširuju zonu inkriminacije, povećavajući i diferencirajući sistem krivičnih dela na štetu maloletnih lica. *Krivični zakonik Srbije* sledi ovaj zahtev u velikoj meri i krivično pravo obezbeđuje osnovnu zaštitu maloletnih lica od ponašanja i postupaka koji ugrožavaju njihov život, zdravlje, seksualni integritet, ličnost i vaspitanje. Naravno krivičnopravni sistem, kao što je već istaknuto, mora delovati u sadejstvu s ostalim delovima pravnog sistema, odnosno povezano sa drugim institucionalnim sistemima kao što su: sistem socijalne zaštite, zdravstvo, obrazovanje. Samo pitanje kriterijuma pravne intervencije jedno je od najsloženijih i najdelikatnijih problema koji zadire u područje ljudskih sloboda i prava i u tom smislu krivičnopravna zaštita predstavlja "najrigorozniji" vid pravne reakcije.⁴¹ Ako se vratimo na razmatranje *fragmentarnog* karaktera krivičnopravne zaštite ono što je nekada u teoriji isticano kao nedostatak krivičnog prava u stvari je njegova prednost⁴² i treba je dalje razvijati u oblasti krivičnopravne zaštite maloletnih lica, tj. treba jasno odrediti u kojim slučajevima i pod kojim uslovima, odnosno za koje oblike napada je opravdano pružiti krivičnopravnu zaštitu ili neki drugi oblik pravne zaštite. Takođe, jasno određenje je neophodno i u pogledu propisivanja visine kazne. Opšte je prihvaćen stav da propisivanje kazne treba vršiti s obzirom na vrednost zaštitnog objekta i stepen njegovog ugrožavanja ili povrede.⁴³

Oštra krivičnopravna represija na normativnom planu u oblasti krivičnopravne zaštite maloletnih lica je od izuzetnog značaja ali mišljenja smo da je, pre svega, neophodna jasno razgraničenje u pogledu visine kazne ukoliko se kao pasivni subjekt krivičnog dela javlja dete ili maloletnik (maloletno lice). Takođe, potpuno smo svesni činjenice da oštra krivičnopravna represija na normativnom planu ne mora značiti istovremeno i takvu politiku u praksi sudova. To posebno važi za krivična dela "opšteg karaktera" gde se kao pasivni subjekt može javiti i maloletno lice. Ova konstatacija otvara pitanja *odmeravanja kazne*⁴⁴ za krivična dela na štetu maloletnih lica.

⁴¹ Obretković, M. (1998) "Nasilje u porodici i prava deteta na zaštitu", *Temida*, godina 1, br. 4, str. 6; Bresharov, D. (1987) "Policy Guidelines for Decision Making in Child Abuse and Neglect", *Children Today* (november/december), pp. 8-9.

⁴² Stojanović, Z. (1987) *op. cit.*, str. 80.

⁴³ *Ibid*, str. 90.

⁴⁴ Odmeravanje kazne, prema nekim autorima, može biti zakonsko i sudsko (Živanović, T. (1937) *Osnovi krivičnog prava*, Opšti deo, Beograd, str. 325-326) ali samo sudsko odmeravanje kazne predstavlja odmeravanje kazne u pravom smislu reči (Stojanović, Z. (2005) *op. cit.*, str. 307).

Prilikom odmeravanja kazne sud mora u prvom redu voditi računa o propisanoj kazni za učinjeno krivično delo u granicama koje su zakonom propisane za to delo. Zakonom propisani raspon kazne bi trebalo da bude jedan od osnovnih putokaza prilikom odmeravanja kazne. Međutim, to veoma često nije slučaj u praksi naših sudova.⁴⁵ Tako u odnosu na propisane raspone često se izriču kazne koje su kod većine krivičnih dela blizu donje granice, a ublažavanje kazne javlja pre kao pravilo, nego kao izuzetak.⁴⁶ Dobar primer ove tvrdnje je krivično delo *nasilja u porodici*. U periodu od 1. januara 2002. godine do 30. juna 2005. godine prema podacima Republičkog javnog tužilaštva javnim tužilaštvima u Beogradu bilo podneto 568 krivičnih prijava protiv 588 lica zbog krivičnog dela: *nasilja u porodici*. Od navedenog broja opštinskim javnim tužilaštvima na teritoriji grada Beograda podneto je 559 krivičnih prijava protiv 577 lica, od kojih je u odnosu na 255 podignuta optužnica ili optužni predlog nadležnom sudu. Krajnji epilog postupanja nadležnih organa bio je 145 rešenja o odbačaju krivične prijave, protiv 113 lica doneta je osuđujuća presuda, od toga: kazna zatvora u 32 slučaja, 79 uslovnih osuda i novčana kazna u 2 slučaja (najčešće izricana kazna zatvora je do godinu dana, a najstrožija izrečena uslovna osuda je 8 meseci sa rokom proveravanja od 4 godine). Odbijajuća presuda je doneta u odnosu na 12 lica, dok oslobađajućih presuda nije bilo u posmatranom periodu.⁴⁷

Takođe, smo svesni da prilikom odmeravanja kazne sud mora voditi računa i o svrhi kažnjavanja, odnosno uzeti u obzir sve okolnosti (olakšavajuće i otežavajuće) koje utiču da kazna bude manja ili veća. Jedna od njih je i *okolnosti pod kojim je delo učinjeno*. To su sve one okolnosti, objektivnog karaktera, koje se tiču dela i konkretne situacije u kojoj je ono učinjeno. Kao primer ovih okolnosti, sa viktimološkog aspekta, sve češće se u teoriji pominje

⁴⁵ Stojanović, Z. (2006) *op. cit.*, str. 202.

⁴⁶ *Ibid*, str. 202.

⁴⁷ Kiurski, J. (2005) "Uloga javnog tužioca u gonjenju počinitelja nasilja u porodici", u: *Zaštita od nasilja u porodici u izbegličkoj i raseljeničkoj populaciji*, zbornik radova, Beograd: Mreža humanitarnih kancelarija, str. 119-120; Primer rečenog predstavlja i istraživanje *Kaznena politika sudova u Srbiji* koje je obuhvatilo analizu 400 pravnosnažno okončanih predmeta protiv punoletnih učinilaca krivičnih dela u 11 okružnih sudova u Srbiji (Kruševac, Subotica, Sombor, Šabac, Vranje, Sremska Mitrovica, Novi Sad, Niš, Čačak, Jagodina, Kragujevac) u 2004. godini. U analizi je posmatrana kaznena politika za pet krivičnih dela: ubistvo, silovanje, teška krađa, teška dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja i zloupotreba službenog položaja. U praksi navedenih sudova u analiziranim predmetima najčešće je izrečena kazna zatvora u trajanju od jedne do tri godine zatvora (41%), a potom kazna zatvora u trajanju do jedne godine (22%), što čini gotovo dve trećine analiziranih predmeta. Međutim, ono što je važno ukazati je i da se u skoro svakom drugom slučaju događalo da sudovi ublažavaju kaznu, odnosno izriču kaznu ispod propisanog zakonskog minimuma (Videti: Čirić, J., Đorđević, Đ., Sepi, R. (2006) *Kaznena politika sudova u Srbiji*, Beograd: Centar za mir i razvoj demokratije, str. 31-33; 47-48).

doprinos žrtve izvršenju krivičnog dela, odnosno da li je žrtva dala povoda za izvršenje krivičnog dela (doprinos žrtve u načelu treba uzeti kao olakšavajuću okolnost).⁴⁸ Međutim, mišljenja smo da u slučaju da se radi o maloletnom licu kao pasivnom subjektu, pre svega, krivičnih dela "opšteg karaktera" gde maloletstvo ne oformljuje kvalifikovani oblik dela ovu okolnost treba tumačiti kao otežavajuću i doprineti pojačanoj zaštiti maloletnih lica i od strane sudske prakse. Izuzetan značaj u ujednačavanju sudske prakse u ovoj oblasti predstavljaće, mišljenja smo, i odluke drugostepenih sudova, odnosno kontinuirana edukacija sudija.

ZAKLJUČAK

Mesto krivičnopravne zaštite i njene moći u sistemu pravne zaštite jedne zemlje je izuzetno značajno. Presudnu ulogu prilikom određivanja legitimnih granica krivičnopravne zaštite maloletnih lica ima njen cilj, odnosno ono čemu se želi pružiti zaštita. Na taj način u prvi plan postavlja se maloletno lice a krivičnopravna zaštita javlja se kao nezaobilazni deo pravne zaštite ovih lica od postupka koji najteže ugrožavaju temeljne društvene vrednosti i koji najdublje povređuju dobra maloletnih lica. Osnovni *ratio legis* ovakvog shvatanja temelji se na društvenoj potrebi pojačane i efikasne reakcije kada su povređena ili ugrožena lica najmlađih starosnih kategorija. Sa druge strane, maloletna lica su u mnogim situacijama više ugrožena nego punoletna lica, što predstavlja konkretni razlog njihove pojačane krivičnopravne zaštite. Pored toga, ovaj zahtev proizilazi i iz preuzetih međunarodnih obaveza, ratifikovanih međunarodnih konvencija i protokola, koji pred države postavljaju obavezu ustanovljavanja pojačane krivičnopravne zaštite maloletnih lica. Moderna krivična zakonodavstva sve više proširuju zonu inkriminacije, povećavajući i diferencirajući krivična dela na štetu maloletnih lica. *Krivični zakonik Srbije* sledi ovaj zahtev u velikoj meri i krivično pravo obezbeđuje osnovnu zaštitu maloletnih lica od ponašanja i postupaka koji ugrožavaju i povređuju njihov život, telesni integritet, zdravlje, seksualni integritet, ličnost i vaspitanje. Naravno, za određene dopune i izmene uvek ima prostora jer se i samo krivično pravo razvija.

LITERATURA

- (1) Bavcon, Lj., Šelih, A. (1987). *Kaznensko pravo*, Splošni del, Ljubljana.

⁴⁸ *Ibid*, str. 206.

- (2) Bentham, J. (1996). *An Introduction to the principles of morals and legislation*, Edited by Burns, J. H., Hart, H. L. A., Oxford University Press.
- (3) Bresharov, D. (1987). "Policy Guidelines for Decision Making in Child Abuse and Neglect", *Children Today* (november/december).
- (4) Christie, N. (1982). *Limits to Pain*, Oxford.
- (5) Coady, M. M., Coady, C. A. J. (1995). "There Ought to be a Law Against it: Reflections on Child Abuse, Morality and Law" in: Alston, P., Parker, S., Seymour, J. (ed.) *Children, Rights, and the Law*, Oxford: Clarendon press, First published 1992, reprinted with corrections 1993, 1995.
- (6) Ćirić, J., Đorđević, Đ., Sepi, R. (2006). *Kaznena politika sudova u Srbiji*, Beograd: Centar za mir i razvoj demokratije.
- (7) Janjić-Komar M., Obretković, M. (1996). *Prava deteta – prava čoveka*, Beograd: Dosije & Udruženje pravnika Srbije za socijalno pravo.
- (8) Kiurski, J. (2005). "Uloga javnog tužioca u gonjenju počinilaca nasilja u porodici", u: *Zaštita od nasilja u porodici u izbegličkoj i raseljeničkoj populaciji*, zbornik radova, Beograd: Mreža humanitarnih kancelarija.
- (9) Milivojević, S. (2003). "Odgovor savremenih pravnih sistema na nasilje u porodici – uporednopravna analiza rešenja nekih evropskih zemalja i države Njujork, SAD", *Temida*, br. 2, godina 6.
- (10) Obretković, M. (1998). "Nasilje u porodici i prava deteta na zaštitu", *Temida*, godina 1, br. 4.
- (11) Obretković, M., Simović, I. (2004). "Odnos između porodičnopravne i krivičnopravne odgovornosti". U: Obretković, M., Pejaković, LJ. (ur.) *Zaštita deteta od zlostavljanja* (priručnik za centre za socijalni rad i druge službe u lokalnoj zajednici), Beograd: Centar za prava deteta.
- (12) Roksin, K. (1998). "Da li krivično pravo ima budućnost", *Jugoslovenska revija za krivično pravo i kriminologiju*, vol. 36, br. 3.
- (13) Stojanović, Z. (1987). *Granice, mogućnosti i legitimnost krivičnopravne zaštite*, Beograd.
- (14) Stojanović, Z. (1999). *Komentar Krivičnog zakonika SRJ*, Beograd: Službeni list.
- (15) Stojanović, Z. (2005). "Pravno-filozofske koncepcije u Predlogu Krivičnog zakonika Republike Srbije i Krivičnom zakoniku Crne Gore. U: Radovanović, D. (ur.), *Kazneno zakonodavstvo: progresivna ili regresivna rešenja*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja & Viša škola unutrašnjih poslova.
- (16) Stojanović, Z. (2005). *Krivično pravo – opšti deo*, Beograd: IP Justinijan.
- (17) Stojanović, Z. (2006). *Komentar Krivičnog zakonika (treće dopunjeno izdanje)*, Beograd: Službeni glasnik.
- (18) Škulić, M. (1999). "Krivično procesni položaj dece – žrtava nasilja", *Temida*, br. 3-4, godina 2

- (19) Škulić, M. (2003). *Maloletnici kao učinioci i kao žrtve krivičnih dela*, Beograd: Dosije.
(20) Živanović, T. (1937). *Osnovi krivičnog prava*, Opšti deo, Beograd.

LIMITS AND POSSIBILITIES OF LEGAL PROTECTION OF JUVENILES

There are different opinions on possibilities, legitimacy and limits of criminal protection of juveniles, but the answer to these questions, one or another solution, has very important consequences on the society and the individual. The author approaches this problem through a brief overview of ongoing review of social and ethical foundation of criminal law in light of the limits of legal protection of juveniles, as well as through the questions of its legitimacy, because the possibilities of legal protection themselves are of certain importance for its legitimacy. For this reason, the legitimacy of the criminal protection of juveniles is associated with the principle of fairness and proportionality, without which respect the existence of modern criminal law system is unimaginable today.

KEY WORDS: possibility / legitimacy / limits / criminal protection / juveniles

NARCIZAM I SKLONOST KA KORIŠĆENJU FACEBOOKA*

Vesna Gojkovic*

Vladimir Horvat*

Fakultet za pravne i poslovne studije u Novom Sadu

Osnovni problem rada bio je da utvrdimo da li se i u kojoj meri narcizam kao interpersonalna crta ličnosti može dovesti u vezu sa korišćenjem društvene mreže Facebook. U tu svrhu sprovedeno je istraživanje na 133 ispitanika čija je prosečna starost bila 20 godina, i to 83 učenika završne godine Zrenjaninske gimnazije i 50 studenata druge godine Fakulteta za pravne i poslovne studije u Novom Sadu.

Osnovna premisa je bila da će mladi koji aktivno učestvuju na društvenim mrežama imati značajno veća postignuća kako na ukupnom skorom narcizma, tako i na markiranim faktorima narcizma. Takođe, smatrali smo da su pol, starost i stepen obrazovanja varijable koje značajno diferenciraju mlade koji su skloni virtuelnom eksponiranju od onih koji to ne čine. Za procenu narcizma korišćen je upitnik NPI-40 (Pinsky, Young, 1988) koji meri subklinički narcizam - operacionalizovan ukupnim skorom i pretpostavljenom sedmofaktorskom strukturom (autoritet, samodovoljnost, superiornost, egzibicionizam, koristoljubivost, sujeta, privilegovano pravo). Za merenje sociodemografskih varijabli i varijable korišćenje Facebook-a primenili smo posebno konstruisan upitnik. Povezanost između varijabli je testirana primenom Pirsonovog korelacionog metoda, za utvrđivanje značajnosti razlika za nezavisne uzorke korišćen je t-test, odnosno

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: vesna_gojkovic@vektor.net

* E-mail: vestapan@hotmail.com

ANOVA, u zavisnosti od primenljivosti jednog od ova dva testa na određene varijable.

Rezultati su pokazali da postoji značajna pozitivna korelacija između korišćenja Facebook-a i ukupnog narcizma. Narcistički self čine faktori samodovoljnosti, egzibicionizma i sujete. Takođe, utvrđeno je da faktor superiornost značajno korelira sa brojem slika koje korisnici imaju na Facebook-u i da značajno razlikuje muške i ženske ispitanike. Konačno, utvrđeno je da su srednjoškolci u većoj meri narcistični od studenata i da se ta razlika prvenstveno može definisati faktorom privilegovano pravo.

KLJUČNE REČI: narcizam / faktori narcizma / Facebook

I UVOD

U psihologiji individualnih razlika, posebnu pažnju istraživača privlače osobine ličnosti koje se određuju kao konativni "crni trijas", a to su narcizam, makijavelizam i subklinička psihopatija. Konstrukt narcizma, koji je predmet ovog rada, u većini prevalentnih istraživanja, pokazao se kao značajan prediktor u odnosu na mnoge merene varijable – od emocionalne reaktivnosti do samoprocene kognitivnih i konativnih performansi.

Narcizam je primarno psihoanalitički konstrukt, i Frojd (Freud, 1957) ga vezuje za proces izbora objekta zadovoljenja. U tom smislu razlikuje primarni narcizam, koji je odlika razvojnog stadijuma odojčeta, jer beba usled psihofiziološke inferiornosti ne razlikuje sebe od drugih, odnosno Ja od Ne Ja. Ovaj period prethodi objektivnim odnosima kojima osoba stiče sposobnost da investira, pomeri libido sa sebe na druge. Ukoliko je tokom odrastanja došlo do osujećenja i formiranja konfliktnih žarista, libido se regresivno povlači iz spoljnog sveta i reinvestira u sopstveno ja, te tako postaje narcistički libido. Radi se o sekundarnom narcizmu, jer je izbor objekta sopstveno Ja, koje, prema mišljenju Kernberga (Kernberg, 1974), defanzivnim manevrima narasta do grandioznosti, a u suštini se indikuje bazična depresivnost i inferiornost. S obzirom da su u Ja smešteni sekundarni procesi, jasno je da narcistički pomerena osoba razvija aberantne procese percepcije realnosti (sve je u odnosu na Ja i tako se interpretira), kao i iskrivljene procese mišljenja i zaključivanja. Marej, na primer, empirijskim putem proverava odlike narcističke ličnosti i govori o egofiliji.

Prema Američkoj psihijatrijskoj asocijaciji (APA), narcistički poremećaj ličnosti pripada grupi "dramatika" i podrazumeva simptome kao što su:

grandiozno osećanje sopstvene vrednosti, fantazije o neograničenom uspehu, moći, ljubavi, veruje da je specijalan, zahteva ekscesivno divljenje, smatra da ima privilegovano pravo, eksploatiše druge, nema sposobnost empatije, dominiraju zavist, arogancija i sujeta.

Međutim, za sledeću DSM V klasifikaciju (Miller, 2010), nije predviđeno postojanje ovog poremećaja, što je u skladu sa nalazima do kojih su došli istraživači i koji ukazuju na to da se ne radi više o aberantnom nego prosečno zastupljenom, odnosno, socijalno prihvaćenom ponašanju.

Istovremeno, razvojem empirijskog pristupa, primenom kvantifikovanih metoda, izučavanje narcizma se izmešta iz polja kliničke psihologije i psihopatologije na polje psihologije ličnosti i socijalne psihologije. (Miller, 2008).

Tome su posebno doprineli Jang i Pinski (Yuong, Pinsky, 1988) koji definišu narcizam kao interpersonalnu crtu ličnosti i konstruišu poseban upitnik NPI 40, a visina skora na testu se može tumačiti kao stepen posedovanja narcističkih osobina. Autori prihvataju tezu da je određena doza ljubavi prema sebi i samoprihvatanja prisutna (i poželjna), ali da se može postaviti pitanje gde je "crvena" granica koja označava prelaz od self-love do self-seeking ponašanja. Kempbel (Campbell, 2009) smatra da je ekstremni porast narcizma kod studentkinja simptom epidemije narcizma u populaciji, posebno vladavine osobine koju naziva privilegovano pravo. Upravo u knjizi koja je tako i naslovljena "Epidemija narcizma: živeti u svetu privilegovanog prava", Kempbel narcizam određuje kao ekscesivno samoljublje, praćeno permanentnom potrebom za samopotvrđivanjem, težnjom ka slavi i materijalizmom kao ideologijom. Prema ovom autoru, samoljublje je izgrađeno na nipodaštavanju drugih. Suština socijalnog obrasca narcisa je igra u kojoj "nije cilj pokazati koliko sam važan, lep i poseban, nego koliko je to veće, lepše i bolje u odnosu na tebe".

U tom smislu, potpuno je razumljivo da je facebook, kao i ostale društvene mreže, idealno područje u kome se osobe mogu maksimalno samoreklamirati i komunicirati na bazi izmenjene (ulepšane) slike o sebi i drugim ljudima (virtuelna realnost).

Facebook je web sajt koji danas predstavlja dominantnu društvenu mrežu koja je potpuno besplatna za korišćenje. Tokom svog sedmogodišnjeg postojanja okupio je oko 800 miliona korisnika širom sveta. Za korišćenje Facebook-a potrebna je obavezna registracija nakon koje se može kreirati lični profil sa slikom i stupiti u interakciju sa ostalim korisnicima. Interakcija je moguća među korisnicima koji su facebook prijatelji i servis omogućava uvid u razne aspekte nečijeg profila kao što su slike, interesovanja, omiljena

muzika, filmovi, knjige itd. Korisnik apsolutno kontroliše sve što čini sadržaj profila, i može ograničiti informacije za određene ljude ili grupe ljudi.

Izumitelj Facebooka je Mark Zuckerberg, u to vreme student informatike na Harvardu. Postoje dve veoma interesantne, ali krajnje oprečne priče o tome kako je tvorac Facebook-a došao na ideju za pravljenje sajta. Prva priča govori o tome kako je on želeo da svima saopšti kako ga je devojka ostavila pa je krenuo da pravi sajt kojim bi povezao sve student Harvard-a, a prema drugoj priči on je jednostavno ideju ukrao od dvojice svojih kolega sa fakulteta i dodatno je razradio do neslućenog komercijalnog uspeha. U svakom slučaju, obe priče o nastanku Facebook-a mogu biti interesantne za ovaj rad sa aspekta narcističkog ponašanja jer prva priča oslikava osobu koja traži sebe, i ima potrebu da svoju ličnost izloži javnosti na procenu što bi mogao biti početak procesa samootuđenja. Druga priča pak pokazuje koristoljubivu osobu koja smatra da je privilegovana samim svojim postojanjem i kojoj nije problem da iskoristi svoje doskorašnje prijatelje za promociju sopstvenog ega i na kraju za finansijsku dobit.

Termin "Facebook" prvobitno je označavao žargonski naziv za bilten koji se delio američkim brucosima ne bi li se bolje i lakše upoznali. U početku Facebook je bio lokalan servis namenjen studentima Harvardskog univerziteta, a odatle se širi na ostatak akademske populacije u Americi, da bi na kraju, 2007. postao dostupan svima, sa starosnim ograničenjem od minimum 13 godina. Sajt je doživeo ogroman komercijalni uspeh i njegova vrednost krajem 2010. godine procenjena je na 41 milijardu dolara, a prema posećenosti je juna 2011. godine premašio Google i zauzeo vodeću poziciju sa gotovo neverovatnih trilion poseta mesečno.

Česte su informacije o neovlašćenju upotrebi ličnih podataka u komercijalne svrhe, i o špijuniranju korisnika što čelnici Facebook-a oštro negiraju, i kao kontra argument pružaju mogućnost ograničenja javnosti svih podataka osim imena i profil slike. Uticaj Facebook-a seže i do sfere visoke politike. Elektronske društvene mreže kao takve, po svojoj suštini van direktne državne kontrole, predstavljaju opasnost za totalitarne ili polu-demokratske režime širom sveta. Kina, Vijetnam, Iran, Uzbekistan, Pakistan, Sirija i Bangladeš su zabranili Facebook, optužujući ga za različite društveno štetne aspekte, poput anti-islamizma ili antikomunizma. Ističe se i veliki uticaj Facebook-a u nedavnim revolucionarnim dešavanjima u Egiptu i Tunisu, kao i uloga Facebook-a u nemirima u Britaniji i aktuelnog "Occupy" pokreta u Americi gde je on korišćen kao brzo i jednostavno sredstvo za organizovanje velikog broja ljudi. Takođe širok je spektar primene ove usluge u marketingu i u biznisu kao i u promotivnim aktivnostima kompanija upravo zbog njenog besplatnog karaktera.

Broj korisnika Facebook-a u našoj zemlji je u rapidnom porastu, koji iznosi čak 40% u poslednjih 20 meseci. Prema broju korisnika Facebook-a Srbija se nalazi na 17. mestu u Evropi sa 2.029.260 otvorenih naloga. Ova brojka ipak ne ukazuje precizno na ukupan broj korisnika ovog sajta kod nas zbog postojanja takozvanih duplih i lažnih profila, kao i zbog firmi koje koriste profile za promociju i marketing. Jedno istraživanje je pokazalo da je u Srbiji više muških (56%) od ženskih korisnika Facebooka, kao i da je najveći broj korisnika starosti od 18 do 34 godine, a najveći priraštaj je zabeležen među korisnicima starijim od 65 godina. Ove podatke ipak treba uzeti sa određenom rezervom jer su brojke dobijene na osnovu podataka koje u korisnici ostavili na svojim profilima.

Ipak većina korisnika nema pragmatične ciljeve u korišćenju ovog servisa. Prosečni korisnik formira profil promovišući svoje pozitivne osobine, lični ukus i stremljenja, odnosno da projektuje svoje idealno ja širokoj publici. Takođe korisniku se otvara mogućnost da šalje obaveštenja o svojim najbanalnijim životnim aktivnostima i da o njima očekuje feed-back u vidu lajkova i komentara njegovih prijatelja. Ovo pruža veliku mogućnost za validaciju percipirane sopstvene izuzetnosti od strane velikog broja ljudi gotovo trenutno. Takođe, nedostatak ličnog kontakta dovodi do depersonalizacije ostalih korisnika što se može manifestovati nedostatkom empatičnog reagovanja među korisnicima, što, između ostalog, pruža mogućnost nesigurnim ličnostima da ispolje svoje narcističke tendencije iz relativne sigurnosti sopstvenog doma.

U tom smislu, problem ovog rada je bio da se utvrdi da li postoji povezanost između narcizma i sklonosti ka korišćenju Facebook-a, kao i da li postoje razlike između različitih kategorija korisnika ove društvene mreže prema stepenu izraženosti narcizma i narcističkih osobina koje sačinjavaju ovaj ličnosni konstrukt.

Ciljevi istraživanja su definisani u skladu sa navedenim problemom, pa tako, operacionalni cilj je bio da utvrdimo da li se i u kojoj meri narcizam može dovesti u vezu sa korišćenjem Facebook-a.

Teorijski cilj je bio da rezultatima našeg istraživanja doprinesemo eksplanaciji jednog generalizovanog konativnog stila mladih koji podrazumeva javno eksponiranje, ličnosni egzibicionizam koji se definiše u okviru facebook eksponencije, kao i narcizma kao personalnog konstrukta.

Praktični cilj je bio da pokušamo da eksplorativnim putem ukažemo na moguće etiološke faktore ovog stila ponašanja, čime bi se doprineli edukaciji mladih koji čine najveći broj korisnika raznih društvenih mreža.

Opšta hipoteza rada je da postoji značajna povezanost između narcističkih osobina ličnosti i narcizma sa korišćenjem Facebook-a.

Posebne hipoteze:

- Pretpostavljamo pozitivnu korelaciju između subskale samodovoljnost i broja prijatelja na Facebook-u.
- Pretpostavljamo pozitivnu korelaciju između subskale egzibicionizam sa jedne strane i broja slika na Facebook-u i ličnog poznavanja ljudi sa Facebook-a.
- Pretpostavljamo pozitivnu korelaciju između subskale superiornost i broja slika na Facebook-u.
- Pretpostavljamo statistički značajne razlike u ukupnom narcizmu s obzirom na učestalost korišćenja Facebook-a.
- Pretpostavljamo značajnu razliku između sklonosti ka korišćenju Facebook-a prema mestu stanovanja (veličine mesta stanovanja)
- Pretpostavljamo značajne polne razlike u odnosu na stepen izraženosti narcizma

Varijable:

Grupu nezavisnih varijabli čine sociodemografske kategorije – pol, stepen obrazovanja, mesto stanovanja (veliki i mali grad), kao i varijable vezane za korišćenje Facebook-a:

- a. učestalost korišćenja (nikad – retko - svakodnevno)
- b. broj prijatelja na mreži (do 100, od 100 do 500, preko 500)
- c. broj postavljenih slika (do 100, od 100 do 400, preko 400)
- d. pristup putem mobilnog (da-ne)
- e. lično poznavanje prijatelja sa mreže (da – ne)

Ova grupa varijabli operacionalno je definisana posebno konstruisanim upitnikom.

Zavisnu varijablu narcizam, operacionalno smo definisali primenom upitnika za merenje narcizma NPI 40 (Pisnky, Young, 1988). Osim ukupne mere narcizma, mere se i postignuća na 7 apstrahovanih faktora: autoritarnost, superiornost, samodovoljnost, sujeta, egzibicionizam, koristoljubivost i privilegovano pravo.

II METOD:

Uzorak je činilo 133 ispitanika, starih u proseku 20 godina, od kojih su 83 bili učenici srednje škole i 50 studenata. Nisu bili polno ujednačeni (42 ispitanika muškog pola i 91 ispitanik ženskog pola). Prema poreklu mesta stanovanja, 26, 8% je bilo iz velikog grada, 52, 6% iz malog grada i 18, 8% sa sela. Testiranje je obavljeno u Zrenjaninskoj gimnaziji (završni razredi) i na Fakultetu za pravne i poslovne studije u Novom Sadu (druga i četvrta godina studija). Testiranje je bilo anonimno.

Instrumenti za merenje definisanih varijabli su sledeći. Za merenje grupe nezavisnih varijabli primenjen je posebno konstruisan upitnik. Upitnik se sastoji od osam pitanja od čega prvih 4 popunjavaju svi ispitanici i odnose se na pol, uzrast, mesto življenja i korišćenje facebook-a, a ostalih 4 popunjavaju samo oni ispitanici koji su odgovorili da koriste Facebook u određenoj meri. Ova pitanja imaju za cilj da utvrde način i intenzitet korišćenja Facebook-a, i to su: Broj vaših prijatelja na Facebook-u? Broj vaših slika na Facebook-u? Da li pristupate Facebook-u putem mobilnog telefona? Da li lično poznajete sve vaše prijatelje sa Facebook-a?

Za merenje zavisne varijable narcizam, korišćen je upitnik *Narcissistic personality inventory* - NPI 40 (Yuong, Pinsky, 1988).

Skala je dihotomna i sastoji se od 40 parova oprečnih tvrdnji gde ispitanici zaokružuju jednu od tvrdnji iz svakog para za koju smatraju da se u većoj meri odnosi na njih. Skala se sastoji od 7 subskala: *Autoritet* – 8 parova oprečnih tvrdnji, *Samodovoljnost* – 6 parova oprečnih tvrdnji, *Superiornost* – 5 parova oprečnih tvrdnji, *Egzibicionizam* – 7 parova oprečnih tvrdnji, *Koristoljubivost* – 6 parova oprečnih tvrdnji, *Sujeta* – 3 para oprečnih tvrdnji, *Privilegovano pravo* – 5 parova oprečnih tvrdnji.

Obrada podataka:

Za ispitivanje relacija među nezavisnim i zavisnim varijablama izračunat je Pirsonov koeficijent korelacije, a za utvrđivanje razlika korišćen je t-test za nezavisne uzorke odnosno ANOVA u zavisnosti od primenljivosti jednog od ova dva testa na određene varijable.

III REZULTATI

Radi provere postavljenih ciljeva, najpre smo utvrdili da li i u kojoj meri, odnosno koliko često ispitanici koriste Facebook, što je prikazano u sledećoj tabeli.

Tabela1: Struktura ispitanika prema korišćenju Facebook-a

	Broj	Procenata(%)
Ne koristim	26	19.5
Koristim retko	29	21.8
Koristim svakodnevno	78	58.6
Ukupno	133	100.0

U skladu sa dosadašnjim istraživanjima i našim očekivanjima, jasno je da većina mladih koriste Facebook, jer se 19.5% izjasnilo da ne koriste ovu društvenu mrežu. Samo malo više ispitanika to čini retko, dok je skoro 60% stalnih korisnika.

Dalji koraci su bili izračunavanje mera deskriptivne statistike i mera povezanosti narcizma i nezavisnih varijabli, što je prikazano u narednim tabelama.

Tabela 2: Deskriptivni podaci upitnika NPI

	Broj ispitanika	Minimum	Maksimum	AS	SD
Narcizam	133	3	38	17.23	7.738
Autoritet	133	0	8	4.02	2.169
Privilegovano pravo	133	0	6	2.39	1.609
Sujeta	133	0	3	1.41	1.128
Koristoljubivost	133	0	5	1.97	1.255
Egzibicionizam	133	0	7	2.97	2.034
Superiornost	133	0	5	2.09	1.379
Samodovoljnost	133	0	6	2.38	1.496
Valid N (listwise)	133				

Na osnovu deskriptivnih podataka može se videti da ispitanici ostvaruju najviše rezultate na subskali *Autoritet* a najmanje na subskali *Sujeta*. Na svim subskalama postignut je teorijski maksimalan i minimalan rezultat. Na ukupnom narcizmu maksimalan postignut rezultat je 38 od mogućih 40, a minimalan 3 od mogućih 40. Najveći stepen slaganja ispitanici su postigli na stavkama: 36 (A. Ja sam rođeni vođa.; B. Liderstvo je osobina kojoj je potrebno mnogo vremena da se razvije) gde je 108 ispitanika (81, 2%) dalo odgovor pod B, na stavci 1 (A. Ja imam prirodni dar da utičem na druge ljude.; B. Ne umem da utičem na druge ljude.) gde je 105 ispitanika (78, 9%) dalo odgovor pod A, i na stavci 18 (A. Želim da budem srećan/srećna koliko i svi drugi ljudi.; B. Želim da mi se drugi ljudi dive.) gde je 104 ispitanika (78, 2%) dalo odgovor pod A. *Ispitanici se u najvećoj meri slažu u odnosu prema autoritetu, odnosno, sebe doživljavaju kao*

osobu sa autoritetom i poštiju liderstvo, s tim da se ne podrazumeva da imaju privilegovano pravo.

Najmanji stepen slaganja ispitanici su pokazali na stavkama: 3 (A. Ja sam osoba koja prihvata skoro sve izazove.; B. Trudim se da budem prilično oprezan/opreznna.) gde je 67 ispitanika (50, 4%) dalo odgovor pod A, a 66 ispitanika (49, 6%) dalo odgovor pod B, na stavci 30 (A. Ne interesuju me novi trendovi i moda.; B. Volim da pratim nove trendove i modu.) gde je 66 ispitanika (49, 6%) odgovorilo pod A, a 67 ispitanika (50, 4%) odgovorilo pod B, i na stavci 12 (A. Volim da naređujem drugim ljudima.; B. Ne smeta mi da primam naređenja.) gde je 68 ispitanika (51, 1%) dalo odgovor pod A, a 65 ispitanika (48, 9%) dalo odgovor pod B. *To znači da su ispitanici podeljeni kada je reč o ličnom i telesnom egzibicionizmu i autoritarne dominacije ili subimisivnosti.*

Tabela 3. Pirsonove korelacije faktora korišćenja Facebook-a sa ukupnim narcizmom i faktorima narcizma

Varijable	Mesto življenja	Korišćenje Facebook-a	Broj prijatelja	Broj slika	Pristupanje mobilnim	Lično poznavanje
Narcizam	.102	.165**	.036	.148	-.020	.058
Autoritet	.058	.083	-.003	.083	.030	.065
Samodovoljnost	.081	.185*	-.113	.069	.031	-.072
Superiornost	.090	.099	-.070	.222*	-.041	-.073
Egzibicionizam	.014	.176*	.115	.130	-.004	.156
Koristoljubivost	.067	-.026	.073	.014	-.073	.118
Sujeta	.101	.159**	.109	.049	-.012	-.056
Privilegovano pravo	.118	.110	.058	.137	-.061	.068

*korelacija značajna na nivou 0.05

**korelacija značajna na nivou 0.07 (približava se statističkoj značajnosti)

Iz tabele možemo videti da postoji povezanost između ukupnog narcizma i preferencije prema korišćenju Facebook-a na nivou koji se približava statističkoj značajnosti odnosno da one osobe koje su sklonije korišćenju Facebook-a imaju izraženiji narcizam kao crtu ličnosti. Postoji statistički značajna povezanost između samodovoljnosti i sujete kao komponenti narcizma sa preferencijom ka korišćenju Facebook-a na nivou statističke značajnosti od 0.05 što znači da su ove osobine izraženije kod osoba koje više koriste facebook. Statističkoj značajnosti se približava i povezanost između sujete kao komponente narcizma i preferencije ka korišćenju Facebook-a. Statistički značajna korelacija na nivou 0.05 se javlja i između broja slika koje ispitanici imaju na Facebook-u i superiornosti kao dimenzije narcizma što znači da ispitanici koji imaju veći broj slika na Facebook-u imaju izraženiju ovu osobinu.

Prema ovom nalazu, možemo reći da su osobe koje koriste Facebook u većoj meri narcistične, odnosno, one se osećaju samodovoljno, sujetne su i sklone egzibicionizmu. Osobe koje vole da se javno eksponiraju i promovišu sopstvenim fotografijama odlikuju se prvenstveno osećanjem superiornosti.

Tabela 4. Deskriptivna statistika ukupnog narcizma i faktora narcizma prema polu

	Pol	Broj ispitanika	AS	SD
Narcizam	Muški	42	16.36	8.139
	Ženski	91	17.64	7.558
Autoritet	Muški	42	3.90	2.081
	Ženski	91	4.08	2.217
Samodovoljnost	Muški	42	2.24	1.478
	Ženski	91	2.45	1.507
Superiornost	Muški	42	1.74	1.345
	Ženski	91	2.25	1.371
Egzibicionizam	Muški	42	2.90	2.081
	Ženski	91	3.00	2.022
Koristoljubivost	Muški	42	1.98	1.352
	Ženski	91	1.97	1.215
Sujeta	Muški	42	1.21	1.220
	Ženski	91	1.49	1.079
Privilegovano pravo	Muški	42	2.38	1.637
	Ženski	91	2.40	1.605

Možemo primetiti da su na svim merenim dimenzijama narcizma (osim *Koristoljubivosti*, gde su vrednosti skoro identične), pa i na ukupnom skoru, devojke imale veće skorove, što bi ukazivalo na to da je *narcizam* izraženiji kod ženskog pola.

Tabela 5. Značajnost polnih razlika u ukupnom narcizmu i faktorima narcizma (t-test).

Variable	t	p
Narcizam	-.886	.337
Autoritet	-.424	.672
Samodovoljnost	-.760	.449
Superiornost	-2.024	.045*
Egzibicionizam	-.250	.803
Koristoljubivost	.039	.969
Sujeta	-1.335	.148
Privilegovano pravo	-.049	.961

*statistička značajnost na nivou 0.05

Iz tabele se može videti da postoje statistički značajne razlike na dimenziji *superiornost*, na kojoj ispitanici ženskog pola postižu više skorove. Na

ostalim dimenzijma narcizma kao i na ukupnom narcizmu nema statistički značajnih razlika među polovima. U odnosu na prethodne rezultate (tabela br 3 iz koje se vidi da Superiornost značajno korelira jedino sa brojem slika), može se zaključiti da devojke postavljaju svoje slike u većoj meri nego muškarci.

Tabela 6. Deskriptivna statistika ukupnog narcizma i faktora narcizma prema uzrastu

	Uzrast	Broj ispitanika	AS	SD
Narcizam	Srednjoškolci	83	18.30	7.782
	Studenti	50	15.46	7.404
Autoritet	Srednjoškolci	83	4.19	2.303
	Studenti	50	3.74	1.915
Samodovoljnost	Srednjoškolci	83	2.58	1.491
	Studenti	50	2.06	1.463
Superiornost	Srednjoškolci	83	2.16	1.311
	Studenti	50	1.98	1.491
Egzibicionizam	Srednjoškolci	83	3.08	1.983
	Studenti	50	2.78	2.122
Koristoljubivost	Srednjoškolci	83	2.10	1.246
	Studenti	50	1.76	1.255
Sujeta	Srednjoškolci	83	1.49	1.173
	Studenti	50	1.26	1.046
Privilegovano pravo	Srednjoškolci	83	2.70	1.544
	Studenti	50	1.88	1.599

Iz tabele se može videti da srednjoškolci imaju izraženije mere narcizma od studenata.

Tabela 7. Razlike između srednjoškolaca i studenata u ukupnom narcizmu i faktorima narcizma (t-test).

Varijable	t	p
Narcizam	2.077	.040**
Autoritet	1.168	.245
Samodovoljnost	1.956	.053***
Superiornost	.714	.476
Egzibicionizam	.835	.405
Koristoljubivost	1.504	.135
Sujeta	1.160	.248
Privilegovano pravo	2.923	.004*

*statistička značajnost na nivou 0.01

**statistička značajnost na nivou 0.05

***statistička značajnost na nivou 0.07 (približava se statističkoj značajnosti)

Iz tabele se može videti da postoje statistički značajne razlike između srednjoškolaca i studenata u rezultatima postignutim na ukupnom narcizmu, kao i na dimenzijama *Samodovoljnost* i *Privilegovano pravo*, na kojima srednjoškolci postižu statistički značajno više rezultate od studenata. Prema ostalim merenim faktorima narcizma studenti i srednjoškolci su ujednaženi.

Tabela 8. Razlike u ukupnom narcizmu i faktorima narcizma među kategorijama korisnika Facebook-a (ANOVA).

Zavisna varijabla	Korišćenje Facebook-a (I)	Korišćenje Facebook-a (J)	AS razlike (I-J)	Nivo značajnosti
Autoritet	Ne koristim	Koristim retko	-.488	.408
		Koristim svakodnevno	-.513	.300
	Koristim retko	Ne koristim	.488	.408
		Koristim svakodnevno	-.025	.958
Samodovoljnost	Ne koristim	Ne koristim	.513	.300
		Koristim retko	.025	.958
	Koristim retko	Koristim retko	-.928*	.021
		Koristim svakodnevno	-.833*	.013
Superiornost	Ne koristim	Ne koristim	.928*	.021
		Koristim svakodnevno	.095	.766
	Koristim retko	Ne koristim	.833*	.013
		Koristim retko	-.095	.766
Egipcionizam	Ne koristim	Koristim retko	-.134	.720
		Koristim svakodnevno	-.269	.390
	Koristim retko	Ne koristim	-.134	.720
		Koristim svakodnevno	-.403	.181
Koristoljubivost	Ne koristim	Ne koristim	.269	.390
		Koristim retko	.403	.181
	Koristim retko	Ne koristim	-.232	.671
		Koristim svakodnevno	-.846**	.066
Sujeta	Ne koristim	Ne koristim	.232	.671
		Koristim svakodnevno	-.614	.164
	Koristim retko	Ne koristim	.846**	.066
		Koristim retko	.614	.164
Privilegovano pravo	Ne koristim	Koristim retko	.073	.831
		Koristim svakodnevno	.090	.754
	Koristim retko	Ne koristim	-.073	.831
		Koristim svakodnevno	.017	.951
Narcizam	Ne koristim	Ne koristim	-.090	.754
		Koristim retko	-.017	.951
	Koristim retko	Koristim retko	-.375	.217
		Koristim svakodnevno	-.487**	.057
Narcizam	Ne koristim	Ne koristim	.375	.217
		Koristim svakodnevno	-.112	.647
	Koristim svakodnevno	Ne koristim	.487**	.057
		Koristim retko	.112	.647
Narcizam	Ne koristim	Koristim retko	-.448	.304
		Koristim svakodnevno	-.500	.172
	Koristim retko	Ne koristim	.448	.304
		Koristim svakodnevno	-.052	.883
Narcizam	Ne koristim	Ne koristim	.500	.172
		Koristim retko	.052	.883
	Koristim svakodnevno	Koristim retko	-.265	.277
		Koristim svakodnevno	-.3359**	.056
Narcizam	Ne koristim	Ne koristim	2.265	.277
		Koristim svakodnevno	-1.094	.514
	Koristim retko	Ne koristim	3.359**	.056
		Koristim retko	1.094	.514

*statistička značajnost na nivou 0.05

**statistička značajnost na nivou 0.07 (približava se statističkoj značajnosti)

Iz tabele se može videti da postoje statistički značajne razlike u ukupnom narcizmu i faktorima narcizma u zavisnosti od toga da li, i koliko često ispitanici koriste Facebook. Skorovi na ukupnom narcizmu su statistički značajno manji kod ispitanika koji ne koriste Facebook nego kod onih koji

ga koriste svakodnevno. Na dimenziji Samodovoljnost ispitanici koji ne koriste Facebook postižu statistički značajno niže rezultate i od ispitanika koji koriste Facebook povremeno i od onih koji ga koriste svakodnevno. Takođe, na dimenzijama Egzibicionizam i Sujeta ispitanici koji koriste Facebook svakodnevno postižu statistički značajno više rezultate od onih koji ne koriste Facebook.

Tabela 9. Razlike u ukupnom narcizmu i faktorima narcizma kod korisnika Facebook-a u zavisnosti od broja njihovih slika na Facebook-u.

Nezavisna varijabla	Broj slika(I)	Broj slika(J)	AS razlike (I-J)	Nivo značajnosti
Narcizam	0-100	101-400	-1.597	.310
		400+	-3.750	.165
	101-400	0-100	1.597	.310
		400+	-2.153	.423
	400+	0-100	3.750	.165
		101-400	2.153	.423
Autoritarnost	0-100	101-400	-.164	.716
		400+	-.721	.351
	101-400	0-100	.164	.716
		400+	-.557	.470
	400+	0-100	.721	.351
		101-400	.557	.470
Samodovoljnost	0-100	101-400	-.010	.973
		400+	-.500	.330
	101-400	0-100	.010	.973
		400+	-.490	.339
	400+	0-100	.500	.330
		101-400	.490	.339
Superiornost	0-100	101-400	-.185	.489
		400+	-1.283*	.006
	101-400	0-100	.185	.489
		400+	-1.098**	.018
	400+	0-100	1.283*	.006
		101-400	1.098**	.018
Egzibicionizam	0-100	101-400	-.247	.546
		400+	-1.004	.153
	101-400	0-100	.247	.546
		400+	-.757	.280
	400+	0-100	1.004	.153
		101-400	.757	.280
Koristoljubivost	0-100	101-400	-.330	.201
		400+	-.333	.449
	101-400	0-100	.330	.201
		400+	.663	.133
	400+	0-100	-.333	.449
		101-400	-.663	.133
Sujeta	0-100	101-400	-.093	.692
		400+	-.163	.686
	101-400	0-100	.093	.692
		400+	-.069	.863
	400+	0-100	.163	.686
		101-400	.069	.863
Privilegovano pravo	0-100	101-400	-.568	.091
		400+	-.413	.470
	101-400	0-100	.568	.091
		400+	.155	.785
	400+	0-100	.413	.470
		101-400	-.155	.785

*statistička značajnost na nivou 0.01

**statistička značajnost na nivou 0.05

Iz tabele se može videti da su korisnici Facebook-a koji imaju više od 400 svojih slika na Facebook-u postigli statistički značajno veće rezultate na dimenziji *Superiornost* i od korisnika koji imaju manje od 100 svojih slika na Facebook-u i od korisnika koji imaju između 100 i 400 slika na Facebook-u.

IV. DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Cilj ovog istraživanja je bio da se utvrdi da li postoji povezanost između narcizma kao osobine ličnosti i faktorima koji sačinjavaju ovu osobinu sa korišćenjem Facebook-a, kao i sa određenim elementima koji predstavljaju načine na koje korisnik bira da upotrebljava ovaj internet servis. Na osnovu dobijenih rezultata može se primetiti da postoje značajne pozitivne korelacije između ukupnog narcizma, i Samodovoljnosti, Egzibicionizma i Sujete kao faktora narcizma sa varijablom korišćenje Facebook-a koja predstavlja samoprocenu ispitanika o tome da li i koliko koriste Facebook.

To znači da je naša osnovna polazna premisa potvrđena i da narcistička konativna struktura značajno učestvuje u sklonosti ispitanika da se javno eksponiraju putem društvenih mreža.

Primećuje se da je metodom slučajnog uzorka dobijena veoma neravnomerna raspodela ispitanika po zadatim kategorijama intenziteta korišćenja gde je većina ispitanika ušla u kategoriju "Koristim svakodnevno". Sa ciljem korigovanja ovakve neujednačenosti uzorka uzeti su u obzir i rezultati na nivou značajnosti od 0.07, koji se približavaju statističkoj značajnosti, pod pretpostavkom da bi se njihova značajnost povećala na većem uzorku ispitanika. Preporuka za buduća istraživanja ja povećanje broja ispitanika ili selekcija uzorka prema varijabli "Korišćenje Facebook-a" radi dobijanja pouzdanijih rezultata. Pozitivna korelacija između ukupnog narcizma i korišćenja Facebook-a govori o tome da osobe koje više koriste Facebook, u većoj meri ispoljavaju ovu osobinu ličnosti, što se potvrdilo i prilikom ispitivanja značajnosti razlika među grupama. Iako ne možemo biti sasvim sigurni da li je veći skor na narcizmu uzrok ili posledica korišćenja Facebook-a, moguće je primetiti da ovakav način interakcije sa drugim ljudima obezbeđuje određene uslove za lakše ispoljavanje ove osobine, kao što su fizička udaljenost učesnika, relativna anonimnost i potencijalno neograničena publika koji utiču na depersonalizaciju ovakvog načina komunikacije. U budućim istraživanjima bilo bi interesantno proveriti ovakvu pretpostavku pitanjem da li ispitanici koriste svoje puno ime i prezime ili neki pseudonim, nadimak i sl.

Statistički značajna povezanost dobijena je na dimenziji *Samodovoljnost* gde je ispitivanjem značajnosti među grupama utvrđeno da ispitanici koji

ne koriste Facebook, postižu statistički značajno niže rezultate na ovoj dimenziji. Ajtemi koji mere ovaj faktor ukazuju na to da osobe koje postižu veće skorove na ovoj dimenziji ispoljavaju veći nivo egocentrizma i samoživosti što se opet može dovesti u vezu sa depersonalizacijom odnosa u virtualnom svetu i može govoriti o boljoj socijalizaciji osoba koje su više usmerene na direktne interpersonalne odnose. Ovo bi se dalje mogle proveriti ispitivanjem učestalosti i kvaliteta socijalnih interakcija van društvenih mreža kod osoba koje ih koriste.

Statistički značajna povezanost javila se i na dimenziji *Egzibicionizam*, koji se odnosi na narcizam tela, i pokazalo se da ispitanici koji više koriste Facebook postižu i više skorove na ovoj dimenziji, što se može objasniti činjenicom da više vremena provode pred velikim auditorijumom gde pronalaze publiku i odobravanje. U prilog ovoj interpretaciji ide i dobijeni rezultat koji govori o višim skorovima na dimenziji *Superiornost* kod korisnika koji imaju više slika na Facebook-u. Ajtemi koji mere dimenziju superiornost takođe se u velikoj meri odnose na narcizam tela i dobijanje komplimenata, a ovu težnju prilično je lako zadovoljiti koristeći Facebook kao medijum.

Dobijen je još jedan rezultat koji se približava statističkoj značajnosti, i to na dimenziji *Sujeta*. Ajtemi koji mere ovu dimenziju još eksplicitnije govore o narcizmu tela, odnosno direktno govore o zadovoljstvu svojim telom, tako da su povećani rezultati na ovoj skali kod ispitanika koji više koriste Facebook u skladu sa prethodno opisanim rezultatima. Primećuje se tendencija ka izdvajanju narcizma tela kao posebnog faktora na populaciji mladih ispitanika, što bi bilo interesantno proveriti faktorskom analizom većeg uzorka ispitanika.

U ovom istraživanju ispitivano je i postojanje i značajnost polnih razlika u ispoljavanju narcizma i faktora narcizma i dobijeni rezultati pokazuju da je *Superiornost* kao faktor narcizma izraženiji kod devojaka nego kod mladića, što je u skladu sa očekivanjima i prethodnim istraživanjima (Campbell, 2010), međutim ove rezultate treba uzeti sa izvesnom rezervom zbog neujednačenosti uzorka.

Takođe, dobijene su i statistički značajne razlike između srednjoškolaca i studenata u ispoljavanju ukupnog narcizma i Privilegovanog prava i Samodovoljnosti kao faktora narcizma. Na ukupnom narcizmu kao i na navedenim faktorima narcizma srednjoškolci postižu više rezultate od studenata što je u skladu sa prethodnim istraživanjima i razvojnim teorijama, mada bi za preciznije rezultate istraživanje trebalo obaviti na većem i bolje ujednačenom uzorku.

Prilikom formulisanja istraživačkih hipoteza najviše je pažnje posvećeno interpersonalnoj komponenti ispoljavanja narcističkih tendencija zbog samog karaktera Facebook-a kao sve rasprostranjenijeg medijuma komunikacije među mladima. Kao i u ranijim istraživanjima (Mehdizadeh, 2010) i u ovom istraživanju je pokazano da postoji značajna povezanost između narcizma kao osobine ličnosti i komponenata koje čine ovu osobinu sa korišćenjem Facebook-a. Ovakvi rezultati se mogu dovesti u vezu sa samom prirodom Facebook-a kao servisa koji svojom masovnošću i interaktivnošću omogućava korisnicima efikasnu i besplatnu promociju svog idealnog selfa putem ostavljanja slika, komentara i raznih drugih ličnih podataka. Na ovaj način korisnici stvaraju svoj virtualni identitet usmeren na isticanje onih osobina koje smatraju poželjnim imajući konstantnu kontrolu nad tim kako se predstavljaju i kome sa mogućnošću dobijanja brzih povratnih informacija o slici koju projektuju sa ciljem daljeg unapređenja te slike. Ovakav način komunikacije posebno je intresantan mladim ljudima koji nemaju još potpuno formiranu sliku o sebi, da se prikažu u što boljem svetlu i na neki način izdvoje među vršnjacima. Značajno je istaći da postoji veća izraženost narcizma i privilegovanog prava kao komponente narcizma kod srednjoškolaca nego kod studenata što ide u prilog shvatanju narcizma kao razvojnog izazova kod adolescenata. Takođe primećena je tendencija ka dominantnom ispoljavanju narcizma tela preko Facebook-a što je u saglasnosti sa vizuelnom prirodom ovog medija komunikacije. Okretanje ovom površnom načinu samopromocije može se posmatrati i kao kulturološki uslovljeno visokim društvenim i medijskim standardom postavljenim kada je u pitanju fizička lepota i poželjnost koji promoviše nesigurnost u sebe i sopstveni izgled, kao i nisko samopoštovanje.

Kao što navode Jang i Pinski (Young, Pinsky, 2010), stepen izraženosti narcističke crte svakog od nas se može predstaviti skorom na dimenziji egocentrizam – altruizam, s tim da se profil svakog pojedinca razlikuje strukturalno, odnosno prema tome u kojoj meri poseduje svaku od merenih narcističkih osobina. Nalazi dobijeni u ovom istraživanju u skladu su sa nalazima Kempbela (Campbell, 2010), koji primećuje da se danas može govoriti o tome da "narcizam kao personalna crta čini pervazivnu pojavu i polako se pretvara u nacionalnu egomanijačnu strukturu". Apsolutno podržano performansama društvenih mreža, ljudi se "brane" stvarajući falš identitet kojim sakrivaju originalni self i bazično osećanje unutrašnje praznine. Nedostatak realnog dodira sa drugim ljudima koji se indikuje kroz devijantnu transformaciju primarne potrebe za pripadanjem u potrebu za posedovanjem, praćeno ličnom filozofijom "imati, a ne biti", ukazuje na zastrašujuć dehumanizovani okvir strukture ličnosti novih generacija.

Slične zaključke nalazimo u tekstu *Virtuelno prijateljstvo i novi narcizam* (Rosen, 2007), u kome autor razmatra popularnost različitih š mreža i stepen njihovog korišćenja u odnosu na aloplastične forme ličnosti korisnika, te postavlja pitanje da li je samoljublje postalo mainstream savremenog oblika života:

"Danas su naši autoportreti demokratski i digitalni, sačinjeni od piksela pre nego četkom. Na sajtovima za društveno povezivanje kao što su MySpace i Facebook, moderni autoportreti sadrže pozadinsku muziku pažljivo izmenjene fotografije, razmišljanja korisnika, i navedene hobije i spisak prijatelja. Oni su interaktivni, pozivaju gledaoce, ne samo da ih gledaju već i da odreaguju na virtualno oslikan život. Pravimo ih da pronađemo prijateljstvo, ljubav i nejasnu i loše definisanu savremenu stvar koju nazivamo povezanost. Kao i slikari, koji stalno doteruju svoj rad, mi menjamo, ažuriramo i doterujemo naše autoportrete; ali budući da su digitalni, oni su mnogo promenljiviji nego ulje na platnu. Lični opisi, nagoveštaji gole kože, liste omiljenih bendova i pesama, svi se bore za našu pažnju i tu vekovna ljudska želja za pažnjom dolazi do punog izražaja kao dominantna tema ovih nepreglednih virtualnih galerija. Iako su društvene mreže tek u povoju, primećujemo njihov kulturološki uticaj, u jeziku, politici, u studentskim domovima. Ali tek počinjemo da se hvatamo u koštac sa posledicama upotrebe ovakvih sajtova na prijateljstvo, naše poimanje privatnosti, zajedništva i identiteta. Kao i sa svakom drugom vrstom tehnološkog napretka, moramo da uzmemo u obzir kakvo ponašanje ohrabruje ovakvo povezivanje preko interneta. Da li ovakva tehnologija, sa svojim stalnim zahtevom za prikupljanjem (prijatelja i ugleda) i za ličnom promocijom, na neki način podriva našu mogućnost da dostignemo ono što obećava – jasnije osećanje o tome ko smo i gde pripadamo? *Preporuka proročišta u Delfima je bila "upoznaj sebe". Danas, u svetu društvenih mreža, ta preporuka bi mogla glasiti "pokaži sebe".*"

LITERATURA

- (1) Campbell, W.K. (1999). Narcissism and romantic attraction, *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 1254-1270
- (2) Freud, S. (1957). On narcissism: An introduction. In J.Strachey (ED.&Trans), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (vol14 pp67 - 104), London: Hogarth Press
- (3) <http://en.wikipedia.org/wiki/Facebook> (pristupljeno 6.11.2011 god.)
- (4) http://www.akademijauspeha.com/clanci_svi/Narcizam.html (pristupljeno 3.11.2011 god.)

- (5) Kernberg, O. (1974). Barriers to falling and remaining in love, *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 22, 486-515
- (6) Mehdizadeh, S (2010). Behavior, and Social Networking. *Cyberpsychology*
- (7) Miller, J. D. & Campbell, W. K. (2008). Comparing clinical and social-personality conceptualizations of narcissism. *Journal of Personality*, 76, 449-476.
- (8) Miller, J. D., Widiger, T. A., & Campbell, W. K. (2010). Narcissistic Personality Disorder and the DSM-5. *Journal of Abnormal Psychology*, 119, 640-649.
- (9) Pinsky, D., & Young, M. (2010). *The Mirror Effect: How Celebrity is Seducing America*, Harper Collins Publishers, New York
- (10) Raskin, R. N., & Hall, C. S. (1979). A narcissistic personality inventory, *Psychological Reports*, 45, 590
- (11) Raskin, R., & Terry, H. (1988). A principal-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory and further evidence of its construct validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 890-902.
- (12) Rosen, C (2007). Virtual friendship and the new narcissism, *The new atlantis*, numb.17, pp. 15-31
- (13) Twenge, J. M., Campbell, W. K. (2009). *The narcissism epidemic: Living in the age of entitlement*. New York: Free Press.

NARCISSISM AND THE TENDENCY TO USE FACEBOOK

The main problem of this study was to determine whether and to what extent narcissism, as interpersonal personality traits, may be associated with the use of social network Facebook. For this purpose, the research was conducted on 133 examinees whose average age was 20 years old; 83 final year students of Zrenjanin grammar school and 50 second year students of the Faculty of Legal and Business Studies in Novi Sad.

The basic premise was that the young people, who actively participate in social networks, have significantly higher achievement both in the total score of narcissism, and on the marked factors of narcissism. Also, we thought that gender, age and educational level are variables that significantly differentiated young people who are prone to the virtual exposure than the young people who are not. For the assessment of narcissism questionnaire NPI-40 was used (Pinsky, Young, 1988), that measures subclinical narcissism – operationalized by the total score and already assumed structure of seven factors (authority, self-sufficiency, superiority, exhibitionism, greed, vanity, entitlement). For the measurement of demographic variables and variables of using Facebook, we used a specially made questionnaire. Correlation between variables was

tested using Pearson's correlation method, and to determine the significance of differences for independent samples it was used t-test or ANOVA, depending on the applicability of one of these two tests on certain variables.

The results have shown that there is a significant positive correlation between the use of Facebook and total narcissism. The narcissistic self consists of self-sufficiency, exhibitionism and vanity. Also, it was determined that the superiority factor is significantly correlated with the number of photos that users have on Facebook and that makes significant differences between male and female examinees. Finally, it was found that high school students are much more narcissistic than the college students are, and that this difference can be defined primarily by the factor of preferential right.

KEY WORDS: *narcissism / factors of narcissism / Facebook*

KRIVIČNO DELO ŠUMSKE KRAĐE U POZITIVNOM PRAVU REPUBLIKE SRBIJE*

Ana Batrićević*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Iako je ekološki, zdravstveni, socijalni i ekonomski značaj šuma nesporan kako na globalnom tako i na nacionalnom nivou, podaci o njihovom ubrzanom nestajanju i degradaciji izazivaju opravdanu zabrinutost stručnjaka iz različitih naučnih oblasti, uključujući i krivično pravo, kao ultima ratio za suzbijanje štetnih i društveno opasnih i neprihvatljivih aktivnosti. U skladu sa tim, i važeći Krivični zakonik Republike Srbije inkriminiše šumsku krađu kao jedno od krivičnih dela protiv životne sredine. U ovom radu, autor analizira pojam, elemente, karakteristike i oblike ovog krivičnog dela, krivične sankcije koje se mogu izreći njegovom učinocu, kao i određene dileme koje takvi slučajevi mogu izazvati u praksi pravosudnih organa. Pored toga, na osnovu raspoloživih statističkih podataka o ekološkim krivičnim delima u Republici Srbiji za period od 2006. do 2011. godine, autor nastoji da prikaže obim i dinamiku vršenja krivičnog dela šumske krađe i njegov udeo u ukupnom ekološkom kriminalitetu u našoj zemlji. Konačno, autor ističe određene nedostatke postojeće društvene reakcije na ovaj oblik kriminaliteta i iznosi konstruktivne predloge za njeno unapređenje u skladu sa međunarodnim standardima.

KLJUČNE REČI: šumska krađa / krivično delo / prekršaj / životna sredina / državna reakcija

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: a.batricevic@yahoo.com

UVOD

Šume su oduvek za čoveka predstavljale izvor višestruke koristi. One obezbeđuju sirovine za obnovljive i ekološki zdrave proizvode i igraju važnu ulogu u ekonomskom blagostanju, biološkoj raznovrsnosti, globalnom kruženju ugljenika i vodnom bilansu, bitne su za razvoj ekoloških, zaštitnih, turističko – rekreacionih, zdravstvenih i kulturnih usluga, a važe i za jedan od stubova održivog razvoja svakog društva.¹ Šume kao prirodni resursi i dobra od opšteg interesa uvek su, a naročito u ranijim periodima, predstavljale bitan faktor u razvoju države i izvor dobara, usluga, a time i prihoda celog društva.²

Organizovani transnacionalni kriminalitet ozbiljnih razmera, koji nije zaobišao ni svetsku šumarsku i drvnoprerađivačku industriju, jedan je od najdrastičnijih problema u sferi zaštite životne sredine na globalnom nivou. Zahvaljujući niskom stepenu rizika da će učinioci ovog oblika kriminaliteta biti otkriveni i visokom profitu koji se može ostvariti vršenjem ovih kriminalnih delatnosti na mahom neregulisanoj međunarodnoj tržištu jeftine drvne građe i proizvoda od drveta, nezakonita seča stabala predstavlja ozbiljnu pretnju dragocenim šumama širom sveta – počevši od Amazonije, preko Zapadne i Centralne Afrike, pa sve do Istočne Azije³ i Ruske Federacije⁴.

Ilegalna trgovina nezakonito isečenim stablima podrazumeva vršenje brojnih teških krivičnih dela koja ne obuhvataju samo pustošenje šuma i šumsku krađu, već i niz drugih kriminalnih aktivnosti kao što su: nezakonito prisvajanje prava na seču drveća u određenoj oblasti, poresku utaju, nezakoniti transport i prenošenje tako isečenih stabala preko državnih granica, korišćenje falsifikovanih isprava, davanje i primanje mita i korupcija državnih zvaničnika. U svetlu tih saznanja postaje jasno da krivično delo šumske krađe i sa njime povezana krivična dela po svojoj društvenoj opasnosti u znatnoj meri prevazilaze okvire zaštite životne sredine. Štaviše, ova problematika je samo na prvi pogled čisto ekološkog karaktera. U prilog tome govore i podaci da nezakonita seča šuma, šumska krađa i nezakonita trgovina tako stečenom drvnom građom, u mnogim zemljama za posledicu imaju zastrašivanje lokalnog stanovništva, vršenje krivičnih dela sa elementima

¹ Strategija razvoja šumarstva Republike Srbije, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 59/2006., str.8

² Op.cit., str. 11.

³ Rice, M. (ed.), Banks, D., Davies, C., Gosling, J., Newman, J., Wadley, J., Walravens, F. Environmental Crime – A Threat to our Future, Environmental Investigation Agency (EIA), London, 2008., str. 6

⁴ Glavonjić, B., Vasiljević, A., Petrović, S.: Nelegalne seče i trgovina drvom u svetu i Srbiji - stanje i problemi, Prerada drveta, vol. 2, br. 7-8/2004, str. 17.

nasilja poput nanošenja lakih ili teških telesnih povreda, pa čak i ubistava. Takođe, procenjuje se da nezakonita seča stabala budžetima zemalja u razvoju pričinjava gubitke u iznosu do 15 milijardi dolara godišnje i to pre svega u vidu izgubljene dobiti od različitih prihoda i poreza.⁵

Kao neke od posledica nezakonite seče stabala navode se i pojava nelojalne konkurencije i pritiska na smanjenje cena zakonito isečenih stabala, što rezultira u opadanju profitabilnosti kompanija koje se legalno bave trgovinom drveta, ali i slabljenje poverenja potrošača u proizvode od drveta.⁶ Osim dramatičnih ekoloških posledica u vidu uništavanja šuma kao značajnih prirodnih resursa i staništa životinjskih vrsta (od kojih su mnoge na granici istrebljenja), nezakonite seče šuma dovode i do ozbiljnog kršenja ljudskih prava stanovništva zemalja u razvoju, direktno ugrožavajući njihovu životnu sredinu, zdravlje, privredu, mogućnosti za ekonomski i socijalni napredak i, u krajnjoj liniji, život na određenom području. Ovo naročito pogađa siromašne zajednice, čiji opstanak direktno zavisi od eksploatacije šuma kao prirodnih resursa.

Članovi ovih zajednica često su žrtve takozvanog "ekološkog rasizma" (*environmental racism*), koji se odnosi na sve one ekološke politike, prakse ili uputstva koja na različite načine pogađaju ili stavljaju u nepovoljan položaj (bilo namerno, bilo nenamerno) pojedince, grupe ili zajednice na osnovu njihove rasne pripadnosti ili boje kože. Ekološki rasizam predstavlja oblik institucionalizovane diskriminacije u smislu postupaka ili praksi sprovedenih od strane pripadnika dominantnih rasnih ili etničkih grupa kojima se proizvode diskriminatorne i negativne posledice u odnosu na članove podređenih rasnih i etničkih grupa i prisutan je kako unutar granica pojedinih država tako i na međunarodnom nivou. Globalizacija svetske ekonomije preopteretila je ekosisteme mnogih siromašnih zajednica i država, naseljenih uglavnom "obojenim" narodima i domorodačkim stanovništvom. Ovo se posebno odnosi na one privredne grane koje se baziraju na iskorišćavanju globalnih resursa, gde spada i šumarstvo.⁷ Ako se uzme u obzir da se paralelno sa takvim institucionalizovanim i legalnim, ali svakako nelegitimnim i iracionalnim

⁵ Rice, M. (ed.), Banks, D., Davies, C., Gosling, J., Newman, J., Wadley, J., Walravens, F. *Environmental Crime – A Threat to our Future*, op.cit., str. 6

⁶ Op.cit., str. 18.

⁷ Više o tome: Bullard, R. D.: *Confronting Environmental Racism in the Twenty-First Century*, *Global Dialogue*, Vol. 4., br. 1/2002 – *The Fragile Biosphere*, preuzeto sa: <http://www.worlddialogue.org/content.php?id=179>, pristup: 16.08.2012.

eksploatisanjem šuma doda još i ono nelegalno, postaje jasno do koje mere su time ugrožena ljudska prava lokalnog stanovništva.

Posebnu zabrinutost kako laičke tako i stručne javnosti izazivaju indicije da ovi negativni trendovi kada je u pitanju odnos prema šumama kao integralnom delu životne sredine i značajnom faktoru u razvoju privrede nisu zaobišle ni našu zemlju. Šume i šumsko zemljište u Republici Srbiji zauzimaju oko 2,5 miliona hektara, što čini otprilike jednu trećinu njene teritorije. Šumarstvo u našoj zemlji ima status značajne privredne grane sa dugom tradicijom, razvijenom strukturom, kadrovskim i drugim potencijalima i obimnim fondom naučnih i stručnih saznanja. Ono čini važan segment ukupnog održivog razvoja ruralnih područja Republike Srbije. Pored toga, šumski ekosistemi predstavljaju osnov zdrave životne sredine i ključni faktor njenog očuvanja i unapređenja, a obiluju i bogatstvom u vidu biološkog diverziteta. Nažalost, procenjuje se da stanje šuma u Srbiji nije na zadovoljavajućem nivou zbog visokog učešća šuma lošeg kvaliteta, veštački podignutih šuma koje su negovane na neodgovarajući način, kao i usled nedovoljnog učešća visoko kvalitetnih i vrednih visokih prirodnih šuma.⁸

Lošem stanju šuma u našoj zemlji svakako doprinosi i činjenica da su one često izložene nezakonitom krčenju odnosno pustošenju, te da je drveće u njima neretko objekt radnje krivičnog dela šumske krađe. Teško je proceniti stvarne razmere ovih kriminalnih aktivnosti ako se ima u vidu da se one po pravilu sprovode na područjima čija izolovanost i geografska udaljenost od naseljenih mesta onemogućavaju ili barem u znatnoj meri otežavaju sprovođenje nadzora i blagovremene reakcije nadležnih državnih organa. Zbog toga se sasvim opravdano i osnovano može pretpostaviti da u toj oblasti postoji naročito veliki procenat takozvanih tamnih brojki kriminaliteta⁹.

Procenjuje se da šumsku krađu najčešće vrše pojedinci koji i sami pripadaju lokalnom stanovništvu, i to bilo stihijski bilo organizovano, u manjim grupama. Krađe se vrše ili u šumama koje su u blizini sela i gradova ili u manjim kompleksima okruženim privatnim posedom. Predmet šumske krađe je najčešće ogrevno drvo, ali to može biti i takozvano tehničko drvo različitog kvaliteta. Primera radi, u 2003. godini je zapremina nezakonito isečenih stabala u državnim šumama, kojima gazduje JP "Srbijašume" iznosila 12.007

⁸ Strategija razvoja šumarstva Republike Srbije, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 59/2006., str. 4.

⁹ Više o pojmu tamnih brojki kriminaliteta videti u: Konstantinović Vilić, S., Nikolić Ristanović, V., Kostić, M.: Kriminologija, Pelikan Print, Niš, 2009., str. 29.

kubnih metara. Nezakonite seče najintenzivnije su u šumskim gazdinstvima koja se graniče sa teritorijom Kosova i Metohije, gde je pristup, budući da je reč o pograničnim delovima zemlje duž ili u blizini takozvane "administrativne linije", prilično otežan. To su: Vranje, Kuršumlja, Leskovac, Raška i Leposavić. Ukupna količina bespravno posečenog drveta koja je registrovana u ovom delu Srbije iznosila je u 2003. godini 5.463 kubnih metara ili 45,5% od ukupne količine nezakonito posečenog drveta u državnim šumama u Srbiji.¹⁰

Pojedini mediji u poslednje vreme učestalo upozoravaju na postojanje organizovanih kriminalnih grupa koje u južnim delovima Srbije, kao što je na primer planina Šatorica u pograničnoj oblasti između Kuršumlje, Podujeva i Leposavića, frekventno i u velikim razmerama vrše krivično delo šumske krađe, ne libeći se da, ukoliko je potrebno, upotrebe i vatreno oružje protiv predstavnika nadležnih državnih organa koji pokušaju da ih u tome spreče.¹¹ Mediji takođe navode da se bespravne seče šuma i sada često vrše i u pograničnom pojasu sa Kosovom i Metohijom, na području gazdinskih jedinica "Lukovske šume" i "Šumata", te da je, prema izveštaju o bespravnoj seči šuma na teritoriji Republike Srbije sačinjenom od strane JP "Srbijašume", nezakonita seča šuma najrasprostranjenija bila kod Šumskog gazdinstva "Kuršumlja", gde je od početka 2011. godine nezakonito posečeno čak 10.315 kubnih metara drveta, što predstavlja 62,9% od ukupne nezakonite seče u centralnim i južnim oblastima Srbije.¹² Inače, mediji ukazuju na naročito alarmantno stanje u opštini Kuršumlja pošto su upravo u toj oblasti primećeni najčešći organizovani upadi albanskih državljana, koji, nakon ilegalnog prelaska granice naoružani vrše krivično delo šumske krađe. Prema podacima javnog preduzeća "Srbijašume" u poslednjih 13 godina je upravo na teritoriji ove opštine ilegalno posečeno više od 40.000 kubnih metara drva¹³.

Navedeni podaci jasno i nedvosmisleno ukazuju na društvenu opasnost krivičnog dela šumske krađe, kao i na neophodnost istraživanja i

¹⁰ Glavonjić, B., Vasiljević, A., Petrović, S.: Nelegalne seče i trgovina drvetom u svetu i Srbiji - stanje i problemi, Prerada drveta, vol. 2, br. 7-8/2004, str. 19.

¹¹ Više o tome videti na:

http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=07&dd=11&nav_category=640&nav_id=625778, pristup: 12.07.2012., <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/337507/Albanci-pucali-na-Kursumlijsku-policiju>, pristup: 12.08.2012. i: http://www.rtv.rs/sr_lat/hronika/albanci-pucali-na-kursumlijsku-policiju_336015.html, pristup: 12.08.2012.

¹² Preuzeto sa: <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.291.html:359081-Albanska-mafija-krađe-nase-sume>, pristup: 24.07.2012.

¹³Prema:

http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2012&mm=08&dd=18&nav_category=12&nav_id=635748, pristup: 18.08.2012.

analiziranja tog fenomena. Osim naučne analize etiologije i fenomenologije vršenja ovog krivičnog dela, potrebno je preispitati i prednosti i nedostatke postojećeg mehanizma društvene reakcije na isto. Jedan od koraka na tom putu svakako predstavlja analiza inkriminacije šumske krađe iz člana 275. važećeg Krivičnog zakonika Republike Srbije. Međutim, adekvatno sprečavanje, suzbijanje i sankcionisanje ovog oblika ekološkog kriminaliteta zahteva i preispitivanje postojećih mehanizama njegovog otkrivanja, dokazivanja i prevencije kao i njihove dovoljnosti, adekvatnosti i efikasnosti.

ŠUMSKA KRAĐA – ČLAN 275. KRIVIČNOG ZAKONIKA REPUBLIKE SRBIJE

Krivično delo šumske krađe sistematizovano je u okviru dvadeset i četvrtog poglavlja Krivičnog zakonika Republike Srbije, koje je posvećeno krivičnim delima protiv životne sredine. Ovo delo je u našem ranijem krivičnom zakonodavstvu bilo predviđeno u grupi privrednih krivičnih dela¹⁴. To pokazuje da je zakonodavac inkriminisanjem šumske krađe nastojao da u prvom redu zaštititi interese privrede, odnosno šumarstva kao značajne privredne grane. Prebacivanjem šumske krađe iz grupe krivičnih dela protiv privrede u ekološka krivična dela, naš zakonodavac pokazao je tendenciju da šume štiti prvenstveno zbog njihove ekološke vrednosti, pa tek onda zbog ekonomskih interesa koji se ostvaruju njihovim privrednim eksploatacijom.

Krivično delo šumske krađe ima jedan osnovni i jedan teži oblik. Osnovni oblik ovog dela čini lice koje radi krađe obori u šumi, parku ili drvoredu jedno ili više stabala, pri čemu količina oborenog drveta prelazi zapreminu od jednog kubnog metra¹⁵.

Iz poglavlja u okviru kojeg je ovo krivično delo sistematizovano proizlazi da je njegov objekt zaštite, u najširem smislu, životna sredina kao skup prirodnih i stvorenih vrednosti čiji kompleksni međusobni odnosi čine okruženje, odnosno prostor i uslove za život¹⁶. Tačnije, objekt zaštite ovog krivičnog dela jesu šume¹⁷, kao integralni deo životne sredine, odnosno kao delovi jednog

¹⁴ Jovašević, D.: Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo, Pravni fakultet u Nišu – Centar za publikacije, Niš, 2009., str. 288.

¹⁵ Član 275. stav 1. Krivični zakonik, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.

¹⁶ Član 3. stav 1. tačka 1. Zakon o zaštiti životne sredine, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 135/2004, 36/2009 i 72/2009.

¹⁷ Jovašević, D.: Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo, op.cit., str. 288.

od njenih elemenata – biljnog sveta ili flore. Prema Zakonu o šumama, šumom se smatra svaka površina zemljišta veća od 5 ari koja je obrasla šumskim drvećem, kao i šumski rasadnici u kompleksu šuma i semenske plantaže i zaštitni pojasevi drveća površine veće od 5 ari. Ali, pojmom šume nisu obuhvaćene odvojene grupe šumskog drveća na površini manjoj od 5 ari, parkovi u naseljenim mestima, kao ni drveće koje se nalazi ispod dalekovoda i u koridoru izgrađenog dalekovoda, bez obzira na površinu.¹⁸ Prema utvrđenim prioriternim funkcijama šume, odnosno njihovi delovi mogu biti: 1) privredne šume i 2) šume sa posebnom namenom. Šume sa posebnom namenom su: 1) zaštitne šume, 2) šume za očuvanje i korišćenje genofonda šumskih vrsta drveća, 3) šume za očuvanje biodiverziteta gena, vrsta, ekosistema i predela, 4) šume značajne estetske vrednosti, 5) šume od značaja za zdravlje ljudi i rekreaciju, 6) šume od značaja za obrazovanje, 7) šume za naučno – istraživačku delatnost, 8) šume kulturno – istorijskog značaja, 9) šume za potrebe odbrane zemlje, 10) šume namenjene za ostvarivanje specifičnih potreba državnih organa, 11) šume za druge specifične potrebe. Šume u zaštićenim prirodnim dobrima imaju prioriternu funkciju šume sa posebnom namenom.¹⁹

Kao i kod ostalih krivičnih dela protiv životne sredine, priroda zaštitnog objekta krivičnog dela šumske krađe nije sasvim nesporna. Ako je suditi prema poglavlju u okviru koga se ono nalazi, u pitanju je životna sredina definisana na opisani način, odnosno šume kao njen integralni deo. Međutim, može se postaviti pitanje da li se ovim krivičnim delom štiti životna sredina kao takva, kao vrednost za sebe, ili se njome zapravo štiti čovek, odnosno čovekovo pravo na zdravu životnu sredinu kao jedno od osnovnih ljudskih prava²⁰, koje pripada svim sadašnjim i budućim generacijama ljudskog roda. U vezi sa zaštitnim objektom krivičnog dela šumske krađe treba naglasiti da ono u našem pravnom sistemu nije oduvek imalo za svoj primarni cilj zaštitu životne sredine. Naime, ovo krivično delo svrstano je u ekološka krivična dela tek nakon 1. januara 2006. godine, kada je stupio na snagu važeći Krivični zakonik Republike Srbije, a do tada je bilo smešteno u okviru poglavlja posvećenog krivičnim delima protiv privrede²¹. To pokazuje

¹⁸ Član 5. st. 1. – 3. Zakon o šumama, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 30/2010.

¹⁹ Član 6. st. 3. – 5.

²⁰ Više o pravu čoveka na zdravu životnu sredinu: Paunović, M., Krivokapić, B., Krstić, I.: Osnovi međunarodnih ljudskih prava, Megatrend univerzitet, Beograd, 2007., str. 292 – 293.

²¹ Član 161. Krivični zakon Republike Srbije, "Službeni glasnik SRS", br. 26/1977, 28/1977, 43/1977, 20/1979, 24/1984, 39/1986, 51/1987, 6/1989, 42/1989, 21/1990, i "Službeni glasnik RS", br. 16/1990, 26/1991, 75/1991, 9/1992, 49/1992, 51/1992, 23/1993, 67/1993, 47/1994, 17/1995, 44/1998, 10/2002, 11/2002, 80/2002, 39/2003, 67/2003

da je zakonodavac ovom inkriminacijom u prvom redu nastojao da zaštiti interese šumarstva kao privredne grane. Njenim prebacivanjem u grupu krivičnih dela protiv životne sredine, zakonodavac je pokazao da ekološku vrednost šuma stavlja ispred njihovog privrednog, odnosno ekonomskog značaja. Ipak, to ne znači da se krivičnim delom šumske krađe više ne štite i interesi privrede, i to ne samo šumarstva, već i drugih privrednih grana, kao što su lovstvo, turizam, energetika i drvnoprerađivačka industrija.

Radnja izvršenja krivičnog dela šumske krađe sastoji se u obaranju, odnosno u seči drveta i to jednog ili više stabala.²² Obaranje stabla se najčešće čini sečenjem, ali je stablo moguće oboriti i na drugi način kao što je, na primer, kopanje, čupanje i slično²³. Za postojanje dela zahteva se kumulativno ispunjenje nekoliko uslova. Pre svega, potrebno je da je radnja izvršenja preduzeta sa namerom oduzimanja odnosno prisvajanja tako oborenog stabla, dakle, u nameri krađe, bez obzira na to da li je ova namera u konkretnom slučaju i realizovana. Zatim, neophodno je da je radnjom izvršenja oborena zakonom predviđena količina drveta – količina koja je veća od jednog kubnog metra. Ova količina predstavlja objektivni uslov za postojanje krivičnog dela.²⁴ Ukoliko se utvrdi da je količina oborenog drveta manja od jednog kubnog metra, neće postojati krivično delo već prekršaj.²⁵ Pri tome treba naglasiti da je ranije važeći Zakon o šumama²⁶, koji je prestao da važi nakon stupanja na snagu postojećeg istoimenog zakona²⁷ izričito inkriminisao kao prekršaj obaranje radi krađe u šumi jednog ili više stabala, ukoliko količina oborenog drveta nije veća od jednog metra kubnog.²⁸ Novi Zakon o šumama ne sadrži navedenu formulaciju, ali omogućava podvođenje opisanih radnji pod druge prekršaje fizičkog lica i, samim tim, njihovo prekršajnopravno sankcionisanje u vidu izricanja novčane kazne²⁹. Konačno, za postojanje krivičnog dela šumske krađe bitno je i da se radnja

²² Čejović, B.: Krivično pravo, Dosije, Beograd, 2007., str. 536., Jovašević, D.: Sistem ekoloških delikata – ekološko kazeno pravo, *op.cit.*, str. 288.

²³ Stojanović, Z.: Komentar Krivičnog zakonika, Javno preduzeće "Službeni glasnik", Beograd, 2006., str. 621.

²⁴ Lazarević, L.J.: Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije, Izdavačko-štamarsko preduzeće "Savremena administracija", Beograd, 2006., str. 702.

²⁵ Stojanović, Z.: Komentar Krivičnog zakonika, *op.cit.*, str. 621., videti i: član 113. Zakon o šumama, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 30/2010.

²⁶ Zakon o šumama, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 46/1991, 83/1992, 53/1993, 54/1993, 60/1993, 67/1993, 48/1994, 54/1996 i 101/2005.

²⁷ Član 120. Zakon o šumama, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 30/2010.

²⁸ Član 85. stav 1. tačka 22. Zakon o šumama, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 46/1991, 83/1992, 53/1993, 54/1993, 60/1993, 67/1993, 48/1994, 54/1996 i 101/2005.

²⁹ Videti: član 113. Zakon o šumama, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 30/2010.

izvršenja preduzima na određenom mestu – u šumi, parku ili drvoredu, što mora biti poznato učiniocu dela.³⁰

Delo je izvršeno samim obaranjem stabala.³¹ Prema tome, za postojanje dela nije neophodno da su oborena stabla u konkretnom slučaju i prisvojena: njihovim prisvajanjem ne ostvaruje se, međutim, posebno krivično delo, već i tada postoji samo jedno delo.³² Ali, ukoliko neko prisvoji u šumi već oborena stabla (dakle, stabla koja nije oborio on sam, već neko drugo lice), on čini krivično delo krađe a ne krivično delo šumske krađe (OSB KŽ. 409/03)³³.

Objekt radnje ovog krivičnog dela jeste stablo, odnosno drvo koje se nalazi u šumi, parku ili drvoredu. Ove pojmove treba shvatiti kao i kod krivičnog dela pustošenja šuma (član 274. Krivičnog zakonika Republike Srbije)³⁴, što znači da se navedenim inkriminacijama zaštita ne pruža samo drveću koje se nalazi u šumama definisanim Zakonom o šumama, već i drveću koje čini deo šuma u širem smislu, uključujući tu i parkove odnosno drvorede.

U ulozi učinioca krivičnog dela šumske krađe može se javiti svako lice. U pogledu krivice, na strani učinioca mora postojati umišljaj. Štaviše, potrebno je da se radi o direktnom umišljaju, budući da kod učinioca u trenutku preduzimanja radnje izvršenja mora postojati ista namera koja postoji i u slučaju izvršenja krivičnog dela krađe – namera da se prisvajanjem oborenog stabla za sebe ili drugoga pribavi protivpravna imovinska korist. Pri tome treba istaći da ova namera ne sme biti upravljena na prodaju drveta kao način za pribavljanje imovinske koristi, jer bi se u tom slučaju radilo o jednom od slučajeva težeg oblika ovog dela, iz stava 2. člana 275. Krivičnog zakonika³⁵, o čemu će posebno biti reči.

Za ovo krivično delo propisane su alternativno novčana kazna ili kazna zatvora u trajanju do jedne godine. Prema izričitoj zakonskoj odredbi, i sam pokušaj ovog dela je kažnjiv,³⁶ što prema opštim odredbama Krivičnog zakonika ne bi bilo moguće.³⁷ Pokušaj bi postojao kada bi učinilac započeo obaranje stabala ili kada bi neko stablo već oborio, pri

³⁰ Jovašević, D.: Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo, *op.cit.*, str. 288.

³¹ Čejović, B.: Krivično pravo, *op.cit.*, str. 536.

³² Lazarević, L.J.: Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije, *op.cit.*, str. 702.

³³ Stojanović, Z.: Komentar Krivičnog zakonika, *op.cit.*, str. 621.

³⁴ *Ibid.*

³⁵ *Ibid.*

³⁶ Član 275. stav 3. Krivični zakonik, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.

³⁷ Videti: član 30. Krivični zakonik, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.

čemu količina oborenih stabala još uvek nije dostigla zapreminu od jednog metra kubnog.³⁸

Pored osnovnog oblika, krivično delo šumske krađe ima i teži oblik, za koji su alternativno propisane novčana kazna ili kazna zatvora u trajanju do tri godine.³⁹ On postoji u tri situacije⁴⁰. U prvoj situaciji, teži oblik šumske krađe postoji ukoliko je radnja izvršenja preduzeta u nameri da se oboreno drvo proda. Dakle, ovde kvalifikatornu okolnost predstavlja posebna namera učinioca – namera da se oboreno drvo proda. Ova namera, kao subjektivni element na strani učinioca, mora da postoji u momentu preduzimanja radnje izvršenja. Pri tome nije relevantno da li je ta namera u konkretnom slučaju kasnije i ostvarena ili nije. U drugoj situaciji, teži oblik šumske krađe će biti ostvaren ako je količina oborenog drveta veća od pet kubnih metara. Tu obim i intenzitet prouzrokovane posledice čine kvalifikatornu okolnost.⁴¹ Ta okolnost mora biti obuhvaćena umišljajem učinioca. Ipak, on ne mora imati potpuno preciznu predstavu da se u konkretnoj situaciji radi o količini drveta koja prelazi pet kubnih metara, već samo o činjenici da je oborio veću količinu stabala.⁴² Na kraju, u trećoj situaciji, kvalifikatornu okolnost predstavlja mesto preduzimanja radnje izvršenja. U pitanju su: zaštićena šuma, nacionalni park ili druga šuma sa posebnom namenom.

Krivično delo šumske krađe, kao i većina drugih krivičnih dela protiv životne sredine, spada u blanketne inkriminacije, čije razumevanje zahteva poznavanje niza zakonskih i podzakonskih akata iz oblasti ekologije, odnosno zaštite životne sredine. Ovo se posebno odnosi upravo na njegov teži oblik. Naime, pojmovi "zaštićena šuma", "nacionalni park" i "šuma sa posebnom namenom" nisu definisani Krivičnim zakonikom, već je za njihovo tumačenje potrebno poznavanje zakonskih odredbi iz domena ekološkog prava, kao što su: Zakon o šumama⁴³, Zakon o zaštiti prirode⁴⁴, Zakon o zaštiti životne sredine⁴⁵ i Zakon o nacionalnim parkovima⁴⁶. Tako je pojam nacionalnog

³⁸ Lazarević, L.J.: Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije, *op.cit.*, str. 702.

³⁹ Član 275. stav 2. Krivični zakonik, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.

⁴⁰ Jovašević, D.: Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo, *op.cit.*, str. 289.

⁴¹ *Ibid.*

⁴² Lazarević, L.J.: Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije, *op.cit.*, str. 702.

⁴³ Zakon o šumama, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 30/2010.

⁴⁴ Zakon o zaštiti prirode, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 36/2009 i 88/2010.

⁴⁵ Zakon o zaštiti životne sredine, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 135/2004, 36/2009 i 72/2009.

⁴⁶ Zakon o nacionalnim parkovima, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 39/1993, 44/1993, 53/1993, 67/1993, 48/1994 i 101/2005.

parka određen Zakonom o nacionalnim parkovima kao područje koje po svojim ekološkim, biogeografskim i drugim karakteristikama predstavlja prirodnu celinu izuzetnog značaja sa ekosistemima i predelima posebne vrednosti u pogledu izvornosti i raznovrsnosti vegetacije, flore i faune. Da bi se neko područje smatralo nacionalnim parkom, potrebno je da pored opisanih karakteristika poseduje i jednu ili više od sledećih odlika: reprezentativne biološke, geomorfološke, geološke, hidrološke i druge pojave i procese kulturno – istorijske vrednosti sa reprezentativnim oblicima tih vrednosti nastalih u interakciji čoveka i njegovog prirodnog okruženja.⁴⁷ Inače, najavljeno je da će naša zemlja do kraja 2012. godine usvojiti posebne zakone kojima će za svaki od pet nacionalnih parkova (Tara, Šar – planina, Fruška gora, Kopaonik i Đerdap) biti posebno regulisane granice, zaštita, ulaganje i razvoj ovih prirodnih dobara. Uređenje svih značajnijih pitanja u vezi sa funkcionisanjem nacionalnih parkova tako što za svaki pojedinačni nacionalni park postoji poseban zakon predstavlja trend u svetu, a cilj najavljenih zakonskih izmena u toj oblasti jeste da se omogući efikasniji razvoj tih područja kao i poboljšanje zaštite prirodnih dobara, odnosno resursa i biljnih i životinjskih vrsta.⁴⁸

SANKCIONISANJE KRIVIČNOG DELA ŠUMSKE KRAĐE

Za osnovni oblik krivičnog dela šumske krađe propisane su alternativno novčana kazna i kazna zatvora u trajanju do jedne godine, dok je njegov teži oblik zaprećen, takođe alternativno, novčanom kaznom ili kaznom zatvora do tri godine.

Međutim, postavlja se pitanje na koji način, pored izricanja neke od propisanih kazni u okviru propisanih kaznenih raspona, treba postupiti u odnosu na oborena stabla, odnosno oboreno drveće koje se nalazi kod učinioca, ili nekog trećeg lica. Nema sumnje da oborena stabla treba oduzeti od učinioca, ali je u našoj sudskoj praksi jedno vreme bilo sporno da li oborena stabla treba tretirati kao predmete koji su nastali izvršenjem krivičnog dela ili kao imovinsku korist koja je pribavljena krivičnim delom.

Ako bi se pošlo od pretpostavke da obaranjem stabla ono bitno menja svoja svojstva, moglo bi se zaključiti da oborena stabla predstavljaju predmete koji su nastali izvršenjem krivičnog dela. Tada bi se moglo postaviti

⁴⁷ Član 2. stav 1.

⁴⁸ Više o tome videti na: <http://www.zelenasrbija.rs/zelena-tema/1309-novi-zakoni-o-nacionalnim-parkovima-u-2012>, pristup: 15.08.2012.

pitanje da li u odnosu na njih dolazi u obzir mogućnost primene mere bezbednosti oduzimanja predmeta. Prema važećem zakonskom rešenju, ova mera bezbednosti može da se odredi u pogledu predmeta koji je bio namenjen ili upotrebljen za izvršenje krivičnog dela ili je nastao izvršenjem krivičnog dela, ali samo pod uslovom da u konkretnom slučaju postoji opasnost da će se određeni predmet ponovo upotrebiti za izvršenje krivičnog dela, ili kada je radi zaštite opšte bezbednosti ili iz moralnih razloga oduzimanje predmeta neophodno.⁴⁹ Imajući u vidu navedene uslove za primenu mere bezbednosti oduzimanja predmeta, čini se da je u slučaju oborenih stabala ipak ispravnije odrediti oduzimanje imovinske koristi. U tom smislu se ističe da je ovde (kao i kod krivičnog dela krađe) ipak reč o imovinskoj koristi pribavljenoj krivičnim delom, čije je oduzimanje obavezno. Zato treba primeniti meru oduzimanja imovinske koristi iako postoje određeni argumenti u prilog tezi da oborena stabla predstavljaju "produkte krivičnog dela", te da u tom slučaju postoji mogućnost primene mere bezbednosti oduzimanja predmeta. Taj stav je zauzeo i VSS, odlučujući o zahtevu za zaštitu zakonitosti (VSS Kzz 16/04).⁵⁰

Dakle, u skladu sa načelom da niko ne može zadržati imovinsku korist pribavljenu krivičnim delom⁵¹, od učinioca se oduzimaju novac, predmeti od vrednosti, ali i svaka druga imovinska korist koji su pribavljeni krivičnim delom. U slučaju šumske krađe, tu bi spadala oborena stabla, odnosno imovinska korist koja je ostvarena, na primer, njihovom prodajom ili predmeti koji su stečeni njihovom razmenom i slično. Ako njihovo oduzimanje nije moguće učinilac će se obavezati da preda u zamenu drugu imovinsku korist koja odgovara vrednosti imovine pribavljene izvršenjem krivičnog dela ili proistekle iz krivičnog dela ili da plati novčani iznos koji odgovara pribavljenoj imovinskoj koristi. Ako je tako stečena imovinska korist prenesena na pravno ili fizičko lice bez naknade ili uz naknadu koja očigledno ne odgovara stvarnoj vrednosti, sud će odrediti njeno oduzimanje od tih lica. Konačno, propisano je da se oduzima i imovinska korist pribavljena krivičnim delom koju je učinilac stekao za drugoga.⁵² U tom smislu treba postupiti i kada je reč o stablima koja su oborena izvršenjem krivičnog dela šumske krađe, odnosno u odnosu na imovinsku korist koja je njihovim prisvajanjem stečena.

⁴⁹ Član 87. stav 1. Krivični zakonik, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.

⁵⁰ Stojanović, Z.: Komentar Krivičnog zakonika, op.cit., str. 622.

⁵¹ Član 91. stav 1. Krivični zakonik, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.

⁵² Član 92. stav 1.

ODNOS KRIVIČNOG DELA ŠUMSKE KRAĐE SA DRUGIM KRIVIČNIM DELIMA

Većina autora zastupa stanovište da krivično delo šumske krađe predstavlja poseban, specijalni, lakši oblik osnovnog imovinskog krivičnog dela – krađe.⁵³ U skladu sa tim, ističe se da između krivičnog dela krađe i krivičnog dela šumske krađe ne može postojati idealni sticaj. Međutim, u vezi sa tim u praksi se može javiti jedna situacija koja se, sasvim opravdano i bez imalo preterivanja može okarakterisati kao krajnje nelogična. Naime, učinilac koji u tuđoj šumi obori više od jednog kubnog metra drveta i ta drva prisvoji odgovara samo za krivično delo šumske krađe. Ali, ako bi se desilo da drva koja je oborilo jedno lice, dakle već oborena drva prisvojilo neko treće lice, to treće lice bi odgovaralo za krivično delo krađe, za koje je propisana neuporedivo teža kazna od kazne kojom je zaprečeno krivično delo šumske krađe. Za osnovni oblik krivičnog dela šumske krađe propisane su alternativno novčana kazna i kazna zatvora u trajanju do godinu dana, dok su za njegov teži oblik alternativno propisane novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine. Sa druge strane, za "običnu" krađu zakonodavac propisuje alternativno novčanu kaznu ili kaznu zatvora do tri godine⁵⁴, dok je krivično delo teške krađe zaprečeno kaznom zatvora u trajanju od jedne do osam godina⁵⁵. Jasno je da na ovom mestu postoji zakonska neusklađenost propisanih kazni koja bi se možda mogla ublažiti kada bi se krađa posećenog drveta iz tuđe šume kvalifikovala kao sitno delo krađe.⁵⁶ Ipak, ni to ne bi bilo moguće izvesti u svakom slučaju budući da je za postojanje sitne krađe potrebno da vrednost ukradene stvari ne prelazi iznos od petnaest hiljada dinara, kao i da je učinilac išao za tim da pribavi malu imovinsku korist,⁵⁷ što u slučaju krađe stabala koje je prethodno oborilo neko drugo lice ne mora uvek biti ispunjeno.

Iako je, kao što je već istaknuto, uobičajeno da se šumska krađa smatra posebnim oblikom krađe, takvom shvatanju mogu se uputiti određene

⁵³ Videti: Jovašević, D.: Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo, *op.cit.*, str. 288., Lazarević, L.J.: Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije, *op.cit.*, str. 702. i Čejović, B.: Krivično pravo, *op.cit.*, str. 536.

⁵⁴ Član 203. Krivični zakonik, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.

⁵⁵ Član 204.

⁵⁶ Lazarević, L.J.: Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije, *op.cit.*, str. 702.

⁵⁷ Član 210. stav 2. Krivični zakonik, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.

kritike. Naime, kod krivičnog dela šumske krađe još ne dolazi do oduzimanja tuđe pokretne stvari u smislu u kom se taj pojam shvata kod krivičnog dela krađe. Za dovršeno delo šumske krađe dovoljno je da je oboreno jedno ili više stabala u cilju vršenja krađe tih stabala. U tom smislu, moglo bi se tvrditi da je u slučaju šumske krađe reč o inkriminisanju ne samo krađe već i svojevrsne pripremne radnje za krađu. Tačnije, moglo bi se zauzeti stanovište da se u takvoj situaciji jedna nepokretna stvar (drvo) pretvara u pokretnu (odsečeno ili izvađeno stablo) kako bi se ista oduzela, da bi se, potom, njenim prisvajanjem sebi ili drugome pribavila protvpravna imovinska korist. Drugo shvatanje polazi od toga da se zbog specifičnosti stvari koja je objekt radnje kod krivičnog dela šumske krađe, oduzimanje u jednom širem smislu vrši samim obaranjem stabala. Ovo pitanje je ipak teorijskog karaktera jer je i u jednom i u drugom slučaju sticaj sa krivičnim delom krađe prividan.⁵⁸

Obaranjem stabala u tuđoj šumi mogu biti ostvarena i obeležja krivičnog dela pustošenja šuma, te se u praksi može nametnuti i pitanje odnosa tog krivičnog dela sa krivičnim delom šumske krađe. Krivično delo pustošenja šuma sastoji se u seči ili krčenju šume protivno propisima ili naredbama nadležnih državnih organa ili u oštećivanju stabala ili na drugi način pustošenju šume ili obaranju jednog ili više stabala u parku, drvoredu ili na drugom mestu gde seča nije dozvoljena.⁵⁹ Kao i u slučaju krivičnog dela šumske krađe, i ovde je objekt zaštite šuma, kao jedan od integralnih delova životne sredine.

Radnja izvršenja krivičnog dela pustošenja šuma određena je posledičnom dispozicijom. Dakle, ova radnja može biti ostvarena svakom delatnošću koja je podobna, odnosno koja na različite načine ili različitim sredstvima može da dovede do posledice dela u vidu opustošene šume. Ova radnja se može preduzeti: 1) sa različitim delatnostima koje zakon određuje kao: a) seča ili krčenje šume, b) oštećivanje stabala, c) obaranje jednog ili više stabala i d) na drugi način pustošenje šume, 2) na određeni način – protivno propisima ili naredbama nadležnih državnih organa što ukazuje na blanketni karakter ove inkriminacije i 3) na određenom mestu – u parku, drvoredu ili na drugom mestu gde seča stabala nije dozvoljena.⁶⁰ Učinilac ovog dela može da bude svako lice, a

⁵⁸ Stojanović, Z.: Komentar Krivičnog zakonika, *op.cit.*, str. 621.

⁵⁹ Član 274, stav 1. Krivični zakonik, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.

⁶⁰ Jovašević, D.: Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo, *op.cit.*, str. 287.

u pogledu krivice potreban je umišljaj. Za ovo delo propisane su alternativno novčana kazna ili kazna zatvora u trajanju do jedne godine.

Krivično delo pustošenja šuma ima i jedan teži oblik, koji postoji ako je radnja izvršenja preduzeta na određenom mestu (gde se mesto izvršenja javlja kao kvalifikatorna okolnost) – u zaštićenoj šumi, nacionalnom parku ili drugoj šumi sa posebnom namenom. Teži oblik ovog dela, zaprečen je kaznom zatvora od tri meseca do tri godine.⁶¹

Kada se izvršenjem krivičnog dela šumske krađe vrši i pustošenje šuma, treba uzeti da postoji sticaj između ova dva dela.⁶²

KRIVIČNO DELO ŠUMSKE KRAĐE U STATISTIKAMA PRAVOSUDNIH ORGANA

Broj lica koja su u proteklih nekoliko godina u našoj zemlji prijavljena, optužena i osuđena za krivična dela protiv životne sredine, gde spada i krivično delo šumske krađe, ima relativno mali udeo u ukupnom broju prijavljenih, optuženih i osuđenih lica. Sa jedne strane, to bi moglo ukazivati na tendenciju da se ova krivična dela čine retko, dok, sa druge strane, ti podaci mogu biti protumačeni i kao indikatori niskog stepena razvoja ekološke svesti u našem društvu, odnosno činjenice da se takva ponašanja retko identifikuju kao nezakonita. Nažalost, čini se da drugo tumačenje više odgovara stvarnosti, te da iz malog broja prijavljenih, optuženih i osuđenih lica za ova krivična dela zapravo proizlazi zaključak da su građani, kao i predstavnici nadležnih državnih organa u malom broju slučajeva sposobni da prepoznaju da se u nekom slučaju radi o krivičnom delu protiv životne sredine, odnosno da adekvatno i blagovremeno takva ponašanja prijave.

Statistički podaci obrađeni prikupljeni od strane Udruženja javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca u okviru projekta "Analiza krivičnih slučajeva u oblasti zaštite životne sredine u Republici Srbiji", za period od 2009. do 2010. godine pokazuju da je najveći broj prijava za krivična dela protiv životne sredine u 2009. i 2010. godini podnet od strane organa unutrašnjih poslova kao i da broj krivičnih prijava za ova krivična dela podnetih od strane inspeksijskih organa nije značajan. Sa druge strane, kao pozitivna tendencija može se istaći da su podaci iz upitnika pokazali povećanu

⁶¹ Član 274. stav 1. Krivični zakonik, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.

⁶² Lazarević, L.J.: Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije, op.cit., str. 703.

aktivnost građana u podnošenju prijava za krivična dela protiv životne sredine, kao i značajno angažovanje udruženja građana u određenim delovima Srbije na podnošenju krivičnih prijava za ta krivična dela, što pokazuje da se u proteklih par godina nivo društvene svesti o značaju zaštite životne sredine u našoj zemlji ipak popravlja.⁶³

Prema raspoloživim podacima Republičkog zavoda za statistiku⁶⁴, u 2006. godini je u Republici Srbiji za krivična dela protiv životne sredine prijavljeno ukupno 2037 lica, što predstavlja 1,87% od ukupnog broja prijavljenih učinilaca svih krivičnih dela za tu godinu. Od tog broja, 2009 osoba je bilo punoletno, dok su njih 28 bili maloletnici. Kada je u pitanju broj optuženih lica za ova krivična dela, on je u 2006. godini iznosio ukupno 1438 (2, 49% od ukupnog broja optuženih lica) od čega su njih 1430 bili punoletni, a svega 8 maloletnici. Za krivična dela protiv životne sredine je u našoj zemlji u 2006. godini osuđeno ukupno 1016 lica (2,36% od ukupnog broja osuđenih lica). Od tog broja, njih 1009 su bili punoletni, dok je samo 7 osuđenih bilo maloletno.

Godine 2007. je u Republici Srbiji za krivična dela protiv životne sredine prijavljeno ukupno 1848 lica, što čini 1,81% od ukupnog broja prijavljenih učinilaca. Od toga je 1831 lice bilo punoletno, a 17 su bili maloletnici. Iste godine je za krivična dela iz te grupe optuženo ukupno 1029 lica (2% od ukupnog broja optuženih lica), od čega 1023 punoletna lica i 6 maloletnika. Za krivična dela protiv životne sredine je tokom 2007. godine osuđeno ukupno 729 učinilaca (1, 79% od ukupnog broja osuđenih lica), od čega je njih 728 bilo punoletno, a osuđen je samo 1 maloletnik.

U toku 2008. godine ukupan broj lica prijavljenih za krivična dela protiv životne sredine iznosio je 1923 ili 1,82% od ukupnog broja prijavljenih učinilaca. Od tog broja, njih 1895 su bila punoletna lica, a 28 su bili maloletnici. Kada su u pitanju optužena lica, njihov ukupan broj je iznosio 1088 (1,95% od ukupnog broja optuženih lica), od čega je čak 1083 lica bilo punoletno, dok je samo 5 optuženih bilo maloletno. Broj osuđenih lica za ova krivična dela je u 2008. godini iznosio 831 (1, 87% od ukupnog broja osuđenih lica), a od toga je bilo 819 punoletnih učinilaca i 12 maloletnika.

U 2009. godini, ukupan broj lica koja su prijavljena zbog vršenja krivičnih dela protiv životne sredine bio je nešto veći nego prethodnih godina i

⁶³ Više o tome: Čavoški, A., Trajković, D.: Analiza statističkih podataka o kaznenopravnoj zaštiti životne sredine u Srbiji, OEBS, Misija u Srbiji, Beograd, 2011., str. 9. i 15.

⁶⁴ U pitanju su Bilteni i Saopštenja Republičkog zavoda za statistiku u kojima je naveden broj prijavljenih, optuženih i osuđenih lica u Republici Srbiji za period od 2006. do 2010. godine.

iznosio je 2115 ili 2,04% od ukupnog broja prijavljenih učinilaca krivičnih dela. Od toga je 2081 lice bilo punoletno, dok se u 34 slučaja radilo o maloletnicima. U pogledu broja optuženih lica nije bilo značajnijih odstupanja u odnosu na prethodne godine. On je iznosio 1078. Od toga je 1068 lica bilo punoletno, a njih 10 su bili maloletnici. Kada je u pitanju broj osuđenih lica za krivična dela protiv životne sredine, on je 2009. godine iznosio ukupno 844 (1, 74% od ukupnog broja osuđenih lica), od čega je bilo 835 punoletnih lica i 9 maloletnika.

Podaci iz Saopštenja Republičkog zavoda za statistiku za 2010. godinu sadrže samo broj prijavljenih i broj osuđenih lica, ali ne i broj lica koja su te godine bila optužena za pojedina krivična dela. Broj prijavljenih lica za krivična dela protiv životne sredine je 2010. godine iznosio 1596, što je za skoro 500 lica manje nego prethodne, 2009. godine. Ipak, procentualni udeo broja prijavljenih lica za krivična dela protiv životne sredine nije se promenio u odnosu na prethodnu godinu, već je ostao na 2,04%. Od toga je 1568 lica bilo punoletno, a 28 lica su bili maloletnici. Ali, i broj osuđenih lica za ova krivična dela je u 2010. godini bio manji nego što je to bio slučaj prethodnih godina. On je iznosio 341 (1,46% od ukupnog broja osuđenih lica), što je manje od polovine broja lica koja su za ta dela osuđivana u svakoj od prethodnih godina. Od tog broja, 333 lica su bila punoletna, a 8 lica su bili maloletnici.

Krivično delo šumske krađe zavređuje posebnu pažnju zahvaljujući činjenici da je do sada od svih krivičnih dela protiv životne sredine u svakoj godini ubedljivo najveći broj lica u našoj zemlji (i punoletnih i maloletnika) prijavljivani, optuživani i osuđivani upravo za to krivično delo. Kao što se iz iznetih statističkih podataka može videti, krivično delo šumske krađe ima nesrazmerno veliki udeo u ukupnom broju krivičnih dela protiv životne sredine učinjenih u našoj zemlji na godišnjem nivou.

Tako je u 2006. godini od ukupno 2009 punoletnih lica prijavljenih za krivična dela protiv životne sredine, njih 1543 prijavljeno zbog krivičnog dela šumske krađe. U 2007. godini je od ukupno 1831 punoletnog lica prijavljenog za krivična dela protiv životne sredine, 1431 lice prijavljeno zbog šumske krađe, u 2008 godini je taj broj iznosio 1374 od 1895, a u 2009. godini 1462 od 2081. Sličan odnos postoji i u pogledu ukupnog broja punoletnih lica za krivična dela protiv životne sredine i broja punoletnih lica koja su optužena za krivično delo šumske krađe. Tako je u 2006. godini od ukupno 1430 punoletnih lica optuženih za krivična dela protiv životne sredine, njih 1134 optuženo za krivično delo šumske krađe, u 2007. godini je to bilo 974 od 1023, u 2008. godini 812 od 1088, a u 2009. godini 787 od 1068. Kada je u pitanju odnos broja punoletnih učinilaca osuđenih za krivično delo šumske krađe i ukupnog

broja osuđenih punoletnih učinilaca za krivična dela protiv životne sredine, u 2006. godini je on iznosio 813 od 1009, u 2007. godini 730 od 917, u 2008. godini 612 od 819, a u 2009. godini 616 od 835.

Kada su u pitanju statistike koje se odnose na vrstu krivičnih sankcija koje se izriču učinilcima krivičnog dela šumske krađe, može se uočiti da se za ovo krivično delo najčešće izriče uslovna osuda. Po frekventnosti izricanja, na drugom mestu se nalazi novčana kazna, a na trećem kazna zatvora. Tako je, u 2006. godini od ukupno 813 učinilaca, koliko je osuđeno za krivično delo šumske krađe, uslovna osuda izrečena u 434 slučaja, novčana kazna u 236, a kazna zatvora u 113 slučajeva. Iste godine, za krivično delo šumske krađe, sudska opomena je izrečena za 19 učinilaca, dok je 11 učinilaca proglašeno krivim, a oslobođeno od kazne. Tokom 2007. godine je za krivično delo šumske krađe osuđeno ukupno 730 učinilaca. Uсловna osuda izrečena je za 396 učinilaca, novčana kazna za 205, a kazna zatvora za 89, dok je za ovo krivično delo sudska opomena određena u 7, a rad u javnom interesu u 4 slučaja. Konačno, 2007. godine je ukupno 29 učinilaca proglašeno krivim za krivično delo šumske krađe, ali su oslobođeni od kazne. U 2008. godini je od ukupno 612 osuđenih za krivično delo šumske krađe, njih 388 dobilo uslovnu osudu, 152 novčanu kaznu, a 49 kaznu zatvora. Sudska opomena je te godine za ovo krivično delo određena trojici učinilaca, dok je njih 20 proglašeno krivim, ali oslobođeno od kazne. Sličan odnos važi i za 2009. godinu, kada je od ukupno 616 lica osuđenih za krivično delo šumske krađe, njih 379 uslovno osuđeno, dok je novčana kazna izrečena u 168 slučajeva, kazna zatvora u 54 slučaja, a sudska opomena u 9 slučajeva. Te godine, 6 učinilaca proglašeni su krivim za krivično delo šumske krađe, ali su oslobođeni od kazne.

ZAKLJUČAK

Analizi teorijskih i praktičnih aspekata inkriminisanja onih ljudskih činjenja koja se mogu podvesti pod krivično delo šumske krađe do sada nije posvećeno dovoljno pažnje stručne javnosti. Čini se da je ovo krivično delo kao, uostalom, i mnoga druga krivična dela protiv životne sredine neopravdano stavljano u drugi plan i tretirano kao "manje ozbiljno" kršenje propisa, koje je po svojoj prirodi, suštini i društvenoj opasnosti bliže administrativnim prestupima, odnosno prekršajima.

Međutim, takav pristup ovom fenomenu pokazao se kao potpuno neosnovan. Pre svega, brojna istraživanja iz oblasti zaštite životne sredine sprovedena u proteklih nekoliko godina od strane niza eminentnih međunarodnih i nacionalnih, državnih i nevladinih ekoloških organizacija i

pokreta pokazala su da šume imaju neprocenjiv značaj za opstanak čitavog čovečanstva, ukazujući istovremeno na alarmantno stanje kada je u pitanju njihov dalji opstanak. Potvrđeno je da se površine naše planete pod šumama rapidno smanjuju, što izaziva dramatične ekološke, ekonomske socijalne, zdravstvene, ali i pravne posledice i to kako na lokalnom, tako i na globalnom nivou. One uključuju, između ostalog: uništavanje staništa mnogih životinjskih vrsta (od kojih je veliki broj na ivici istrebljenja), povećanje nivoa zagađenja vazduha, eroziju i pogoršanje kvaliteta zemljišta, ugrožavanje zdravlja lokalnog stanovništva, ugrožavanje i ometanje ili čak potpuno paralisanje ekonomskog razvoja lokalnih zajednica koje značajan deo svojih prihoda ostvaruju zahvaljujući legalnom eksploataciji šuma i njihovih prirodnih bogatstava, ugrožavanje održivog razvoja šumarstva kao značajne privredne grane i smanjenje prihoda koji bi država stekla od zakonitog i održivog korišćenja šuma, (što osobito pogađa zemlje u razvoju).

Osim toga, pojedina istraživanja, kao i informacije plasirane u sredstvima javnog informisanja upozoravaju na to da nezakonita seča šuma širom sveta poprima oblik transnacionalnog organizovanog kriminaliteta. Kao takva, ova nezakonita i unosna delatnost, tesno je isprepletana sa vršenjem drugih kriminalnih aktivnosti kao što su: poreska evazija, nezakonita trgovina, nezakonit prelazak državne granice, nezakonito unošenje i iznošenje u odnosno sa teritorije jedne zemlje zaštićenih prirodnih dobara, davanje i primanje mita, falsifikovanje isprava, pranje novca, nezakonito držanje i nošenje oružja itd. Takođe, šumske krađe su neretko praćene i vršenjem krivičnih dela protiv života i tela, kao što su ubistvo ili nanošenje telesnih povreda, čije su žrtve po pravilu predstavnici državnih organa ili pripadnici lokalnih zajednica koji nastoje da spreče šumokradice da izvrše ovo krivično delo.

U svetlu tih saznanja, nameće se zaključak da krivično delo šumske krađe karakteriše znatno viši stepen društvene opasnosti nego što se na prvi pogled može konstatovati. U tom smislu, sprečavanje, suzbijanje i sankcionisanje šumske krađe po svom značaju prevazilazi okvire zaštite životne sredine. Povrh ekoloških vrednosti, ovom inkriminacijom štite se i interesi privrede, i to u prvom redu šumarstva kao značajne privredne grane, ali i turizma i lovstva, zatim opstanak životinjskih vrsta čije prirodno stanište predstavljaju upravo šume, kao i, u krajnjoj liniji, zdravlje ljudi, a posebno lokalnog stanovništva koje naseljava područja pogođena šumskom krađom. Globalno posmatrano, ovaj problem dodatnu težinu dobija ukoliko se stavi u kontekst takozvanog ekološkog rasizma (*environmental racism*) ili diskriminacije pripadnika pojedinih naroda, odnosno rasa, koji su, zahvaljujući činjenici da

pripadaju siromašnim lokalnim zajednicama dodatno izloženi brojnim štetnim posledicama kako legalnog (ali nelegitimnog) tako i nelegalnog iracionalnog eksploatisanja prirodnih resursa, uključujući i šume, od kojih direktno zavisi njihov opstanak.

Konačno, preduzimanje napora u cilju sprečavanja, suzbijanja i obezbeđivanja adekvatnog mehanizma društvene i državne reakcije na vršenje krivičnog dela šumske krađe i drugih aktivnosti koje su sa njim povezane, čini i sastavni deo međunarodnih obaveza zemalja koje su ratifikovale nadnacionalne pravne instrumente od direktnog ili indirektnog značaja za zaštitu šuma. Kao najrelevantniji međunarodni instrumenti za zaštitu šuma koje je ratifikovala i Republika Srbija mogu se izdvojiti: Konvencija o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa (Bernska konvencija), Konvencija o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja (Bonska konvencija), Konvencija o međunarodnom prometu ugroženih vrsta divlje faune i flore (CITES konvencija) i Konvencija o zaštiti močvara koje su od međunarodnog značaja, posebno kao staništa ptica močvarica (Ramsarska konvencija).

Kada je u pitanju naša zemlja, treba istaći i da ona poseduje odgovarajuć zakonodavni okvir za zaštitu šuma. Njime je obezbeđena kako krivičnopravna tako i prekršajnopravna reakcija na ona ljudska ponašanja koja predstavljaju različite oblike povređivanja odnosno ugrožavanja šuma. Pored toga, naša zemlja poseduje i Strategiju razvoja šumarstva koja, iako nema snagu zakona, sadrži dragocene smernice za zaštitu i održivo korišćenje i razvoj šuma, kao i za prevenciju ponašanja usmerenih na njihovo povređivanje, ugrožavanje. Uprkos tome, statistički podaci i medijski izveštaji pokazuju da je vršenje krivičnog dela šumske krađe u našoj zemlji prilično rasprostranjeno, te da se u ulozi njegovih učinilaca javljaju ne samo punoletna lica već i maloletnici. Priroda ovog krivičnog dela, a posebno način i mesto na kome se ono po pravilu čini govore u prilog pretpostavci da u pogledu broja njegovih učinilaca postoji visok procenat tamnih brojki kriminaliteta.

Imajući u vidu drastične ekološke, ekonomske pa i socijalne posledice ovog krivičnog dela, kao i njegovu povezanost sa drugim, težim, krivičnim delima, nameće se zaključak da obezbeđivanje adekvatnog mehanizma krivičnopravne i prekršajnopravne reakcije na šumsku krađu samo po sebi ne može doneti odgovarajuće rezultate na planu poboljšanja zaštite šuma. Naime, i kod ovog oblika ekološkog kriminaliteta akcenat treba staviti na prevenciju, kako na najopštijem nivou, tako i u onim geografskim oblastima gde je detektovan najveći broj slučajeva vršenja šumske krađe. U tom smislu, postoji širok dijapazon preventivnih mera. Kao jedna od njih javlja se

podizanje ekološke svesti građana ne samo o značaju šuma, već i o drastičnosti i dalekosežnosti posledica njihovog nezakonitog i neracionalnog eksploatisanja. Kao podobni kanali za sprovođenje ove preventivne mere svakako se nameću sredstva javnog informisanja, ali ne treba umanjiti ni značaj edukacije u osnovnim i srednjim školama, posebno ako se ima u vidu da se u ulozi učinilaca krivičnog dela šumske krađe često javljaju i maloletnici. Kada je reč o onim geografskim oblastima koja su markirana kao najugroženija šumskim krađama, potrebno je obezbediti efikasan sistem nadzora i kontrole, kako bi se blagovremenom reakcijom nadležnih organa sprečilo vršenje ovog krivičnog dela.

LITERATURA

- (1) Bullard, R. D. (2002). *Confronting Environmental Racism in the Twenty-First Century, Global Dialogue*, Vol. 4., br. 1/2002 – The Fragile Biosphere, preuzeto sa:
<http://www.worlddialogue.org/content.php?id=179>, pristup: 16.08.2012.
- (2) Čavoški, A. (2007). *Osnovi ekološkog prava Evropske unije*, Pravni fakultet Univerziteta UNION u Beogradu, Beograd: Javno preduzeće "Službeni glasnik".
- (3) Čavoški, A., Trajković, D. (2011). *Analiza statističkih podataka o kaznenopravnoj zaštiti životne sredine u Srbiji*, Beograd: OEBS, Misija u Srbiji.
- (4) Čejović, B. (2007). *Krivično pravo*, Beograd: Dosije.
- (5) Glavonjić, B., Vasiljević, A., Petrović, S. (2004) *Nelegalne seče i trgovina drvetom u svetu i Srbiji - stanje i problemi, Prerada drveta*, vol. 2, br. 7-8/2004
- (6) Joldžić, V. (2002). *Ekološko pravo – opšti i poseban deo*, Beograd: Savezni sekretarijat za životnu sredinu.
- (7) Joldžić, V. (2006). *Konvencije od značaja za zaštitu životne sredine i interesa Republike Srbije*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (8) Jovašević, D. (2006). *Krivično pravo, Opšti deo*, Nomos, Beograd: Nomos.
- (9) Jovašević, D. (2009). *Sistem ekoloških delikata – ekološko kazneno pravo*, Niš: Pravni fakultet u Nišu – Centar za publikacije.
- (10) Kokolj, M. (2007). *Prekršajno pravo*, Novi Sad: Privredna akademija.
- (11) Konstantinović Vilić, S., Nikolić Ristanović, V., Kostić, M. (2009) *Kriminologija*, Niš: Pelikan Print.

- (12) Lazarević, L.J. (2006). *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije* Beograd: Izdavačko-štamarsko preduzeće "Savremena administracija".
- (13) Lilić, S., Drenovak, M. (2010). *Ekološko pravo*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- (14) Paunović, M., Krivokapić, B., Krstić, I. (2007). *Osnovi međunarodnih ljudskih prava*, Beograd: Megatrend univerzitet.
- (15) Rice, M. (ed.), Banks, D., Davies, C., Gosling, J., Newman, J., Wadley, J., Walravens, F. (2008). *Environmental Crime – A Threat to our Future* London: Environmental Investigation Agency (EIA).
- (16) Stojanović, Z. (2006). *Komentar krivičnog zakonika*, Beograd: Javno preduzeće "Službeni glasnik".
- (17) Vig, Z., Gajinov, T. (2011). *Stanje i perspektive ekološkopravne regulative u Srbiji*, Novi Sad: Fakultet za evropske pravno – političke studije.

Izvori

- (18) Zakon o potvrđivanju Konvencije o očuvanju migratornih vrsta divljih životinja, "Službeni glasnik Republike Srbije - Međunarodni ugovori", br. 102/2007.
- (19) Zakon o potvrđivanju Konvencije o očuvanju evropske divlje flore i faune i prirodnih staništa, "Službeni glasnik Republike Srbije - Međunarodni ugovori", br. 102/2007.
- (20) Zakon o potvrđivanju Konvencije o biološkoj raznovrsnosti, "Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori", br. 11/2001.
- (21) Zakon o potvrđivanju Konvencije o međunarodnom prometu ugroženih vrsta divlje faune i flore, "Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori", br. 11/2001.
- (22) Konvencija o močvarama koje su od međunarodnog značaja naročito kao staništa ptica močvarica, "Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori", br. 9/1977.
- (23) Convention on the Protection of the Environment through Criminal Law, Strasbourg, 4.11.1998, European Treaty Series No. 172., преузето са: <http://conventions.coe.int/Treaty/en/treaties/html/172.htm>, приступ: 08.09.2011.
- (24) Krivični zakon Republike Srbije, Službeni glasnik SRS", br. 26/1977, 28/1977, 43/1977, 20/1979, 24/1984, 39/1986, 51/1987, 6/1989, 42/1989, 21/1990, i "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 16/1990, 26/1991, 75/1991, 9/1992, 49/1992, 51/1992, 23/1993, 67/1993,

- 47/1994, 17/1995, 44/1998, 10/2002, 11/2002, 80/2002, 39/2003 i 67/2003.
- (25) Krivični zakonik, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009 i 111/2009.
- (26) Zakon o šumama, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 46/1991, 83/1992, 53/1993, 54/1993, 60/1993, 67/1993, 48/1994, 54/1996 i 101/2005.
- (27) Zakon o šumama, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 30/2010.
- (28) Zakon o zaštiti životne sredine, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 135/2004, 36/2009 i 72/2009.
- (29) Zakon o fondu za zaštitu životne sredine, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 72/2009.
- (30) Zakon o zaštiti prirode, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 36/2009 i 88/2010.
- (31) Zakon o reproduktivnom materijalu šumskog drveća, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 135/2004.
- (32) Zakon o zdravlju bilja, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 41/2009.
- (33) Zakon o sredstvima za zaštitu bilja, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 41/2009.
- (34) Zakon o prekršajima, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 101/2005, 116/2008, 111/2009.
- (35) Zakon o nacionalnim parkovima, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 39/1993, 44/1993, 53/1993, 67/1993, 48/1994 i 101/2005.
- (36) Uredba o stavljanju pod kontrolu korišćenja i prometa divlje flore i faune, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 31/2005, 45/2005, 22/2007, 38/2008 i 9/2010.
- (37) Strategija razvoja šumarstva Republike Srbije, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 59/2006.
- (38) Nacionalna strategija održivog razvoja, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 57/2008.
- (39) Strategija biološke raznovrsnosti Republike Srbije za period od 2011. do 2018. godine, "Službeni glasnik Republike Srbije", br. 13/2011.
- (40) Statistički bilten – Punoletni učinoci krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2006, br. 490, Republički zavod za statistiku, Beograd 2009.
- (41) Statistički bilten – Punoletni učinoci krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2007, br. 502, Republički zavod za statistiku, Beograd 2009.
- (42) Statistički bilten – Punoletni učinoci krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2008, br. 514, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2010.
- (43) Statistički bilten – Punoletni učinoci krivičnih dela – Prijave, optuženja i osude – 2009, br. 529, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2010.

- (44) Saopštenje: Punoletni učinioi krivičnih dela u Republici Srbiji, 2010. br. 201., Republički zavod za statistiku, Beograd, 15.07.2011.
- (45) Saopštenje: Maloletni učinioi krivičnih dela u Republici Srbiji, 2010. br. 202., Republički zavod za statistiku, Beograd, 15.07.2011.
- (46) Saopštenje "Maloletni učinioi krivičnih dela 2005 – 2009", br. 213. od 16.07. 2010. godine, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2010.
- (47) Statistički bilten "Maloletni učinioi krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2006" Republički zavod za statistiku, Beograd, 2009.
- (48) Statistički bilten "Maloletni učinioi krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2007" Republički zavod za statistiku, Beograd, 2009.
- (49) Statistički bilten "Maloletni učinioi krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2007" Republički zavod za statistiku, Beograd, 2009.
- (50) Statistički bilten "Maloletni učinioi krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2008", Republički zavod za statistiku, Beograd, 2010.
- (51) Statistički bilten "Maloletni učinioi krivičnih dela – prijave, optuženja i osude – 2009", Republički zavod za statistiku, Beograd, 2010.

Elektronski izvori

- (52) Agencija za zaštitu životne sredine Ministarstva životne sredine rudarstva i prostornog planiranja www.sepa.gov.rs, pristup: 22.01.2012.
- (53) EKOFORUM – Forum za održivi razvoj i zaštitu životne sredine www.ekoforum.org, pristup: 25.07.2011.
- (54) ECOLOGICA – naučno stručno društvo za zaštitu životne sredine Srbije www.ecologica.org.rs, pristup: 21.01.2012.
- (55) Ecologica www.ecologica.hr, pristup: 24.10.2011.
- (56) ECOLEX – the getaway to environmental law www.ecolex.org, pristup: 09.11.2011.
- (57) European Commission www.ec.europa.eu, pristup: 17.11.2011.
- (58) Environmental Justice Foundation www.ejfoundation.org, pristup: 24.10.2011.
- (59) Environmental Investigation Agency (EIA) www.eia-international.org, pristup: 21.01.2012.
- (60) Environmental News Network www.enn.com, pristup: 22.01.2012.
- (61) Zavod za zaštitu prirode Srbije www.natureprotection.org.rs, pristup: 24.10.2011.
- (62) Zelena Srbija www.zelenasrbija.rs, pristup: 15.08.2012.
- (63) International Union for Conservation of Nature (IUCN) www.iucn.org, pristup: 22.01.2012.

- (64) Interpol Wildlife Crime Working Group www.interpol.int, pristup: 22.01.2012.
- (65) Javno preduzeće za gazdovanje šumama "Srbijašume" Beograd www.srbijasume.rs, pristup: 25.07.2012.
- (66) Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja Republike Srbije www.ekoplan.gov.rs, pristup: 22.01.2012.
- (67) Ministarstvo poljoprivrede, trgovine, šumarstva i vodoprivrede Republike Srbije www.mpt.gov.rs, pristup: 22.01.2012.
- (68) Pollution Issues www.pollutionissues.com, pristup: 16.08.2012.
- (69) Srpski centar za ekološka istraživanja www.serc.org.rs, pristup: 22.01.2012.
- (70) United Nations Environment Programme www.unep.org, pristup: 21.01.2012.
- (71) Centre for World Dialogue www.worlddialogue.org, pristup: 16.08.2012.
- (72) Convention on International Trade in Endangered Species CITES www.cites.org, pristup: 01.08.2011.
- (73) Convention on Migratory Species www.cms.int, pristup: 01.08.2011.
- (74) Convention on Biological Diversity www.cbd.int, pristup: 01.08.2011.
- (75) Convention on the Protection of Environment through Criminal Law www.conventions.coe.int, pristup: 08.09.2011.
- (76) Wild Nature Institute www.wildnatureinstitute.org, pristup: 21.01.2012.
- (77) World Wildlife www.worldwildlife.org, pristup: 31.10.2011.
- (78) World Wildlife Fund www.worldwildlife.org, pristup: 21.01.2012.
- (79) Šumarski fakultet Univerziteta u Beogradu www.sfb.rs, pristup: 25.07.2012.

CRIMINAL OFFENCE OF FOREST THEFT IN CURRENT LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Although there is no doubt about ecological, medical, social and economic importance of forests on both – global as well as national level, information on their rapid disappearance and degradation cause reasonable concern of experts from various scientific fields, including criminal law, as the "ultima ratio" for the oppression of harmful and socially hazardous and unacceptable activities. Accordingly, current Criminal Code of the Republic of Serbia incriminates forest theft as one of criminal offences against environment. In this paper, the author analyzes the definition, elements, characteristics and forms of this criminal offence, criminal sanctions that can be imposed on its perpetrator and certain dilemmas such cases might cause in judicial practice.

Moreover, based upon available statistical data on ecological crimes in the Republic of Serbia for the period between 2006 and 2011, the author attempts to depict the range and the dynamics of forest theft and its share in the overall ecological crime in our country. Finally, the author points out some weaknesses of present social reaction to this form of crime and offers constructive suggestions for its improvement in accordance with international standards.

KEY WORDS: forest theft / criminal offence / misdemeanor / environment / state reaction

FAKTORI SAMOPOUZDANJA I CRTE AGRESIVNOSTI

Leposava Vukičević*

Dragica Mihajlović*

Fakultet za pravne i poslovne studije "Dr Lazar Vrkatić"- Novi Sad
Katedra: Poslovna psihologija

Znaci nasilja u školskoj klupi, u našem okruženju, iz godine u godinu postaju sve приметniji i sve brutalniji. Pokušavajući da potpunije ispitamo psihološku osnovu ispoljavanja crta agresivnosti u okviru ovog istraživanja ispitivana je povezanost različitih manifestacija samopouzdanja i ispoljavanje crta agresivnosti kod srednjoškolskih adolescenata. Ispitivanje je izvršeno na uzorku od 175 ispitanika, učenika odabranih srednjih škola u Beogradu, starosti između 15 i 19 godina. Nivo samopouzdanja je meren primenom šest različitih skala koje pojedinačno zahvataju različite aspekte samopouzdanja. To su: Skala potrebe za pripadanjem, Skala anksioznosti pri interakciji, Skala anksioznosti u vezi sa fizičkim izgledom, Skala emocionalne povredivosti, Skala lažnog predstavljanja i Skala sklonosti ka crvenjenju. Merni instrumenti korišćeni u ovom istraživanju su pokazali visoku pouzdanost koja se kretala od $\alpha=0.869$ za Bas – Perijev Upitnik agresije (Buss i Perry, 1992) do $\alpha=0.878$ za skup skala kojima je ispitivano samopouzdanje. Rezultati istraživanja su pokazali da postoji značajna pozitivna povezanost između "Lažnog predstavljanja" kao manifestacije nedostatka samopouzdanja i sledećih faktora koji su se izdvojili na skali agresivnosti: "Hostilnost", "Bes" i "Fizička agresivnost". Uočeno je da i "Socijalna anksioznost u interakciji sa drugima" i "Socijalna anksioznost u vezi sa fizičkim izgledom" pozitivno korelira sa faktorima agresivnosti: "Hostilnost" i "Bes". Samopouzdanje se

* E-mail: leposavavukicevic@open.telekom.rs

* E-mail: mihajlovic_dragica@yahoo.com

gradi i manifestuje u odnosu sa drugima i rezultati su pokazali da je nedostatak samopouzdanja zaista povezan sa nekim oblicima ispoljavanja crta agresivnosti. Ostvarene korelacije upućuju na mogućnost da takvo ponašanje ima kompenzatornu ulogu za onoga ko ga manifestuje. Učenici koji poseduju nedostatak samopouzdanja manifestovan kroz lažno predstavljanje, socijalnu anksioznost u interakciji sa drugima i fizičkim izgledom imaju veću sklonost ka ispoljavanju crta agresivnosti.

KLJUČNE REČI: *agresivnost / samopouzdanje / srednjoškolski adolescenti*

Proučavanje agresivnosti u psihologiji ima dugu tradiciju u kojoj su se postepeno diferencirala dva referentna okvira. U prvom se agresija posmatra kao fenomen, odnosno manifestacija određenog ponašanja, a u drugom kao dimenzija ličnosti koju poseduju svi ljudi, ali je manifestuju različitim intenzitetom tj. na različite načine (Mitrović i Smederevac, 2005). Jedna od prvih teorija koje su naglašavale socijalnu komponentu bila je hipoteza o agresiji kao reakciji na frustraciju Dolarda i Millera (prema Berkowitz, 1989). Agresija predstavlja reakciju organizma na prepreke u dolaženju do određenog cilja. Bandura (1999) ističe da pojava prepreke u dolaženju do cilja može izazvati samo stanje povišenog emocionalnog uzbuđenja, ali da će od niza drugih činilaca zavisiti reakcija osobe na dato uzbuđenje. Agresija je ono ponašanje u kome se slučajno ili namerno, nekoj individui, nanosi fizička, psihička ili moralna bol, povreda ili se ide na njeno direktno uništenje. Takvo agresivno ponašanje budi povratnu reakciju straha, bežanja ili borbenog ponašanja. Agresivno ponašanje ima pogodno tlo da se razvije i eskalira kada brojne prepreke sprečavaju zadovoljenje potreba i kada neuspeh izaziva ne samo neraspoloženje, već i strah, ljutnju, bes, mržnju. Motivi agresivnog ponašanja su često potreba za dominacijom, samopotvrđivanjem, ali i samoodbrana. Agresija može biti i normalna reakcija na takvu situaciju u kojoj su osobi ugrožena neka njena vitalna potreba, kada je napadnuta i kada je ugrožen njen lični integritet. Agresivno ponašanje često se koristi kao sredstvo da se postigne neki drugi cilj i da se zadovolji aktuelna potreba i ne mora uvek da postoji namera da se drugome nanese zlo i šteta.

Upoređivanjem izveštaja od pre nekoliko decenija sa slikom maloletničke delinkvencije koju imamo danas, vidimo da se delinkventno ponašanje i

po kvalitetu i po kvantitetu znatno razlikuje, uz podatak da "...razbojništva i srodna krivična dela odigravaju se poglavito u školskim dvorištima ili obližnjim ulicama gde maloletni delinkventi pretnjom, batinama, nožem ili čak bombom otimaju od bolje situiranih vršnjaka patike ili jakne prestižnih svetskih marki" (Prelić, 1997).

U našoj zemlji, realizovano je obimno istraživanje vršnjačkog nasilja u okviru projekta *Moja škola – škola bez nasilja* koji je pokrenuo UNICEF u saradnji sa Ministarstvom prosvete i sporta Republike Srbije. Osnovni nalaz je potvrdio početnu premisu da postoji izražena pojava vršnjačkog nasilja kod učenika osnovnih škola. Istraživanje je sprovedeno pomoću upitnika na 26.628 učenika od trećeg do osmog razreda u 50 osnovnih škola širom Srbije u proleće 2006. godine i pokazalo je da je u periodu od tri meseca 65.3% učenika, sudeći po njihovim izjavama, doživelo neki oblik vršnjačkog nasilja (procenti se zavisno od škole kreću od 48% do 80%). Ako se analiziraju slučajevi ponovljenog nasilja, onda se 20.7% učenika moglo klasifikovati u žrtve, 3.8% u nasilnike i 3.6% u žrtve/nasilnike. Na nasilje odraslih žalilo se 35.7% učenika, a 42% učenika bili su svedoci verbalne agresivnosti učenika prema nastavnicima. Najčešći oblici vršnjačkog nasilja bili su vređanje (45.6%) i spletkarenje (32.6%). Ovo istraživanje je takođe pokazalo da su se dečaci nešto češće od devojčica izjašnjavali kao nasilnici i nešto češće su bili izloženi nasilju vršnjaka i odraslih. Stariji učenici su češće bili nasilni i češće su se žalili na nasilje odraslih, dok su uzrasne razlike u izloženosti nasilju bile minimalne (Popadić, Plut 2007, str. 309).

Drugi istraživači (Larsen i Buss, 2010) navode rezultate longitudinalnih istraživanja školske dece koja su pokazala da su deca koju su učitelji u ranom uzrastu označili kao decu sa problemima u ponašanju i koja su bila agresivna, u kasnijim godinama u preko 80% slučajeva iskazali antisocijalno i delinkventno ponašanje (iako su u međuvremenu promenili školsku, a neki i životnu sredinu).

Kada je reč o sveobuhvatnom istraživanju prisutnosti vršnjačkog nasilja u srednjim školama, kod nas takvo jedno istraživanje još uvek nije realizovano. Medijski podaci o pojedinim slučajevima ispoljavanja agresivnosti, iskustva obrazovnog kadra škole interno potvrđuju podatak da je isti fenomen takođe prisutan i u srednjim školama i da njegovo ispoljavanje u ovom slučaju prati putanju iz osnovnih škola. Shodno tome u okviru ovog istraživanja ispitivali smo generalnu povezanost crta agresivnosti i nivoa samopouzdanja srednjoškolaca, sa namerom da upotpunimo sliku psihološke osnove agresivnog ponašanja srednjoškolskih adolescenata.

Samopouzdanje

Samopouzdanje se prema određenim autorima definiše kao kombinacija samopoštovanja i generalne samoeфикаsnosti, odnosno verovanja u sopstvenu ефикаsnost i sposobnost (Neill, 2005). U okviru teorije simboličkog interakcionizma, koja naglašava zavisnost čovekovog ponašanja od značenja koje pridaje okolini ističe se da osoba svoj pojam o sebi gradi zavisno od toga kako je vide drugi ljudi. Samopouzdanjem se označava kako osoba vrednuje i ceni samu sebe. Samopouzdanje je verovanje u sopstvene sudove, stavove, sposobnosti, mogućnosti, itd. Termin samopouzdanje ima tri osnovna tipa definicija, iz kojih su dalje potekla istraživanja i teorije:

- Originalna definicija, predstavlja samopouzdanje kao rezultat koji se dobije kad se podeli uspeh osobe u bitnim poljima života sa neuspehom osobe u bitnim poljima života. Problem ovakve definicije je što se tako samopouzdanje shvata samo kao produžetak uspeha što je nezgodno jer uspeh stalno varira, nije konstantan (jer neuspeh može da se desi svakog časa), a samim tim onda i samopouzdanje previše varira, što znači da nije konstantno.
- Sredinom 1960. godine Moris Rosenberg (Morris Rosenberg, 1965) i saradnici definisali su samopouzdanje kao čvrst, stabilan osećaj lične vrednosti. Zamerka koja se javlja kada je reč o ovoj definiciji jeste da je suviše generalizovana i da je teško razlikovati takvo samopouzdanje od mogućeg narcizma ili hvaljenja.
- Nataniel Branden (Nathaniel Branden, 1969) godine je definisao samopouzdanje u vidu manifestacije koja se javlja "... kada osoba oseća da je sposobna da se izbori sa osnovnim izazovima života i da zaslužuje da bude srećna ..." Ovakva definicija samopouzdanje definiše kao:

a) Osnovnu potrebu ljudi i osnovni deo čoveka.

b) Kao automatsku i neizbežnu posledicu sume izbora individue.

c) Kao ono što se doživljava kao deo ili pozadina svih misli, osećanja i postupaka individue.

U ovom radu, nivo nedostataka samopouzdanja nije ispitivan samo jednom skalom ili skalom određenom tačno za ispitivanje nivoa samopouzdanja. Primenom šest različitih skala obuhvaćeno je šest različitih manifestacija nedostataka samopouzdanja a to su: *Potreba za pripadanjem, Anksioznosti pri interakciji, Anksioznosti u vezi sa fizičkim izgledom, Emocionalna povredivost, Lažno predstavljanje, Sklonosti ka crvenjenju.*

Dosadašnja istraživanja

Wallace i sar. (2012) ustanovili su povezanost samopoštovanja i agresivnosti srednjoškolskih adolescenata. Nisko samopoštovanje je povezano sa višim nivoima agresije a osim toga takođe i sa spoljnim lokusom kontrole.

Golmaryami i Barry (2010) ustanovili su da međusobna povezanost samopoštovanja i narcizma utiče na vršnjačku agresiju, i to tako da udruženo izraženo niže samopoštovanje i narcizam utiču na veću tendenciju ka vršnjačkoj agresiji.

Baumeister i sar. (1996) ističu da se nisko samopouzdanje često smatra razlogom nasilnog ponašanja i jednim od važnih faktora etiologije nasilja. Međutim isti autori ističu da je nasilno ponašanje možda rezultat zapravo *specifične vrste egoizma* koji se kod nestabilnih osoba manifestuje kao preterano samopouzdanje. Preterano verovanje u sebe i svoje sposobnosti manifestovano određenim nasilnim ponašanjem zapravo predstavlja masku niskog samopoštovanja.

Esposito i sar. (2005) ustanovili su da je samopouzdanje kod agresivnije dece više reaktivno usled negativnog događaja, nego kod one dece koja nisu agresivna. Samopouzdanje ove dece bilo je više osetljivo i ova su dece bila sklonija tkz. *padu samopouzdanja*.

Solomon i Serres (1999) ustanovili su da verbalna agresija manifestovana od strane roditelja ima negativan uticaj na nivo samopouzdanja deteta i njegovo postignuće u školi.

Donnellan – Brent i sar. (2005) sprovedi su multikulturalno istraživanje kojim je ispitivana povezanost samopouzdanja, agresije, antisocijalnog ponašanja i delinkvencije. Na uzorku od 292 ispitanika, učenika starosti od 11 do 14 godina ustanovljeno je da je niži nivo samopouzdanja veoma značajno povezan sa većom tendencijom ka agresiji, antisocijalnom ponašanju i delinkvenciji.

Besu nekada prethodi anksioznost, a nasilje nekada predstavlja pokušaj da se otkloni opažena pretnja povezana sa slikom o sebi ili sopstvenom dobrobiti (Ellis, 1977; Dryden, 1990). Agresivni adolescenti često se osećaju inferiorno u društvu svojih vršnjaka i da bi kompenzovali ovo osećanje izazivaju i ponižavaju druge, pokušavajući da na neki način osvoje njihovu poziciju u vršnjačkoj grupi (Bernard i Joyce, 1984).

Osnovni problem ovog istraživanja odnosi se na ispitivanje nivoa crta agresivnosti i različitih manifestacija samopouzdanja kod adolescenata srednjoškolskog uzrasta. Osim toga, interesovalo nas je u kakvim

relacijama su nivo samopouzdanja i određene crte agresivnosti kod srednjoškolaca.

Operativni cilj istraživanja bio je da se utvrde relacije između merenih varijabli, odnosno da li se i u kojoj meri određena manifestacija samopouzdanja može dovesti u vezu sa stepenom izraženosti određene crte agresivnosti kod srednjoškolaca.

Praktični cilj je doprinos izradi mogućih preventivnih programa u odnosu na agresivnost kod srednjoškolskih adolescenata.

Teorijski cilj je doprinos eksplanacijama etiopatologije adolescentske agresivnosti.

Osnovna hipoteza istraživanja podrazumeva da postoji povezanost različitih manifestacija samopouzdanja i crta agresivnosti kod srednjoškolskih adolescenata.

Posebna hipoteza istraživanja podrazumeva da postoji povezanost nedovoljno izgrađenog samopouzdanja i crta agresivnosti kod srednjoškolskih adolescenata. Odnosno da su određene crte agresivnosti povezane sa određenim nedostacima samopouzdanja.

Varijable istraživanja su pošto nije ispitivan prediktivan odnos posmatrane kao zavisne:

- a) Nivo samopouzdanja je operacionalno definisan primenom upitnika koga čini šest skala koje mere različite manifestacije samopouzdanja: Potrebu za pripadanjem, Anksioznost pri interakciji, Anksioznost u vezi sa fizičkim izgledom, Emocionalnu povredljivost, Lažno predstavljanje, Sklonost ka crvenjenju.
- b) Crte agresivnosti su operacionalno definisane primenom Bas – Perijevog Upitnika agresije (Buss i Perry, 1992) kojim se ispituju bes, hostilnost, verbalna i fizička agresivnost.

METOD

Uzorak

Terenski deo istraživanja je sproveden tokom novembra i decembra 2011. godine. Ispitivanje je izvršeno na uzorku od 175 ispitanika učenika prvog, drugog, trećeg i četvrtog razreda srednje škole. Istraživanjem su obuhvaćene dve srednje škole u Beogradu: VI beogradska gimnazija i Tehnička škola "GSP"u Beogradu. Uzorak je činilo 108 ispitanika muškog

pola (61.7%) i 68 ispitanika ženskog pola (38.3%). Pri čemu se starost ispitanika kretala od 15 do 19 godina ($M = 16.28$, $SD = 1.19$).

Instrumenti

Skala potrebe za pripadanjem

Skala potrebe za pripadanjem (Leary, Kelly, Cottrel, Schreindorfer, 2007) je skala Likertovog tipa sastavljena od 10 stavki. Skala je za potrebe prethodnog istraživanja *Upadljiva potrošnja i samopouzdanje* (Rica, 2011) prevedena sa engleskog jezika na srpski jezik. Ispitanici su procenjivali u kom stepenu se slažu tj. ne slažu sa datom tvrdnjom zaokruživanjem broja od "1" do "5" i time iskazivali svoj odgovor od "uopšte se ne slažem", do "potpuno se slažem" sa datom tvrdnjom.

Skala anksioznosti pri interakciji

Skala anksioznosti pri interakciji (Leary, 1983) je skala Likertovog tipa sastavljena od 15 stavki u originalnom obliku, s tim da je za potrebe prethodnog istraživanja *Upadljiva potrošnja i samopouzdanje* (Rica, 2011) stavka 8 izbačena i od ukupnog broja stavki od 15 je korišćeno 14 stavki.

Skala anksioznosti u vezi sa fizičkim izgledom

Skala anksioznosti u vezi sa fizičkim izgledom (Hart, Leary i Rejeski, 1983) je skala Likertovog tipa sastavljena od 12 stavki u originalnom obliku s tim da je za potrebe prethodnog istraživanja *Upadljiva potrošnja i samopouzdanje* (Rica, 2011) stavka 6 izbačena i od ukupnog broja stavki od 12, je iskorišćeno 11 stavki. Skala je za potrebe ovog istraživanja korišćena u tom obliku.

Skala emocionalne povredivosti

Skala emocionalne povredivosti (Leary and Springer, 2001) je skala Likertovog tipa sastavljena od 6 stavki u originalnom obliku. Skala je za potrebe prethodnog istraživanja *Upadljiva potrošnja i samopouzdanje* (Rica, 2011) prevedena sa engleskog jezika na srpski jezik.

Skala lažnog predstavljanja

Skala lažnog predstavljanja (Leary, Patton, Orlando and Funk, 2000) je skala Likertovog tipa sastavljena od sedam stavki u originalnom obliku, s tim da su za potrebe prethodnog istraživanja *Upadljiva potrošnja i samopouzdanje* (Rica, 2011) izbačene dve stavke, a to su 4. i 7. stavka, tako da je od ukupnog broja stavki iskorišćeno pet stavki u našem istraživanju.

Skala sklonosti ka crvenjenju

Skala sklonosti ka crvenjenju (Leary and Meadows, 1991) obuhvata 14 stavki. Skala je konstruisana u vidu četvorostepene skale. Sve stavke predstavljaju opis situacije u kojima ispitanik može zbog stida da se zacrveni. Ispitanik je zaokruživanjem brojeva od "1" do "4" iskazivao učestalost date situacije sa tim da je broj "1" označavalo "vrlo retko" a broj "4" označavalo "skoro uvek".

Skala agresivnosti BAPG

Skala agresivnosti BAPG (Buss i Perry, 1992), predstavlja skraćenu i revidiranu formu *Upitnika hostilnosti* (Buss, 1988). Sastoji se od 29 iskaza i kao subskale obuhvata četiri subskale:

- a) *Bes* – odnosi se na tendenciju ka impulsivnom i nepromišljenom reagovanju.
- b) *Fizička agresivnost* – odnosi se na sklonost ka upuštanju u tuče i obračune.
- c) *Hostilnost* – odnosi se na uverenje osobe da život nije pravedan prema njoj i osećanje da su drugi uspešniji kao i na paranoidne sklonosti.
- d) *Verbalna agresivnost* – ispituje sklonost ka agresivno – asertivnom ponašanju, zaštiti svojih prava koje uključuje pretnje, provokacije i svađu.

Istraživanja pokazuju da ovaj upitnik uspešno razlikuje izraženost agresivnog ponašanja muških od ženskih ispitanika (Harris i Knight – Bohnhoff, 1996), nasilne od nenasilnih zatvorenika (Gunn i Gristwood, 1975), nasilne od nenasilnih hroničnih alkoholičara (Renson i sar.1978). Skala je istraživanjima kod nas pokazala visok nivo pouzdanosti, pri čemu je Kronbahov alfa koeficijent iznosio 0.83 (Mitrović i Smederevac, 2005).

Statistička analiza

Pouzdanost skale je proverena primenom Kronbahovog • koeficijenta. Latentna struktura korišćenih instrumenata ispitivana je faktorskom analizom: metodom glavnih komponenti i Varimax rotacijom sa Kajzerovom normalizacijom. Povezanost između faktora izdvojenih iz upitnika skale ispitivana je bivarijantnom korelacionom analizom, upotrebom Pirsonovog koeficijenta linearne korelacije. Nivo statističke značajnosti bio je određen na nivou • = 0.05.

REZULTATI

Skale korišćene u ovom istraživanju imale su visoku pouzdanost *Skala agresivnosti BAPG* ($\alpha = 0.869$), ukupan skup skala kojima je ispitivano samopouzdanje *Skale SP* ($\alpha = 0.878$). Kronbahovi alfa koeficijenti za svaki faktor koji se izdvojio kod korišćenih mernih instrumenata pojedinačno su prikazani u okviru *Tabele br. 1.*

Tabela 1. Pouzdanost faktora korišćenih skala

Korišćene skale	Naziv izdvojenog faktora	Kronbahov alfa koeficijent
Skup skala kojima je ispitivano samopouzdanje	Potrebe za pripadanjem	0.683
	Anksioznosti pri interakciji	0.624
	Anksioznosti u vezi sa fizičkim izgledom	0.788
	Emocionalna povredivost	0.465
	Lažno predstavljanje	0.759
	Sklonosti ka crvenjenju	0.836
Skala agresivnosti BAPG	Fizička agresivnost	0.832
	Verbalna agresivnost	0.601
	Bes	0.734
	Hostilnost	0.701

Latentna struktura skale agresivnosti *BAPG* ispitivana je primenom faktorske analize. Korišćena je Analiza glavnih komponenti i Varimax rotacija sa Kajzerovom normalizacijom. Izdvojili su se 8 faktora, čiji je karakteristični koren veći od 1 i koji zajedno objašnjavaju 61.093% ukupne varijanse. Među njima, prva četiri faktora potpuno odgovaraju izvornim konstruktima (subskalama), mernog instrumenta. Prva četiri faktora objašnjavaju 44.672% ukupne varijanse. Od prva četiri faktora, dva poseduju karakteristični koren veći od 2 dok druga imaju izvesna međusobna poklapanja ali odgovaraju izvornim subdimenzijama skale. Ta četiri faktora smo izdvojili, u daljoj analizi koristili kao nove promenljive i njihov prikaz je izvršen u okviru *Tabele br. 2.*

Tabela 2. Latentna struktura skale agresivnosti BAPG

Faktori Skale Agresivnosti BAPG	Objašnjena varijansa (%)	Karakteristični koren	Sadržaj karakterističnih tvrdnji
Bes	23.062	6.688	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj opisuje manifestaciju i sklonost ka impulsivnom i nepromišljenom načinu reagovanja.
Hostilnost	9.720	2.819	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj opisuje sklonost osobe da živo! nije pravedan prema njoj, sklonost ka sumnjičavom ponašnju i nepoverenju u namere drugih kao i osećanje da su drugi uspešniji.
Fizička agresivnost	6.788	1.968	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj opisuje sklonost ka upuštanju u tuče, fizičke obračune i fizičke načine reagovanja ukoliko to situacija zahteva.
Verbalna agresivnost	5.102	1.479	Objedinjuje one stavke čiji sadržaj opisuje sklonost ka agresivno – asertivnom ponašanju, zaštitu sopstvenih prava koja uključuje pretnje, provokacije i svade.

Ispitivanje latentne strukture svake pojedinačne skale kojom je ispitivana neka od manifestacija nedostatka samopouzdanja vršeno je primenom faktorske analize. Korišćena je Analiza glavnih komponenti i Varimax rotacija sa Kajzerovom normalizacijom. Kod svih, ukupno šest skala, uočeno je da su izdvojeni faktori veoma blizu po strukturi samim skala. Shodno tome su izdvojeni faktori u ovom domenu bili ukupni skorovi ostvareni primenom ovih skala. Odnosno svaku skalu smo posmatrali kao zasebnu promenjivu i u ovom delu kao promenjive smo izdvojili sledeće dimenzije: *Potreba za pripadanjem, Anksioznosti pri interakciji, Anksioznosti u vezi sa fizičkim izgledom, Emocionalna povredivost, Lažno predstavljanje, Sklonosti ka crvenjenju.*

Prikaz ostvarenih korelacija faktora skale agresivnosti BAPG sa faktorima skala kojima su ispitivane različite manifestacije nedostatka samopouzdanja procene ponašanja dat je u Tabeli br. 3.

3. Linearna povezanost crta agresivnosti i različitih manifestacija nedostataka samopouzdanja

Faktori skale samopouzdanja		Faktori skale BAPG				
		Fizička Agresivnost	Verbalna Agresivnost	Bes	Hostilnost	Ukupni skor na skali Agresivnost
Potrebe za pripadanjem	r	0.036	0.041	0.088	0.092	0.088
	p	0.638	0.592	0.250	0.225	0.246
Anksioznosti pri interakciji	r	0.008	-0.041	0.252	0.350	0.209
	p	0.920	0.590	0.001	0.001	0.006
Anksioznosti u vezi sa fizičkim izgledom	r	-0.101	-0.022	0.262	0.244	0.142
	p	0.185	0.773	0.001	0.001	0.062
Emocionalna povredivost	r	-0.090	-0.063	0.110	0.234	0.073
	p	0.236	0.404	0.147	0.002	0.337
Lažno predstavljanje	r	0.161	0.101	0.261	0.300	0.286
	p	0.033	0.186	0.001	0.001	0.000
Sklonosti ka crvenjenju	r	0.001	0.024	0.153	0.153	0.121
	p	0.985	0.749	0.044	0.043	0.112

r – Pearsonov koeficijent linearne korelacije

p – nivo statističke značajnosti

Između statistički značajnih korelacija najznačajnija je korelacija između manifestacije nedostatka samopouzdanja kao "Lažno predstavljanje" i "Hostilnosti" kao faktora skale agresivnosti ($r=0.300$, $p<0.01$). Sa porastom sklonosti ka lažnom predstavljanju osim toga raste i sklonost ka fizičkoj agresivnosti. Dobijena linearna povezanost ukazuje na to da oni učenici koji su skloniji da smatraju kako život nije pravedan prema njima, imaju sklonost ka sumnjičavom ponašanju i nepoverenju u namere drugih, kao i osećanje da su drugi uspešniji, spremnost da se u upuste u fizički obračun ili sukob u isto vreme sopstveni nedostatak samopouzdanja prikrivaju sklonošću ka lažnom predstavljanju.

Takođe ostvarene korelacije "Anksioznosti u vezi sa fizičkim izgledom" sa faktorima "Bes" i "Hostilnost" ukazuju na to da učenici koji imaju različite strahove vezano za sopstveni fizički izgled imaju veće sklonosti ka impulsivnom, nepromišljenom i sumnjičavom ponašanju.

Osim toga učenici kod kojih je više izražena "Skлонost ka crvenjenju" kao i "Anksioznosti pri interakciji" takođe su skloniji impulsivnom, nepromišljenom i sumnjičavom ponašanju. Zanimljivo je da se kod učenika kod koji se javlja izraženiji nivo hostilnosti takođe javlja i veći nivo manifestacije nedostatka samopouzdanja u vidu "Emocionalne povredivosti" ($r=0.234$, $p<0.01$).

DISKUSIJA

Autori poput Farringtona (1987), Coie i saradnici (1991), ustanovili su da je sama agresivnost dovoljna, kao pojedinačno najznačajniji razlog da

deca koja su agresivna budu odbačena od svojih vršnjaka. Oni zatim kao visoko agresivna i problematična grupa, nerazvijaju kasnije socijalne i interpersonalne veštine i ostaju u tom pogledu znatno ispod proseka za njihov uzrast. Problem nije u postojanju agresivnosti, ona se kao pratilac dečijeg razvoja javlja ciklično u manjem ili većem intenzitetu i može spontano da se povuče. Problem je u svim onim okolnostima ili faktorima koje je podstiču i održavaju. Sva istraživanja pokazuju da ne postoji samo jedan faktor koji uzrokuje antisocijalno ponašanje učenika, već multiplifaktori doprinose i oblikuju antisocijalna ponašanja u kontekstu razvoja. Neki od faktora su udruženi sa karakteristikama samog adolescenta, dok se drugi odnose na socijalno okruženje.

Noviji oblici ponašanja kod adolescenata vrlo često podrazumevaju ispoljavanje agresivnog ponašanja rukovođeno potrebom za moći i afirmacijom koje kao takvo sa sobom nosi težnju za razaranjem, povređivanjem i ponižavanjem drugoga. Samopouzdanje je verovanje u sopstvene sudove, stavove, sposobnosti, mogućnosti i predstavlja stabilan osećaj lične vrednosti. Samopouzdanje se gradi i manifestuje u odnosu sa drugima i rezultati su pokazali da je nedostatak samopouzdanja zaista povezan sa nekim oblicima ispoljavanja crta agresivnosti. Ostvarene korelacije upućuju na mogućnost da takvo ponašanje ima kompenzatornu ulogu za onoga ko ga manifestuje.

Ovo istraživanje je pokazalo da su nedostaci samopouzdanja upravo jedan od korelata ispoljavanja određenih crta agresivnosti kod adolescenata. Moguće je da ispoljavanje crta agresivnosti ima kompenzatornu ulogu kod onih adolescenata kod kojih postoji povišeni nivo emocionalne povredivosti, nemanje još uvek izgrađenog identiteta, strahovi u vezi sa fizičkim izgledom i pri komunikaciji sa drugima. Podaci ovog istraživanja kompatibilni su sa podacima istraživanja koja su rađena u svetu, kada je reč o istoj tj. sličnoj tematici.

Do ovog istraživanja pojam samopouzdanja nije naročito mnogo dovođen u vezu sa ispoljavanjem crta agresivnosti kod adolescentne populacije na našim prostorima. Ovo istraživanje predstavlja jedno od prvih u našoj zemlji kada je reč o povezivanju ova dva psihološka konstrukta. Dovodjenjem u vezu više različitih manifestacija nedostatka samopouzdanja sa određenim crtama agresivnosti, došlo se do opširnije slike kada je reč o povezanosti ova dva konstrukta. Svaka od ustanovljenih veza može biti polazna osnova nekih novih istraživanja.

Pitanje koje nameću rezultati ovog istraživanja svakako je sledeće: Zašto se baš ispoljavanje crta agresivnosti javlja kao oblik kompenzacije određenih manifestacija nedostataka samopouzdanja? Laički odgovor bi bio:

Savremeni društveni trendovi kod mladih ljudi favorizuju agresivno ponašanje kao poželjno i nebiranje sredstava da bi se došlo do cilja. Pitanje kome bi trebalo težiti i dati odgovor nekim od sledećih istraživanja jeste otkrivanje upravo su razlozi koji uzrokuju date nedostatke samopouzdanja koji dalje vode ka agresivnom ponašanju. Naredna istraživanja bi svakako trebalo da teže tome da razviju bolje merne instrumente i prošire prediktivnu osnovu ispoljavanja crta agresivnosti adolescentne populacije. Ali i tome da njihovi podaci posluže kao osnova razvoja psiholoških radionica koje bi u sklopu osnaživanja samopouzdanja adolescenata doprinele smanjivanju ispoljavanja agresivnosti.

LITERATURA

- (1) Bandura, A. (1999). *Social cognitive theory of personality*. In: L. A. Pervin & O. P. John (Eds.) *Handbook of Personality: Theory and Research*, New York: The Guilford Press, str. 154 – 186.
- (2) Baumeister, R.F., Smart, L., Boden, J.M. (1996). Relation of threatened egotism to violence and aggression: the dark side of high self-esteem. *Psychological Review*, Vol. 103 (1), pp. 5 – 33.
- (3) Berkowitz, L. (1989). Frustration – Aggression Hypothesis: Examination and Reformulation. *Psychological Bulletin*, 106, 59 – 73.
- (4) Branden, N. (1969). *The psychology of self-esteem*. New York: Bantam.
- (5) Buss, A. H. (1988). *Personality: Evolutionary Heritage and Human Distinctiveness*. Hillsdale, W: Lawrence Erlbaum Associates.
- (6) Buss, A. H., Perry, M. (1992). The aggression questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 452 – 459.
- (7) Bernard, M., Joyce, M. (1984). *Rational emotive therapy of children and adolescents: theory, treatment strategies and preventive methods*. New York: Wiley & Sons.
- (8) Coie, J.D., Underwood, M., Lochman, J.E. (1991). Programmatic intervention with aggressive children in the school setting. In D.J. Pepler & K.H. Rubin (Eds.) *The development and treatment of childhood aggression*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- (9) Donnellan – Brent, M., Trzesniewski, K., Robins, R., Moffitt, T., Caspi, A. (2005). Low Self-Esteem Is Related to Aggression, Antisocial Behavior, and Delinquency. *Psychological science*, vol. 16, no. 4, pp. 328 – 35.
- (10) Dryden, W. (1990). *Dealing with anger problems: rational-emotive therapeutic interventions*. Sarasota: Professional Resource Exchange Inc.
- (11) Ellis, A. (1977). *Anger: how to live with and without it*. New York: Carol Publishing Group.

- (12) Esposito, A.J., Kobak, R., Little, M. (2005). Aggression and self-esteem: a diary study of children's reactivity to negative interpersonal events. *Journal Of Personality*, Vol. 73 (4), pp. 887 – 906.
- (13) Farrington, D. P. (1987). Predicting individual crime rates. In D.M. Gottfredson & M. Tonry (Eds.). *Prediction and classification* (Vol.10). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- (14) Golmaryami, F.N., Barry, C.T. (2010). The associations of self-reported and peer-reported relational aggression with narcissism and self-esteem among adolescents in a residential setting. *Journal Of Clinical Child And Adolescent Psychology: The Official Journal For The Society Of Clinical Child And Adolescent Psychology, American Psychological Association, Division 53*, Vol. 39 (1), pp. 128 – 33.
- (15) Gunn, I., Gristwood, I. (1975). *Use of the Buss-Durkee Hostility Inventory among British prisoners*. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 43, str. 590.
- (16) Harris, M.B., Knight-Bohnhoff, K. (1996). Personal Aggressiveness - Gender and Aggressiveness, Sex Roles. *A Journal of Research*, 35, 26 – 42.
- (17) Hart, E. A., Leary, M. R., & Rejeski, W. J. (1989). The measurement of social physique anxiety. *Journal of Sport and Exercise Psychology*, 11, 94 – 104.
- (18) Larsen, R.J., Buss, D.M. (2008). *Psihologija ličnosti*, Zagreb, Naklada Slap.
- (19) Leary, M. R. (1983). Social anxiousness: The construct and its measurement. *Journal of Personality Assessment*, 47, 66 – 75.
- (20) Leary, M. R., Kelly, K. M., Cottrell, C. A., & Schreindorfer, L. S. (2007). *Individual differences in the need to belong: Mapping the nomological network*. Unpublished manuscript, Duke University.
- (21) Leary, M. R., Meadows, S. (1991). Predictors, elicitors, and concomitants of social blushing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60, 254 – 262.
- (22) Leary, M. R., Springer, C. (2001). Hurt feelings: The neglected emotion. In R. M. Kowalski (Ed.), *Behaving badly: Aversive behaviors in interpersonal relationships* (pp. 151-175). Washington, DC: American Psychological Association.
- (23) Leary, M.R., Patton, K.M., Orlando, A.E., Funk, W.W. (2000). The impostor phenomenon: self-perceptions, reflected appraisals and interpersonal strategies. *Journal of Personality*, 68, 725-756.
- (24) Mitrović, D., Smederevac, S. (2005). Relacije između agresivnosti i dimenzija ličnosti modela "pet velikih". *Psihologija*, vol. 51., no. 5 – 6, str. 456 – 471.

- (25) Neill, J. (2005). *Definitions of Various Self Constructs: Self-esteem, self-efficacy, self confidence & selfconcept*. Retrieved July 2, 2011 from the World Wide Web: <http://wilderdom.com/self/>.
- (26) Popadić, D., Plut, D. (2007). Nasilje u osnovnim školama u Srbiji - oblici i učestalost. *Psihologija*, vol. 40, no. 2, str. 309 – 328.
- (27) Prelić, Lj. (1997). Osnovne pretpostavke za suzbijanje maloletničke delikvencije u cilju efikasne politike suzbijanja kriminaliteta. *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, Slavija – Press i Grafo – Press, Beograd.
- (28) Renson, G. J., Adamas, J. E., Tinlidenberg, J. R. (1978). *Buss – Durkee assessment and validation with violent versus nonviolent chronic alcohol abusers*. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, 46, 360 – 361.
- (29) Rica, I. (2011). Samopouzdanje kao prediktor odnosa prema upadljivoj potrošnji. *Primenjena psihologija*, Filozofski fakultet u Novom Sadu, (rad predat na stručnu recenziju).
- (30) Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- (31) Solomon, C.R., Serres, F. (1999). Effects of parental verbal aggression on children's self-esteem and school marks. *Child Abuse & Neglect*, Vol. 23 (4), pp. 339-51.
- (32) Wallace, M.T., Barry, C.T., Zeigler – Hill, V., Green, B.A. (2012). Locus of control as a contributing factor in the relation between self-perception and adolescent aggression. *Aggressive Behavior*, Vol. 38 (3), pp. 213-21.

RELATIONSHIP BETWEEN DIFFERENT ASPECTS OF EXPRESSION SELF – CONFIDENCE AND TRAITS OF AGGRESSION

It is hard not to notice that the signs of violence at schools, in our environment, from year to year becoming more and more brutal. Trying to fully examine the psychological basis of the manifestation of traits of aggression, in this study we investigated the association of different aspects of expression self – confidence and traits of aggression in high school adolescents. Research has been done at the sample which included 175 students of selected high schools in Belgrade, aged between 15 and 19 years. The level of self-esteem was measured using six different scales which cover different aspects of self-confidence. These are: Scale of the need to belong, Scale of anxiety in the interaction, Scale of anxiety about physical appearance, Scale of emotional vulnerabilities, Scale of false representation

and Scale of tendency to blushing. Measuring instruments used in this study showed high reliability which is from $\alpha=0.869$ for Scale of aggression BAPG (Buss i Perry, 1992) to the $\alpha=0.878$ for set of scales that we used to investigate the self-confidence. The results showed a significant positive correlation between "False representation" as a manifestation of lack of confidence and the following factors that were secluded on a scale of aggressiveness: "Hostility", "Anger" and "Physical aggression". It was noticed that the "Social anxiety in interacting with others" also has a positive correlation with factors of aggression: "Hostility" and "Anger". "Social anxiety caused by physical appearance" is also positively correlated with the these two factors "Hostility" and "Anger". Confidence builds and manifests itself in relation to others. The results showed that the lack of confidence is really linked to some forms of expression of traits of aggression. These correlation suggests the possibility that such behavior has a compensatory role for the person who manifests it. Students who have a lack of confidence expressed through false representation, social anxiety caused by interacting with others and physical appearance, have also bigger tendency to express there traits of aggression.

KEY WORDS: aggression / self –confidence / high school adolescents

KRIVIČNOPRAVNA ZAŠTITA PATENTNOG PRAVA

Ana Jovašević*

Institut für Kultur und Medien management
Freie Universität, Berlin

Stupanjem na snagu novog krivičnog zakonodavstva 2006. godine kao i patentnog zakonodavstva u Republici Srbiji je kvalitativno podignut nivo individualne, kolektivne, ali i krivičnopravne zaštite patentnog prava. Tako Krivični zakonik je po prvi put u našoj zemlji po uzoru na druga uporedna zakonodavstva, ali i na osnovu standarda predviđenih međunarodnim pravnim aktima, sva krivična dela kojima se povređuju ili ugrožavaju prava intelektualne svojine (autorska i srodna prava i patentna prava) sistematizovao u posebnu glavu – glavu dvadeset, pod nazivom: "Krivična dela protiv intelektualne svojine". U osnovi novih zakonskih rešenja se nalaze odredbe Zakona o patentu iz 2004. godine. U toku 2010. godine Narodna skupština Republike Srbije je ratifikovala dva međunarodna pravna akta iz oblasti zaštite intelektualne svojine. To su: 1) Ugovor o patentnom pravu iz 2000. godine i 2) Konvencija o evropskom patentu iz 1973. godine. U ovim aktima su definisani pojam, sadržina, karakteristike i uloga patenta (i Evropskog patenta), način, postupak i uslovi njihove prijave, kao i sistem i organi zaštite. Na taj način je postavljena obaveza za naše državne organe da donošenjem odgovarajućih zakonskih propisa što pre inplementiraju međunarodne i evropske standarde u oblasti patentnog prava u pravni i društveni sistem Republike Srbije. U radu se govori o značaju ovih konvencija, o njihovim pojedinim rešenjima, kao i o sistemu krivičnopravne zaštite patentnog prava. Upravo o pojmu, karakteristikama i obeležjima najznačajnijeg krivičnog dela kojim se povređuju ili ugrožavaju

* E-mail: jovashana@ptt.rs

*patentna prava iz člana 201. KZ – povreda pronalazačkog prava
sa teorijskog i praktičnog aspekta govori ovaj rad.*

*KLJUČNE REČI: zakon / krivično delo / patentno pravo /
pronalazak / odgovornost / krivična sankcija*

UOPŠTE O INTELEKTUALNOJ SVOJINI

Život savremenog čoveka počev od poslednjih decenija 20. veka se više ne može zamisliti bez intelektualne svojine¹, odnosno njenog korišćenja u svakodnevnom životu ljudi, odnosno u funkcionisanju privrede, u unutrašnjem i spoljnotrgovinskom poslovanju. Ovde se radi o vrednostima koje uživaju zaštitu ne samo u pojedinim državama, već i šire, u celoj međunarodnoj zajednici. Osnovu ovako široko i sveobuhvatno postavljene pravne zaštite intelektualne svojine čini niz međunarodnih standarda sadržanih u relevantnim međunarodnim dokumentima koji su doneti od strane: 1) Organizacije UN za prosvetu, nauku i kulturu (UNESCO)² i 2) Svetske organizacije za intelektualnu svojinu (WIPO)³, odnosno od Saveta Evrope.

Naime, međunarodna zajednica je u proteklom periodu donela više relevantnih dokumenata kojima postavlja efikasan sistem pravnih standarda u pogledu sveobuhvatne i efikasne zaštite intelektualne svojine u celosti ili pojedinih njenih elemenata (segmenata)⁴. Te standarde⁵ su danas u najvećoj meri prihvatile sve savremene države u svom nacionalnom zakonodavstvu. Tako je nedavno i Republika Srbija ratifikovala dva značajna međunarodna akta iz oblasti uređenja i zaštite patetnog prava. To su: 1) Ugovor o patentnom pravu iz 2000. godine i 2) Konvencija o evropskom patentu iz 1973. godine čime se stvaraju uslovi da se prihvaćeni međunarodni stadardi implementiraju i u domaćem zakonodavstvu.

Intelektualnu svojinu⁶ (kao genusni pojam koji u svom konstitutivnom sadržaju obuhvata i patentno pravo karakterišu dva elementa. To su: 1)

¹ V. Besarović, *Pravo industrijske svojine i autorsko pravo*, Beograd, 1984. godine, str. 16-23.

² I. Janev, *Odnosi Jugoslavije sa UNESCO-om*, Beograd, 2010. godine, str. 57-69.

³ I. Janev, *Statutarno uređenje međunarodnih organizacija*, Beograd, 2009. godine, str. 229-248.

⁴ O pregledu brojnih međunarodnih konvencija koje postavljaju pravne standarde u oblasti uređenja i zaštite intelektualne svojine više: I. Janev, *Svetska organizacija za intelektualnu svojinu*, Beograd, 2009. godine, str. 46-178.

⁵ S. Jelisavac, M. Zirojević, *Autorsko pravo i Svetska organizacija za zaštitu intelektualne svojine*, *Revija za evropsko pravo*, Beograd, broj 2-3/2007. godine, str. 61-68.

⁶ V. Besarović, *Intelektualna svojina – industrijska svojina*, Beograd, 2005. godine, str. 78-92.

nematerijalni (moralni, duhovni, intelektualni, neekonomski) elemenat i 2) ekonomska (privredna) funkcija koja obezbeđuje da subjekt zaštite ovog prava prisvaja materijalnu korist od njegove privredne eksploatacije. Intelektualna svojina, dakle, obuhvata dve grupe dobara ili vrednosti. To su: 1) autorsko i srodna prava (koja uređuje Zakon o autorskim i srodnim pravima) i 2) prava industrijske svojine. Ova prava, između ostalih, uređuju sledeći zakoni koji su doneti 2009. godine: 1) Zakon o žigovima, 2) Zakon o zaštiti topografija integrisanih kola i 3) Zakon o pravnoj zaštiti industrijskog dizajna⁷, kao i Zakon o patentima iz 2004. godine⁸.

U autorska i srodna prava spadaju sledeća pravna dobra: 1) autorsko pravo, 2) pravo interpretatora, 3) pravo proizvođača fonograma, 4) pravo proizvođača videograma, 5) pravo proizvođača emisija i 6) pravo proizvođača baze podataka⁹. U prava industrijske svojine spadaju sledeća prava: 1) patentno pravo, 2) pravo žiga, 3) pravo zaštite geografskih oznaka i porekla, 4) pravo uzorka i modela, 5) pravo zaštite topografija integrisanih kola, 6) pravo suzbijanja nelojalne konkurencije i 7) poslovna tajna (know-how)¹⁰.

Dakle, intelektualnu svojinu čini više intelektualnih dobara koja su nastala kao rezultat različitih ljudskih aktivnosti u oblastima umetnosti, nauke, tehnike i privrede. U okviru intelektualne svojine se tako razlikuju sledeće vrednosti. To su: 1) tvorevine i 2) pseudotvorevine. Tvorevine su nematerijalne kreacije individualnog ljudskog duha. To su intelektualna dobra koja su rezultat duhovnog stvaralaštva kao psihičkog procesa za koji je sposoban samo čovek. Duhovno stvaralaštvo obuhvata psihičku obradu stvarnosti (materijalnog i duhovnog sveta) na jedan osoben, ličan način stvaranja i nastanak određenog intelektualnog dobra (autorsko pravo, pravo interpretacije ili pronalazačko pravo). Pseudotvorevine su intelektualna dobra koja ne nastaju kao rezultat stvaralaštva sa individualnim duhovnim obeležjima jednog ili više ljudi, već nastaju kao plod ili kao funkcija privredne delatnosti određenog fizičkog ili pravnog lica (oznake za obeležavanje robe i usluga – robne i uslužne marke, geografske oznake porekla, fonogrami, emisije, baze podataka)¹¹.

⁷ Svi navedeni zakoni su objavljeni u Službenom glasniku Republike Srbije broj 104/2009.

⁸ Službeni list Srbije i Crne Gore broj 32/2004.

⁹ Zakon o autorskom i srodnim pravima (Službeni glasnik Republike Srbije broj 104/2009).

¹⁰ S. Marković, Pravo intelektualne svojine, Beograd, 2000. godine, str. 21-34.

¹¹ K. Damjanović, Z. Marić, Intelektualna svojina, Beograd, 2008. godine, str. 113-126.

PATENTNO PRAVO

Videli smo iz prethodnih izlaganja da se u okviru intelektualne svojine po svom značaju, prirodi, ulozi i karakteristikama izdvaja patentno pravo¹². Danas je u Republici Srbiji, na sličan način kao i u drugim evropskim državama patentno pravo uređeno posebnim zakonom – Zakonom o patentima iz 2004. godine. Danas se očekuje inoviranje ovog zakonskog teksta s obzirom da je naša zemlja nedavno ratifikovala dva međunarodna dokumenta iz ove oblasti čime je preuzela obavezu da ove međunarodne standarde inkorporiše i u svom nacionalnom zakonodavstvu u oblasti zaštite intelektualne svojine .

U toku 2010. godine Narodna skupština Republike Srbije je, naime, ratifikovala Ugovor o patentnom pravu koji je inače usvojen još 1. juna 2000. godine u Ženevi¹³ (poznat i kao Ženevski ugovor) čime je naša država preuzela obavezu da međunarodne standarde u oblasti zaštite patenta¹⁴ implementira u domaćem zakonodavstvu iz oblasti prava intelektualne svojine¹⁵. Ovim ugovorom se uređuju način, postupak i uslovi za prijavu patenta, odnosno nadležnost i postupanje državnih organa u pogledu priznavanja i zaštite patentnog prava (uključujući i Evropski patent) i obaveštavanja javnosti o tome¹⁶. Ovaj Ugovor, zapravo, samo dopunjuje sistem međunarodnih dokumenata o uređenju i zaštiti patenta¹⁷ koji, između ostalog, čine: 1) Pariska konvencija o zaštiti industrijske svojine koja je potpisana 20. marta 1883. godine (posle toga više puta revidirana, dopunjena i izmenjena) i 2) Ugovor o saradnji u oblasti patenata ("RST" ugovor) koji je potpisan 19. juna 1970. godine (koji čini celinu sa Pravilnikom i Administrativnim uputstvima prema tom ugovoru)¹⁸.

¹² J. Mitrović, Ž. Radojković, *Autorsko pravo i pravo industrijske svojine*, Beograd, 1976. godine, str. 45-59.

¹³ Službeni glasnik Republike Srbije – Međunarodni ugovori broj 19/2010.

¹⁴ J. W. Baxter, *World patent law and practice*, London, New York, Sweet Maxwell, 1968. godine, str. 78-92.

¹⁵ L. R. Helfer, *Ljudska prava i intelektualno vlasništvo: sukob ili suživot*, Nov-um, Zagreb, broj 1/2008. godine, str. 123-140.

¹⁶ Više: J. Čizmić, *Ogledi iz prava industrijskog vlasništva: pravni izvori, sudska praksa i obrasci*, Tehnološki centar, Rijeka, 1998. godine.

¹⁷ Više: W. R. Kornish, *Intelektualno vlasništvo: sveprisutno, ometajuće, nebitno*, Omnilex, Zagreb, 2008. godine.

¹⁸ Ž. Topić, *Ekonomika i Management intelektualnog vlasništva*, Zbornik radova, Prilagodba hrvatskog prava intelektualnog vlasništva europskom pravu, Zagreb, 2007. godine, str. 1-18.

Ovom Ugovoru o patentnom pravu¹⁹ mogu da pristupe različiti subjekti. Na pravom mestu to su pojedine države kao što je to učinila Republika Srbija potpisivanjem i ratifikovanjem Ugovora u nacionalnom parlamentu 2010. godine. Dakle, svaka država koja je strana Pariske konvencije ili članica Organizacije za koju se mogu priznavati patenti, bilo putem vlastitog državnog zavoda za zaštitu intelektualne svojine²⁰, bilo putem zavoda druge države ili međuvladine organizacije, može da pristupi ovom ugovoru²¹.

Prijava patenta

Ugovor o patentnom pravu²² postavlja osnovu za jedinstvenu zaštitu patentnog prava u svim državama koje pristupe njenim odredbama. Za tu zaštitu od posebnog je značaja pravilno utvrđivanje momenta početka ove vrste pravne zaštite. U tom smislu od posebne su važnosti odredbe Ugovora koje se primenjuje: 1) na prijavu patenta i 2) na sam patent²³. Tako se u skladu sa ovim međunarodnim dokumentom pod prijavom patenta podrazumevaju sledeće vrste prijava. To su: 1) nacionalne prijave patenata za pronalaskе, 2) regionalne prijave patenata za pronalaskе, 3) međunarodne prijave za patente za pronalaskе i dopunske patente, podnete na osnovu Ugovora o saradnji u oblasti patenata i 4) prijave dopunskih patenata koje su podnesene zavodu ugovorne strane ili za zavod ugovorne strane i koje su: a) vrste prijava koje su dozvoljene da se podnesu kao međunarodne prijave na osnovu Ugovora o saradnji u oblasti patenata i b) izdvojene prijave iz prijava patenata za pronalaskе ili iz prijava dopunskih patenata²⁴.

Kao patent u smislu zaštite koja se pruža ovim Ugovorom podrazumevaju se: 1) nacionalni i regionalni patenti za pronalaskе i 2) nacionalni i regionalni dopunski patenti koji su priznati sa dejstvom za ugovornu stranu²⁵. Dakle, u oblasti patentnog prava²⁶ od posebnog je značaja pravilno utvrđivanje

¹⁹ D. Zlatović, Pravni aspekti paradije i intelektualno vlasništvo, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, Rijeka, broj 1/2009. godine, str. 725-766.

²⁰ Više: Š. Salaj, Pravo intelektualnog vlasništva, Zgombić, Zagreb, 2008. godine.

²¹ Više: D. Yound Terrell, On the law of patents, London, Sweet Maxwell, 1994. godine.

²² B. C. Reid, A practical guide to patent law, London, Sweet Maxwell, 1999. godine, str. 46-63.

²³ Više: A. Silberston, The patent system, Cambridge, 1967. godine.

²⁴ B. Malagurski, Međunarodno pravo i teritorijalna ograničenja kod prijenosa tehnologija, Pravni vjesnik, Osijek, broj 3-4/2003. godine, str. 41-56.

²⁵ Y. Maassarani, Patent world, London, Armstrong, 1999. godine, str. 67-85.

²⁶ R. Matanovac Vučković, Građanskopravna zaštita patenta prema Zakonu o patentu, Aktuelnosti hrvatskog zakonodavstva i pravne prakse, Zagreb, broj 13/2006. godine, 491-504.

datuma podnošenja prijave patenta (jer od tog momenta za podnosioca prijave stupaju u dejstvo međunarodna dokumenata, odnosno nacionalno zakonodavstvo u oblasti zaštite intelektualne svojine). Kao datum podnošenja prijave patenta (bez obzira o kojoj se od navedenih vrsta prijava radi u konkretnom slučaju) se uzima datum kada nacionalni zavod za zaštitu intelektualne svojine primi sve sledeće akte koji su, prema izboru podnosioca prijave, podneti na papiru ili na drugi način dopušten od strane zavoda u svrhu utvrđivanja datuma podnošenja: 1) izričitu ili implicitnu naznaku akta koji bi trebalo da predstavlja prijavu patenta, 2) naznaku koja omogućava utvrđivanje identiteta podnosioca prijave ili stupanje zavoda u kontakt sa podnosiocem prijave i 3) akt koji na prvi pogled izgleda kao opis prijave patenta²⁷.

U svrhu utvrđivanja datuma podnošenja prijave, ugovorna strana može da prihvati i "crte" (note). U svakom slučaju ugovorna strana može da zahteva i informacije koje omogućavaju identifikaciju podnosioca prijave i informacije koje omogućavaju stupanje zavoda u kontakt s podnosiocem prijave, ili može da prihvati dokaz koji omogućava utvrđivanje identiteta podnosioca prijave ili dokaz koji omogućava stupanje zavoda u kontakt sa podnosiocem prijave. Ako podneta prijava ne ispunjava jedan ili više navedenih uslova, zavod o tome obaveštava podnosioca prijave, dajući mu mogućnost da ispunji nedostajuće uslove i da se o tome izjasni u propisanom roku. Ako u prvobitno podnetoj prijavi nije ispunjen jedan ili više uslova, kao datum podnošenja prijave se uzima datum kada su naknadno ispunjeni svi propisani uslovi. Ako prilikom utvrđivanja datuma podnošenja prijave zavod za zaštitu intelektualne svojine (nacionalni ili regionalni) ustanovi da u prijavi nedostaje deo opisa ili da se prijava poziva na crtež koji očito nedostaje, zavod o tome odmah obaveštava podnosioca prijave koji je obavezan da u ostavljenom roku deo opisa ili crtež uključi u podnetu prijavu. Tada se kao datum podnošenja prijave uzima onaj datum kada je zavod primio taj deo opisa ili taj crtež ili datum kada su ispunjeni svi potrebni uslovi.

U pogledu forme (oblika) prijave patenta svaka pojedina država²⁸ - ugovorna strana - može zahtevati da sadržaj prijave u skladu s Ugovorom o saradnji u oblasti patenta, bude predstavljen na propisanom (dakle

²⁷ S. Ragavan, Patentne restrikcije na istraživanja i razvoj: kršitelji prava ili inovatori, Nov-um, Zagreb, broj 2/2008. godine, str. 141-179.

²⁸ K. Parać, Građanskopravna zaštita prava intelektualnog vlasništva prema novelama zakona sa područja intelektualnog vlasništva iz 2007. godine, Odvjetnik, Zagreb, broj 5-6/2008. godine, str. 47-55.

zvaničnom) obrascu za zahtev. U slučaju da se zahteva pravo prvenstva ranije podnete prijave, ugovorna strana može da zahteva da se primerak ranije podnete prijave i njen prevod, ako ranije podneta prijava nije na jeziku prihvaćenom od strane zavoda, podnesu u skladu s uslovima propisanim Pravilnikom.

Prijavu patenta ili njenu dopunu može podneti neposredno lice koje traži registraciju i zaštitu svog patentnog prava ili njegov zastupnik. U ovom drugom slučaju ugovorna strana može da zahteva da zastupnik: 1) ima prava u skladu sa zakonom koji se primenjuje, 2) da obavlja radnje u postupku pred zavodom u vezi s prijavama i patentima i 3) da navede svoju adresu radi prijema pismena i drugih podnesaka. No, pored fakultativnog zastupnika (čije angažovanje, obim ovlašćenja i delovanje zavisi od volje i nahođenja titulara patentnog prava, u određenim slučajevima je predviđeno i postojanje obaveznog zastupnika²⁹.

Evropski patent

Osim Ženevskog Ugovora o patentnom pravu, Narodna skupština Republike Srbije je takođe tokom 2010. godine ratifikovala još jedan značajan međunarodni pravni akt, doduše regionalnog karaktera, iz oblasti patentnog prava. To je Konvencija o priznanju evropskih patenata (ili Konvencija o evropskom patentu)³⁰ koja je usvojena 5. oktobra 1973. godine (sa izmenama člana 63. Konvencije od 17. decembra 1991. godine i izmenama i dopunama Konvencije od 29. novembra 2000. godine). Donošenje ove evropske konvencije je bilo motivisano željom da se ojača saradnja između evropskih država u oblasti zaštite pronalazaka, odnosno da se obezbede jednaki uslovi za zaštitu patentnog prava³¹ koja se može dobiti u tim državama na osnovu jedinstvenog postupka priznavanja patenata i ustanovljenjem jedinstvenih pravila o tako priznatim patentima³².

²⁹ N. Matijević, *Praktična pitanja o intelektualnom vlasništvu u poslovnom planu, Suvremeno poduzetništvo*, Zagreb, broj 6/2003. godine, str. 149-151.

; J. Čizmić, *Novo pravno uređenje zastupanja u području prava industrijskog vlasništva, Pravo u gospodarstvu*, Zagreb, broj 5/2007. godine, str. 47-93.

³⁰ Službeni glasnik Republike Srbije- Međunarodni ugovori broj 12/2010.

³¹ G. Tritton, D. Richard, *Intellectual property in Europe*, London, Sweet Maxwell, 2008. godine, str. 123-136.

³² N. Matijević, *Pravo intelektualnog vlasništva i izvoz: krive pretpostavke i izbegavanje grešaka, Suvremeno preduzetništvo*, Zagreb, broj 8/2003. godine, str. 89-91.

Ovom Konvencijom je takođe ustanovljeno zajedničko pravo država ugovornica u oblasti priznavanja patenata za pronalaskе. Njome je, zapravo, institucionalizovana posebna vrsta patenta - Evropski patent. To je patent koji je priznat na osnovu ove Konvencije. Evropski patent ima u svakoj od država ugovornica za koju je priznat ista dejstva i podleže istim propisima kao nacionalni patent³³ priznat u toj državi, osim ako ovom Konvencijom nije određeno drugačije. Priznanje evropskog patenta može biti traženo za jednu, za više ili za sve države ugovornice³⁴. Patentno pravo je skup pravnih propisa koji određuju pojam, karakteristike, sadržinu i sistem zaštite patenata (patentibilnog pronalaska)³⁵. Evropski patenti priznaju se za pronalaskе iz bilo koje oblasti tehnike, pod uslovom da su oni novi, da imaju inventivan nivo i da su pogodni za industrijsku primenu. No, kao pronalasci se ne smatraju: 1) otkrića, naučne teorije i matematičke metode, 2) estetske kreacije, 3) planovi, pravila i postupci za obavljanje intelektualnih delatnosti, za igranje igara ili obavljanje poslova, kao i programi za računare i 4) prikazivanje informacija³⁶.

Na ovaj način se isključuje patentibilnost ovih predmeta ili aktivnosti jedino ako se evropska prijava patenta ili evropski patent odnosi na neki od tih predmeta, posmatran kao takav. Svojstvo evropskog patenta se ne priznaju takođe i za: 1) pronalaskе čija bi komercijalna upotreba bila protivna javnom poretку ili moralu, s tim što se takva upotreba pronalaska ne može smatrati protivnom javnom poretку ili moralu jedino zbog činjenice da je zabranjena u svim ili u nekim državama ugovornicama, zakonskim ili podzakonskim aktom, 2) biljne sorte i životinjske rase, kao ni za bitno biološke postupke za dobijanje biljki ili životinja, s tim što se ova odredba ne odnosi na mikrobiološke postupke ili na proizvode dobijene tim postupcima i 3) postupci lečenja ljudskog ili životinjskog tela, hirurški, terapijski ili dijagnostički postupci za lečenje ljudskog ili životinjskog tela; ova odredba ne primenjuje se na proizvode,

³³ F. J. Kase, *Foreign patents: a guide to official patent literature*, Dobbs Ferry, Leiden, 1972. godine, str. 87-95.

³⁴ R. Matanovac, *Hrvatsko pravo intelektualnog vlasništva u svetlu pristupa Europskoj uniji*, Narodne novine, Zagreb, 2006. godine, str. 78-92.

³⁵ R. Matanovac Vučković, *Novele zakona o pravima intelektualnog vlasništva*, Informator, Zagreb, broj 55/2007. godine, str. 12-14.

³⁶ A. L. Monotti, S. Ricketson, *Universities and intellectual property: ownership and exploitation*, New York, Oxford, 2003. godine, str. 167-185.

posebno supstance ili kompozicije koje se koriste u bilo kom od ovih postupaka³⁷.

Za sadržinu evropskog patenta³⁸ (i time sticanja svojstva predmeta koji je podoban evropskom sistemu zaštite patenta) potrebno je posedovanje određenih svojstva. To su: 1) da je predmet nov, 2) da predmet ima inventivni nivo i 3) da predmet ima industrijsku primenljivost. Ono što je značajno za pronalazak zaštićen patentom jeste njegovo "novo" svojstvo. Naime, pronalazak je nov ako nije obuhvaćen postojećim stanjem tehnike. Stanje tehnike čini sve ono što je pre datuma podnošenja evropske prijave patenta učinjeno dostupnim javnosti putem pisanog ili usmenog opisa, upotrebom ili na bilo koji drugi način. Takođe, stanje tehnike obuhvata sadržinu evropskih prijava patenata, onakvih kakve su podnete, koje imaju raniji datum podnošenja i koje su objavljene tog datuma ili kasnije. Za pravnu zaštitu pronalaska od značaja je takođe i njegov inventivni nivo. Tako se smatra da pronalazak ima inventivni nivo ako za stručnjaka iz odgovarajuće oblasti ne proizlazi na očigledan način iz stanja tehnike. I na kraju, za položaj i stanje patenta potrebna je i njegova industrijska primenljivost. Tako se smatra da je pronalazak industrijski primenljiv ako se predmet pronalaska može proizvesti ili upotrebiti u bilo kojoj grani industrije, uključujući i poljoprivredu.

Evropski sistem zaštite patenta³⁹ zahteva da se određeni predmet ili dobro proglasi za patent od strane nadležnih organa u pravnim propisima uređenom postupku. Svako fizičko i pravno lice može podneti evropsku prijavu patenta. No, takođe evropsku prijavu patenta mogu podneti zajednički podnosioci prijave ili dva ili više podnosioca koji naznačuju različite države ugovornice. Pravo na evropski patent pripada pronalazaču ili njegovom pravnom sledbeniku. Ako je pronalazač u radnom odnosu, pravo na evropski patent određeno je pravom države na čijoj teritoriji lice u radnom odnosu⁴⁰ pretežno obavlja svoju delatnost. Ako se to ne može utvrditi, tada se primenjuje pravo države na čijoj teritoriji se nalazi preduzeće poslodavca, u kojem je zaposleni u radnom odnosu. Ako dva ili više lica stvore pronalazak nezavisno jedno od

³⁷ C. A. Cotropia, Tumačenje patentnog zahtjeva i troškovi informacija, Nov-um, Zagreb, broj 6/2008-2009. godine, str. 637-687.

³⁸ D. Zlatović, Temeljne odrednice patentne zaštite u hrvatskom pravu, Pravo i porezi, Zagreb, broj 3/2009. godine, str. 49-51.

³⁹ G. Tritton, D. Richard, Intellectual property in Europe, London, Sweet Maxwell, 2008. godine, str. 215-231.

⁴⁰ D. Marinković Drača, Izumi i tehnička unaprijeđenja radnika, Računovodstvo i financije, Zagreb, broj 4/2007. godine, str. 88-91.

drugog, pravo na evropski patent pripada licu koje je podnelo prijavu patenta, čiji je datum podnošenja najraniji, pod uslovom da je ova prva prijava objavljena. U postupku pred Evropskim zavodom za patente podnosilac prijave je ovlašćen da vrši sve radnje u vezi sa sticanjem prava na evropski patent⁴¹.

Evropski patent⁴² daje svom nosiocu, od dana objave obaveštenja o priznanju prava u Evropskom patentnom biltenu, u svakoj državi ugovornici za koju je priznat, ista prava koja bi mu dao nacionalni patent izdat u toj državi. Ako je predmet evropskog patenta postupak, prava iz tog patenta obuhvataju proizvode neposredno dobijene tim postupkom. Svaka povreda evropskog patenta ocenjuje se saglasno odredbama nacionalnog zakonodavstva⁴³. Trajanje evropskog patenta iznosi dvadeset godina računajući od datuma podnošenja prijave. No, time nije ograničeno pravo pojedine države ugovornice da produži trajanje evropskog patenta ili da prizna odgovarajuću zaštitu koja sledi direktno po isteku trajanja patenta, pod istim uslovima kakvi se primenjuju i na nacionalne patente: 1) kako bi se uzelo u obzir ratno stanje ili slični vanredni uslovi koji utiču na tu državu i 2) ukoliko je predmet evropske prijave patenta proizvod ili postupak za dobijanje proizvoda ili primena proizvoda koji pre nego što se može izneti na tržište te države treba da prođe postupak dobijanja administrativne dozvole u skladu sa zakonom.

Evropska prijava patenta, onakva kakva je objavljena, privremeno obezbeđuje podnosiocu prijave u državama ugovornicama koje su naznačene u prijavi patenta pravnu zaštitu počev od dana objave. Ipak, zaštita koja se dobija objavom evropske prijave patenta ne može biti manja od zaštite koju nacionalni propisi odnosno države daju na osnovu obavezne objave neispitanih nacionalnih prijava patenata. U svakom slučaju, svaka država ugovornica je dužna bar da predvidi da, nakon objave evropske prijave patenta, podnosilac prijave može da zahteva razumnu naknadu, određenu prema okolnostima, od svakog lica koje je iskorišćavalo, u toj državi ugovornici, pronalazak koji je predmet evropske prijave patenta, i to pod uslovima koji povlače, prema nacionalnom pravu, odgovornost za povredu nacionalnog patenta.

⁴¹ J. Adamović, T. Sučić, Načini stjecanja patenta te utjecaj prakse Evropskog patentnog ureda na postupak potpunog ispitivanja u Republici Hrvatskoj, Zbornik radova, Hrvatsko pravo intelektualnog vlasništva u svetlu pristupa Europskoj uniji, Zagreb, 2006. godine, str. 53-92.

⁴² V. Korah, Intellectual property rights and the EC competition rules, Portland, Oxford, 2006. godine, str. 187-210.

⁴³ S. Roksandić Vidlička, Specifičnosti patentne zaštite i ustupanje prava na korišćenje patenta temeljem ugovora o licenci, Pravo i porezi, Zagreb, broj 7/2008. godine, str. 49-56.

U pogledu pravne zaštite patenta važno je istaći da prava iz evropske prijave patenta ne postoje (odnosno da nikada nisu nastala) ukoliko je evropska prijava patenta: 1) povučena, 2) smatra se povučenom i 3) odbijena. Smatra se da evropska prijava patenta ili evropski patent priznat na osnovu nje nisu imali od početka dejstva ako je, i u meri u kojoj je patent oglašen ništavim ili ograničen u postupku vođenom po opoziciji, za oglašavanje ništavim ili ograničenje prava. Obim zaštite koji se stiče evropskim patentom ili na osnovu evropske prijave patenta određen je patentnim zahtevima, s tim što se, opis i nacrti koriste za tumačenje patentnih zahteva. Za period do priznanja evropskog patenta, obim zaštite na osnovu evropske prijave patenta određen je patentnim zahtevima, koji su sadržani u objavi. Ipak, evropski patent, onakav kakav je priznat ili izmenjen u toku postupka po opoziciji, ograničenja ili oglašavanja ništavim određuje retroaktivno obim zaštite iz objavljene prijave, ako se time zaštita ne proširuje. Evropska prijava patenta može biti predmet prenosa prava ili osnov za konstituisanje prava za jednu ili više naznačenih država ugovornica. Prenos evropske prijave patenta može biti izvršen samo u pismenoj formi i uz potpise oba ugovarača, s tim što ona može biti u celini ili delimično predmet licence za teritoriju svih ili pojedinih država ugovornica⁴⁴.

Evropska prijava patenta može biti podneta sledećim organima. To su 1) kod Evropskog zavoda za patente ili 2) kod centralnog zavoda za industrijsku svojinu ili drugog nadležnog organa svake pojedine države koja je potpisala Konvenciju o evropskom patentu⁴⁵. Svaka tako podneta prijava ima isto dejstvo kao da je podneta istog datuma kod Evropskog patentnog zavoda. Pored evropske prijave patenta, kod Evropskog zavoda za patente može biti podneta i izdvojena evropska prijava patenta. Ona može imati za predmet samo ono što je inače već sadržano u prvobitnoj prijavi, onakvoj kakva je podneta. U tom slučaju smatra se da je izdvojena prijava podneta onog datuma kada je podneta i prvobitna prijava, i uživa pravo prvenstva. Sve države ugovornice naznačene u prvobitnoj prijavi u vreme podnošenja izdvojene evropske prijave patenta smatraju se državama koje su naznačene i u izdvojenoj prijavi. Centralni zavod za industrijsku svojinu⁴⁶ pojedinih država je dužan da sve njemu podnete prijave istovremeno dostavi i Evropskom zavodu za patente, osim u slučaju kada se evropska prijava patenta odnosi na predmet koji se smatra tajnom. Ukoliko takva

⁴⁴ B. Masnjak, *Licencni odnosi sa inozemstvom, Suvremeno preduzetništvo*, Zagreb, broj 7/2003. godine, str. 59-64.

⁴⁵ R. Matanovac, A. Rački Marinković, *Registri prava intelektualnog vlasništva, Hrvatsko registarsko pravo*, Zagreb, 2006. godine, str. 153-200.

⁴⁶ Više: S. Marković, *Pravo intelektualne svojine, Službeni glasnik*, Beograd, 2000. godine.

evropska prijava patenta nije dostavljena i Evropskom zavodu, ona se smatra povučenom.

Evropska prijava patenta⁴⁷ mora da sadrži sledeće podatke da bi se po njoj uopšte moglo postupati. To su sledeći kumulativno predviđeni elementi: 1) zahtev za priznanje evropskog patenta, 2) opis pronalaska, 3) jedan ili više patentnih zahteva, 4) nacrti na koje se pozivaju opis ili patentni zahtevi i 5) apstrakt. Datum podnošenja evropske prijave patenta je datum kada je podnosilac prijave ispunio sve propisane zahteve i uslove. U evropskoj prijavi patenta mora biti izričito naveden pronalazač. Ako podnosilac prijave nije pronalazač ili nije jedini pronalazač, u navođenju mora biti sadržana izjava o osnovu sticanja prava na evropski patent od strane podnosioca prijave. Ta se prijava patenta može se odnositi na samo jedan pronalazak ili izuzetno na više pronalazaka koji su tako međusobno povezani da ostvaruju jednu opštu pronalazačku zamisao. Pronalazak u evropskoj prijavi patenta mora biti opisan jasno i potpuno, tako da ga stručnjak iz odgovarajuće oblasti može primeniti. Patentni zahtevi određuju predmet čija se zaštita traži. Oni moraju biti jasni, sažeti i podržani opisom. Apstrakt služi isključivo za potrebe tehničkog informisanja, pa on ne može poslužiti u bilo koju drugu svrhu, naročito ne za određivanje obima tražene zaštite⁴⁸.

Svako lice koje je propisno podnelo u jednoj, ili za jednu od država članica Pariske konvencije za zaštitu industrijske svojine ili članica Svetske trgovinske organizacije, urednu prijavu patenta, korisnog modela ili svedočanstvo o korisnosti ili njegov pravni sledbenik, uživa, kod podnošenja evropske prijave patenta za isti pronalazak, pravo prvenstva u roku od dvanaest meseci, računajući od datuma podnošenja prve prijave⁴⁹. Svakoj prijavi koja se smatra urednom nacionalnom prijavom na osnovu nacionalnih propisa države u kojoj je podneta, ili na osnovu dvostranih ili višestranih sporazuma⁵⁰, uključujući tu i ovu Konvenciju, priznaje se pravo prvenstva. Pri tome se smatra urednom nacionalnom prijavom svaka prijava na osnovu koje se može utvrditi datum kada je podneta, bez obzira kakav je kasniji ishod tako podnete prijave. Kasnija prijava koja ima isti predmet zaštite kao i

⁴⁷ M. Verović, Usklađenost kaznenopravne zaštite prava industrijskog vlasništva u Republici Hrvatskoj sa tendencijama zaštite u Europskoj uniji, Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci, Rijeka, broj 1/2011. godine, str. 643-668.

⁴⁸ K. Čipek, B. Lelas, Inteljektualno vlasništvo kao izvor oporezivog dohotka, Financije i porezi, Zagreb, broj 8/2008. godine, str. 72-81.

⁴⁹ J. S. Gans, Vrijednost zaštite intelektualnog vlasništva na tržištu ideja, Nov-um, Zagreb, broj 3/2008. godine, str. 387-393.

⁵⁰ J. Čizmić, Sporazum o suradnji na području patenta, Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu, Split, broj 1-2/1999. godine, str. 259-268.

prvopodneta prijava u istoj državi smatra se prvom prijavom za određivanje prava prvenstva pod uslovom da je na dan njenog podnošenja prva prijava povučena, da se od nje odustalo ili je pak odbijena, a da nije bila dostupna javnosti i nije bila osnov nekog prava i ako ranije nije poslužila kao osnov za priznanje prava prvenstva. Na osnovu prve prijave, u tom slučaju, ne može se više zahtevati pravo prvenstva.

U patentnom pravu je pored prijave patenta⁵¹, od posebne važnosti i postupak za priznanje patenta⁵². Naime, Evropski zavod za patente ispituje da li podneta prijava ispunjava uslove kako bi joj se priznao datum podnošenja. U slučaju da se prijavi ne može priznati datum podnošenja ni posle sprovedenog ispitivanja, po njoj se neće postupati kao sa evropskom prijavom patenta. U suprotnom, ako je evropskoj prijavi patenta priznat datum podnošenja, tada Evropski zavod za patente ispituje da li su ispunjeni svi uslovi u pogledu priznavanja tako prijavljenog patenta. U slučaju potrebe od podnosioca prijave se može zahtevati da izvrši dopunu prijave ili prateće dokumentacije odnosno ispravljanje unetih podataka.

KRIVIČNOPRAVNA ZAŠTITA INTELEKTUALNE SVOJINE

Novo krivično zakonodavstvo Republike Srbije iz 2005. godine postavlja osnovu za kvalitetnu, zakonitu i efikasnu pravnu zaštitu patentnom pravu u okviru prava intelektualne svojine. Najpotpuniji vid takve zaštite pružaju upravo odredbe Krivičnog zakonika⁵³. Ovaj zakonik koji je počeo da se primenjuje od 1. januara 2006. godine u sistemu zaštićenih dobara i vrednosti predviđa posebnu glavu – glavu dvadeset pod nazivom: "Krivična dela protiv intelektualne svojine".

U okviru ove glave, u posebnom delu Krivičnog zakonika je sistematizovano više krivičnih dela kojima se povređuje ili ugrožava intelektualna svojina u celosti ili njena pojedina prava kao segment osnovnih prava čoveka. Tako su na ovom mestu propisani pojam, karakteristike i obeležja više "intelektualnih" krivičnih dela, te sistem krivičnih sankcija za njihove učinioce. To su sledeća krivična dela⁵⁴: 1) povreda moralnih prava autora i

⁵¹ J. Čizmić, Međunarodna prijava patenta, Vladavina prava, Zagreb, broj 2/1999. godine, str. 57-86.

⁵² J. Adamović, T. Sučić, Načini stjecanja patenta te utjecaj prakse Evropskog patentnog ureda na postupak potpunog ispitivanja u Republici Hrvatskoj, Zbornik radova, Hrvatsko pravo intelektualnog vlasništva u svetlu pristupa Evropskoj uniji, Zagreb, 2006. godine, str. 53-92.

⁵³ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 85/2005, 88/2005, 115/2005, 72/2009 i 111/2009.

⁵⁴ N. Delić, Krivična dela protiv intelektualne svojine, Zbornik radova, Nova rešenja u krivičnom zakonodavstvu i dosadašnja iskustva u njihovoj primeni, Zlatibor, 2006. godine, str. 184-211.

interpretatora (član 198.), 2) neovlašćeno iskorišćavanje autorskog dela i predmeta srodnog prava (član 199.), 3) neovlašćeno uklanjanje ili menjanje elektronske informacije o autorskom i srodnim pravima (član 200.), 4) povreda pronalazačkog prava (član 201.) i 5) neovlašćeno korišćenje tuđeg dizajna (član 202.)⁵⁵.

Objekt zaštite ovih krivičnih dela⁵⁶ jeste intelektualna svojina kao jedno od osnovnih prava čoveka i građanina (Human rights). Koliki je značaj uspostavljanja i pravne zaštite intelektualne svojine govori i činjenica da je ovo pravo garantovano članom 73. Ustava Republike Srbije iz 2006. godine⁵⁷. Intelektualna svojina je, zapravo, zajednički imenitelj za: 1) autorsko i srodna prava i 2) prava industrijske svojine. Nju karakterišu dva elementa: 1) nematerijalni (duhovni, intelektualni) karakter i 2) ekonomska funkcija koja obezbeđuje da subjekt zaštite prisvaja materijalnu korist od privredne eksploatacije. Pravo industrijske svojine, zapravo, predstavlja pravo proizvođača da isključivo koristi svoj patentom zaštićeni pronalazak, te da označava sebe kao proizvođača određenih proizvoda i od toga ostvaruje prihode kao i da uživa druga prava utvrđena zakonima⁵⁸.

Radnja izvršenja propisanih krivičnih dela u zakonu se sastoji u neovlašćenom korišćenju⁵⁹ na bilo koji način, bilo kojom delatnošću prava intelektualne svojine, protivno propisima ili bez saglasnosti nosioca intelektualnih prava ili njihovih naslednika čime se povređuju prava i imovinski interesi nosilaca prava industrijske svojine. Stoga i krivičnopravna zaštita prava industrijske svojine ima pre svega ekonomski značaj za nosioca ovog prava jer se time obezbeđuje njegovo korišćenje i bolje plasiranje zaštićenih proizvoda na tržištu na osnovu utvrđenog kvaliteta određenog proizvoda, a samim tim i bolji uspeh u privrednom poslovanju i ostvarivanju dobiti.

Izvršilac ovih krivičnih dela može da bude svako lice, dok se u pogledu krivice (vinosti), ova krivična dela vrše isključivo sa umišljajem.

U Republici Srbiji u oblasti zaštite prava intelektualne svojine pored Krivičnog zakonika, od značaja je još jedan zakonski tekst. To je poseban Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog

⁵⁵ V. Spasić, Savremeni oblici piraterije u autorskom i srodnom pravu, Pravni život, Beograd, broj 13/2007. godine, str. 293-309.

⁵⁶ G. Mršić, Kaznena djela protiv autorskih prava, Hrvatska pravna revija, Zagreb, broj 8/2004. godine, str. 87-94.

⁵⁷ M. Đorđević, Đ. Đorđević, Krivično pravo, Beograd, 2010. godine, str. 169.

⁵⁸ Đ. Đorđević, Krivično pravo, Posebni deo, Beograd, 2009. godine, str. 103.

⁵⁹ M. Babić, I. Marković, Krivično pravo, Posebni dio, Banja Luka, 2007. godine, str. 208-211.

kriminala⁶⁰. Ovaj zakon u članu 3. kao visokotehnološki kriminal, između ostalog, određuje i vršenje krivičnih dela protiv intelektualne svojine: 1) ako autorsko delo (koje je nastalo izvršenjem krivičnih dela) prelazi 2000 primeraka ili 2) ako je usled preduzete radnje izvršenja prouzrokovana materijalna šteta u iznosu koji prelazi 1.000.000 dinara.

POVREDA PRONALAZAČKOG PRAVA

Pojam krivičnog dela u domaćem i uporednom pravu

Osnovno krivično delo kojim se pruža pravna zaštita patentnom pravu u Republici Srbiji je predviđeno u članu 201. Krivičnog zakonika. Ovo delo nosi naziv: "Povreda pronalazačkog prava". Delo se sastoji u neovlašćenoj proizvodnji, uvozu, izvozu, nuđenju radi stavljanja u promet, stavljanju u promet, skladištenju ili korišćenju u privrednom prometu proizvoda i postupaka zaštićenih patentom.

Inače, ovo je krivično delo i ranije bilo predviđeno u našem krivičnom pravu, doduše u članu 250. Osnovnog krivičnog zakona⁶¹ (bivši Krivični zakon SR Jugoslavije) i u članu 53. Zakona o modelima i uzorcima⁶². Prema članu 250. Osnovnog krivičnog zakona (glava dvadeset druga pod nazivom: Krivična dela protiv drugih društvenih vrednosti) ovo delo je moglo da učini lice koje u privrednom prometu neovlašćeno upotrebi tuđi prijavljeni ili zaštićeni pronalazak⁶³. Dakle, ovde se kao objekat zaštite javljao pronalazak koji je ispunjavao sledeća svojstva: 1) da je tuđi, 2) da je prijavljen nadležnim organima (prijava patenta) – Zavodu za intelektualnu svojinu i 3) zaštićeni pronalazak. Za ovo je delo bila propisana kazna zatvora od tri meseca do pet godina, dok je lakši oblik ovog dela postojao u slučaju neovlašćenog objavljivanja tuđeg prijavljenog pronalaska pre nego što je on objavljen na način utvrđen zakonom (u kom slučaju je za učinioca propisana kazna zatvora do jedne godine)⁶⁴.

⁶⁰ Službeni glasnik Republike Srbije broj: 61/2005 i 104/2009.

⁶¹ Službeni list SFRJ broj 44/76, 36/77, 34/84, 37/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90 i 54/90, Službeni list SRJ broj 35/92, 16/93, 31/93, 37/93, 24/94 i 61/2001 i Službeni glasnik Republike Srbije broj 39/2003.

⁶² Službeni list SRJ broj 15/95 i 28/96

⁶³ Z. Stojanović, Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, Službeni list, Beograd, 2002. godine, str. 298.

⁶⁴ Više: D. Jovašević, Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, Službeni glasnik, Beograd, 2002. godine.

Na sličan način ovu inkriminaciju poznaje i uporedno krivično zakonodavstvo drugih država.

Tako u novom krivičnom pravu u Bosni i Hercegovini⁶⁵ iz 2003. godine krivičnopravna zaštita pronalazačkog prava je predviđena u grupi krivičnih dela protiv privrede, poslovanja i sigurnosti platnog prometa (glava dvadeset druga) u članu 262. Krivičnog zakona Federacije BiH (KZ FBiH) pod nazivom "povreda pronalazačkog prava", te na isti način, u istoimenoj grupi krivičnih dela u članu 256. Krivičnog zakona Brčko Distrikta BiH (KZ BD BiH), odnosno u grupi krivičnih dela protiv privrede i platnog prometa (glava dvadeset četiri) Krivičnog zakona Republike Srpske⁶⁶ (KZ RS) u članu 273. pod nazivom "neovlašćena upotreba tuđeg pronalaska"⁶⁷. Prema ovim zakonskim rešenjima ovo krivično delo čini lice koje u poslovanju neovlašćeno upotrebi tuđi prijavljeni ili propisima zaštićeni pronalazak. Za ovo je delo propisana kazna zatvora od tri meseca do pet godina (KZ FBiH i KZ BD BiH), odnosno do tri godine (KZ RS). Dakle, ovo je rešenje bilo gotovo identično ranijem zakonskom rešenju u Republici Srbiji shodno odredabama Osnovnog krivičnog zakona (koji je bio u primeni do 1. januara 2006. godine).

Tako Kazneni zakon Republike Hrvatske⁶⁸ iz 1997. godine (posle novele iz 2000. godine – član 44. Zakona o izmenama i dopunama Kaznenog zakona), u glavi sedamnaest, u grupi krivičnih dela protiv imovine, u članu 232. predviđa krivično delo pod nazivom: "povreda prava iz prijavljenog ili zaštićenog pronalaska (izuma)"⁶⁹. Ovo delo za koje je propisana novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine čini lice koje neovlašćeno podnese prijavu patenta ili u prijavi ne navede ili lažno navede pronalazača ili učini dostupnim javnosti bit pronalaska pre nego što je on objavljen na zakonom utvrđeni način. No, ovo delo za koje je propisana ista vrsta i mera kazne postoji i u slučaju neovlašćene izrade, uvoza, prenosa preko granične linije nuđenja, stavljanja u promet, skladištenja ili upotrebe proizvoda ili postupka koji je predmet patentne zaštite. Teži oblik ovog dela za koji je propisana kazna zatvora od šest meseci do pet godina postoji ako je preduzimanjem radnje izvršenja osnovnog dela za učinioca ili drugo lice pribavljena znatna

⁶⁵ B. Petrović, D. Jovašević, *Krivično pravo II, Posebni dio*, Sarajevo, 2006. godine, str. 178

⁶⁶ M. Babić, *Krivični zakonik Republike Srpske sa kratkim komentarom, objašnjenjima i registrom pojmova*, Banja Luka, 2000. godine, str. 88-91.

⁶⁷ Više: M. Simović, V. Simović, L.J. Todorović, *Krivični zakoni Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2010. godine.

⁶⁸ Narodne novine Republike Hrvatske broj: 110/97, 27/98, 50/2000, 129/2000, 51/2001, 111/2003, 190/2003, 105/2004, 71/2006 i 110/2007.

⁶⁹ B. Pavišić, V. Grozdanić, P. Veić, *Komentar Kaznenog zakona*, Zagreb, 2007. godine, str. 572-573.

imovinska korist ili je prouzrokovana znatna imovinska šteta za drugo fizičko ili pravno lice.

Takođe i Krivični zakonik Republike Crne Gore⁷⁰ iz 2003. godine u grupi krivičnih dela protiv autorskih, pronalazačkih i srodnih prava (glava dvadeset prva) članu 235. predviđa istovetno krivično delo pod nazivom: "Povreda pronalazačkog prava"⁷¹ za koje je propisana novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine. Ovo delo u osnovnom obliku čini lice koje u proizvodnji ili privrednom prometu neovlašćeno upotrebi tuđi prijavljeni pronalazak ili pronalazak zaštićen patentom. Lakši oblik ovog dela za koji je propisana novčana kazna ili kazna zatvora do dve godine čini lice koje neovlašćeno objavi suštinu tuđeg pronalaska pre nego što je ovaj pronalazak objavljen na način utvrđen zakonom. Interesantno je da ovaj zakonski tekst ne poznaje teže kažnjavanje za kvalifikovani oblik povrede pronalazačkog prava.

Krivični zakonik Republike Slovenije⁷² iz 2008. godine u grupi krivičnih dela protiv privrede (dakle ne u izdvojenoj glavi, već glavi dvadeset četvrtoj), u članu 234. predviđa krivično delo: "Nepravilna upotreba tuđeg pronalaska ili topografije". Ovo delo za koje je propisana kazna zatvora do tri godine postoji u slučaju nepravilne upotrebe u privrednom poslovanju tuđeg pronalaska (izuma) zaštićenog patentom ili dodatnim bezbednosnim sertifikatom ili registrovane topografije integrisanih kola ili nove rasne sorte. Uz kaznu, obavezno se izriče i mera bezbednosti upotrebljenih predmeta. Zakonski tekst ne poznaje ni lakši, ni teže oblike ovog krivičnog dela.

Objekt krivičnopravne zaštite

Objekt zaštite kod ovog krivičnog dela je pronalazak (proizvod ili postupak) zaštićen patentom (dakle patentno pravo). Prema Zakonu o patentima iz 2004. godine u smislu člana 1. patent je pravo koje se priznaje kao pronalazak iz bilo koje oblasti tehnike, koji je nov, koji ima inventivni nivo i koji je industrijski primenjiv. Dakle, da bi određeni predmet bio podoban u smislu objekta zaštite kod ovog krivičnog dela, on mora da ispunjava sledeće uslove: 1) da je nov, 2) da je inventivan i 3) da je industrijski primenjiv. Ili drugim rečima pronalazak (izum) u smislu člana 2. Zakona o

⁷⁰ Službeni list Republike Crne Gore broj: 70/2003, 47/2006, 40/2008 i 25/2010.

⁷¹ L.J. Lazarević, B. Vučković, V. Vučković, Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore, Obod, Cetinje, 2004. godine, str. 591-592.

⁷² Uradni list Republike Slovenije broj 55/2008. godine.

patentu Republike Hrvatske⁷³ je nov, inovativan predmet, naprava, uređaj, mašina koji počiva na tehničkom ili tehnološkom rešenju koje još uvek nije registrovano u odgovarajućoj instituciji. Takav pronalazak može da bude dvojake prirode: a) patentibilan i b) nepatentibilan. Patentibilan je onaj pronalazak koji sadrži novost u odnosu na postojeće stanje tehnike, ima određenu inventivni nivo i sadržinu, i industrijski je primenljiv⁷⁴.

Predmet pronalaska, dalje, može biti proizvod (uređaj, supstanca, kompozicija ili biološki materijal) ili postupak. On se može odnositi na: 1) proizvod koji se sastoji iz biološkog materijala ili sadrži ovakav materijal, 2) postupak kojim je biološki materijal proizveden, obrađen ili korišćen i 3) biološki materijal koji je izolovan iz prirodne sredine ili je proizveden tehničkim postupkom, čak i ako je prethodno postojao u prirodi. A biološki materijal je materijal koji sadrži genetsku informaciju i koji je sposoban da se sam reprodukuje ili da bude reprodukovan u biološkom sistemu. No, kao pronalazak (pa time i kao objekt krivičnopravne zaštite) ne smatraju se: 1) otkriće, naučna teorija i matematička metoda, 2) estetska kreacija, 3) planovi, pravila i postupci za dobijanje intelektualne delatnosti za igranje igara ili obavljanje poslova, 4) programi računara i 5) prikazivanje informacija.

Takođe u smislu nedavno ratifikovanih međunarodnih standarda iz oblasti intelektualne svojine patentno pravo je skup pravnih propisa koji određuju pojam, karakteristike, sadržinu i sistem zaštite patenata (patentibilnog pronalaska)⁷⁵. Evropski patenti priznaju se za pronalaskе iz bilo koje oblasti tehnike, pod uslovom da su oni novi, da imaju inventivan nivo i da su pogodni za industrijsku primenu. No, kao pronalasci se ne smatraju: 1) otkrića, naučne teorije i matematičke metode, 2) estetske kreacije, 3) planovi, pravila i postupci za obavljanje intelektualnih delatnosti, za igranje igara ili obavljanje poslova, kao i programi za računare i 4) prikazivanje informacija⁷⁶.

Elementi krivičnog dela

Radnja izvršenja krivičnog dela povrede pronalazačkog prava iz člana 201. Krivičnog zakonika Republike Srbije je neovlašćeno korišćenje tuđeg

⁷³ Narodne novine Republike Hrvatske broj 173/2003 i 76/2007.

⁷⁴ B. Pavišić, V. Grozdanić, P. Veić, Komentar Kaznenog zakona, op. cit. str. 573.

⁷⁵ R. Matanovac Vučković, Novele zakona o pravima intelektualnog vlasništva, Informator, Zagreb, broj 55/2007. godine, str. 12-14.

⁷⁶ A. L. Monotti, S. Ricketson, Universities and intellectual property: ownership and exploitation, New York, Oxford, 2003. godine, str. 167-185.

patentnog proizvoda⁷⁷. To "korišćenje" se sastoji iz više alternativno predviđenih delatnosti. To su⁷⁸: 1) proizvodnja – stvaranje na bilo koji način do tada nepostojećih proizvoda radi stavljanja u promet, 2) uvoz – unošenje ili prijem proizvoda iz inostranstva preko granične linije na bilo koji način, 3) izvoz – iznošenje ili slanje proizvoda iz naše države u inostranstvo, 4) nuđenje radi stavljanja u promet – pokušaj prodaje, izlaganje proizvoda i zahtevanje određene cene, 5) stavljanje u promet – delatnost kojom se na bilo koji način proizvodi čine dostupnim individualno neodređenom broju ljudi, 6) skladištenje – deponovanje, posredovanje, državinska, faktička vlast nad ovim predmetima i 8) korišćenje na bilo koji način u privrednom prometu kao vidu privrednog poslovanja (trgovina, zastupanje ili posredovanje u trgovini).

Za postojanje krivičnog dela "povreda pronalazačkog prava" je bitno ispunjenje još tri kumulativna elementa. To su: 1) da se radnja izvršenja preduzima neovlašćeno, protivno postojećim propisima (protivno Zakonu o patentu i drugim podzakonskim propisima) i bez izričite pisane saglasnosti nosioca patenta, 2) da se radnja izvršenja preduzima u odnosu na proizvode i postupke u privrednom prometu i 3) da se radnja izvršenja odnosi na proizvode i postupke koji su zaštićeni patentom⁷⁹.

Stoga se kao izvršilac ovog krivičnog dela može javiti svako lice, dakle lice bez ikakvih posebnih ličnih svojstava. U pogledu krivice, zakonik na strani učinioca zahteva postojanje umišljaja koji obuhvata svest o neovlašćenosti, protivpravnosti postupanja. Za ovo je delo propisana novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine. No, uz kaznu sud učiniocu dela obavezno izriče meru bezbednosti oduzimanja predmeta i to: predmeta koji je bio upotrebljen ili namenjen za izvršenje krivičnog dela ili je pak nastao izvršenjem krivičnog dela (član 87. KZ RS).

Lakši oblik ovog krivičnog dela iz člana 201. stav 3. KZ RS postoji u dva slučaja: 1) ako se neovlašćeno objavi (javno objavljuje) na bilo koji način, te se učini dostupnim individualno neodređenom broju lica, usmeno ili pismeno, neposredno ili posredno, suština tuđeg prijavljenog pronalaska pre nego što je objavljen na zakonom predviđeni način i 2) ako se tuđi prijavljeni pronalazak na drugi način učini dostupnim javnosti pre nego što je objavljen na način utvrđen zakonom. Lakši karakter ovog dela proizilazi iz: a) prirode objekta napada. To je suština tuđeg

⁷⁷ I. Simić, A. Trešnjev, *Krivični zakonik sa kraćim komentarom*, Ing pro, Beograd, 2010. godine, str. 147.

⁷⁸ Đ. Đorđević, *Krivično pravo, Posebni deo*, op. cit. str. 106.

⁷⁹ M. Đorđević, Đ. Đorđević, *Krivično pravo*, op. cit. str. 169.

prijavljenog pronalaska i b) vremena izvršenja dela. Radnja izvršenja se upravo preduzima pre nego što je suština tuđeg prijavljenog pronalaska objavljena, obnarodovana na zakonom predviđeni način. Za ovo je delo propisana novčana kazna ili kazna zatvora do dve godine.

No, ovo krivično delo ima i dva teža, kvalifikovana oblika ispoljavanja.

Prvi teži oblik dela postoji ako je preduzetom radnjom izvršenja osnovnog dela učinilac pribavio imovinsku korist ili drugom fizičkom ili pravnom licu prouzrokovao štetu u iznosu koji prelazi 1.000.000 dinara. Visina pribavljene imovinske koristi ili prouzrokovane štete predstavlja kvalifikatornu okolnost za koju zakon propisuje kaznu zatvora od jedne do osam godina. Ova se visina utvrđuje prema tržišnim uslovima u privrednom poslovanju u vreme izvršenja krivičnog dela.

Drugi teži oblik dela postoji u tri slučaja: 1) ako se neovlašćeno podnese nadležnom organu prijava patenta, 2) ako se u podnetoj prijavi patenta nadležnom organu ne navedu ime i podaci pronalazača i 3) ako se u podnetoj prijavi patenta nadležnom organu lažno (u potpunosti ili delimično) navede pronalazač. Za ovo je delo propisana kazna zatvora od šest meseci do pet godina.

ZAKLJUČAK

Stupanjem na snagu novog Krivičnog zakonika Republike Srbije 1. januara 2006. godine na znatno drugačijoj osnovi je postavljan sistem krivičnopravne zaštite intelektualne svojine. Naime, ovaj je zakonik po prvi put u Republici Srbiji sva krivična dela kojima se povređuju ili ugrožavaju autorska i srodna prava, odnosno prava industrijske svojine koja spadaju u prava intelektualne svojine sistematizovao u posebnu glavu – glavu dvadeset, pod nazivom: "Krivična dela protiv intelektualne svojine". Među ovim krivičnim delima se po svom značaju, prirodi, karakteru i učestalosti pojavnog ispoljavanja posebno ističe krivično delo predviđeno u članu 201. Krivičnog zakonika. To je "povreda pronalazačkog prava".

Ovo krivično delo se javlja u više oblika ispoljavanja. To su: osnovni, lakši i dva teža oblika za koji su propisane novčane kazne, odnosno kazne zatvora, te posebna mera bezbednosti oduzimanja predmeta ovog dela. Ovo delo se, ne samo u domaćem, već i u uporednom krivičnom zakonodavstvu, sastoji u neovlašćenoj proizvodnji, uvozu, izvozu, nuđenju radi stavljanja u promet, stavljanju u promet, skladištenju ili korišćenju u privrednom prometu proizvoda i postupaka zaštićenih patentom. Objekt zaštite kod ovog krivičnog dela je pronalazak (proizvod ili postupak)

zaštićen patentom (dakle patentno pravo). Prema Zakonu o patentima patent je pravo koje se priznaje kao pronalazak iz bilo koje oblasti tehnike, koji je nov, koji ima inventivni nivo i koji je industrijski primenjiv. Dakle, da bi određeni predmet bio podoban u smislu objekta zaštite kod ovog krivičnog dela, on mora da ispunjava sledeće uslove: 1) da je nov, 2) da je inventivan i 3) da je industrijski primenjiv. Ili drugim rečima pronalazak (izum) u smislu člana 2. Zakona o patentu Republike

Radnja izvršenja krivičnog dela povrede pronalazačkog prava je neovlašćeno korišćenje tuđeg patentnog proizvoda koje se sastoji iz više alternativno predviđenih delatnosti kao što su: 1) proizvodnja, 2) uvoz, 3) izvoz, 4) nuđenje radi stavljanja u promet, 5) stavljanje u promet, 6) skladištenje i 8) korišćenje na bilo koji način u privrednom prometu. No, za postojanje ovog dela je potrebno ispunjenje još tri kumulativna elementa. To su: 1) da se radnja izvršenja preduzima neovlašćeno, protivno postojećim propisima (protivno Zakonu o patentu i drugim podzakonskim propisima) i bez izričite pisane saglasnosti nosioca patenta, 2) da se radnja izvršenja preduzima u odnosu na proizvode i postupke u privrednom prometu i 3) da se radnja izvršenja odnosi na proizvode i postupke koji su zaštićeni patentom.

Pri tome u oblasti pravne regulative krivičnih dela protiv intelektualne svojine pored Krivičnog zakonika, određeni značaj i ulogu ima i i poseban Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa za borbu protiv visokotehnološkog kriminala koji u članu 3. kao visokotehnološki kriminal između ostalog određuje i vršenje krivičnih dela protiv intelektualne svojine pod uslovom: 1) da broj primeraka autorskog dela (koje je nastalo izvršenjem krivičnih dela) prelazi 2000 primeraka ili 2) ako je usled preduzete radnje izvršenja prouzrokovana materijalna šteta u iznosu koji prelazi milion dinara.

LITERATURA

- (1) Babić, M. (2000). Krivični zakonik Republike Srpske sa kratkim komentarom, objašnjenjima i registrom pojmova, Banja Luka.
- (2) Babić, M., Marković, I. (2007). Krivično pravo, Posebni dio, Banja Luka.
- (3) Baxter, J. W. (1968). World patent law and practice, London: Sweet Maxwell.
- (4) Besarović, V. (1984). Pravo industrijske svojine i autorsko pravo, Beograd.
- (5) Besarović, V. (2005). Intelektualna svojina – industrijska svojina, Beograd.
- (6) Čizmić, J. (1998). Ogledi iz prava industrijskog vlasništva: pravni izvori, sudska praksa i obrasci, Rijeka: Tehnološki centar.
- (7) Damjanović, K., Marić, Z. (2008). Intelektualna svojina, Beograd, 2008.

- (8) Đorđević, Ć. (2009). Krivično pravo, Posebni deo, Beograd.
- (9) Đorđević, M., Đorđević, Ć. (2010). Krivično pravo, Beograd.
- (10) Janev, I. (2009). Statutarno uređenje međunarodnih organizacija, Beograd: Institut za političke studije
- (11) Janev, I. (2009). Svetska organizacija za intelektualnu svojinu, Beograd.
- (12) Janev, I. (2010). Odnosi Jugoslavije sa UNESCO-om, Beograd: Institut za političke studije
- (13) Jovašević, D. (2002). Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, Beograd: Službeni glasnik.
- (14) Kase, F.J. (1972). Foreign patents: a guide to official patent literature, Leiden: Dobbs Ferry.
- (15) Korah, V. (2006). Intellectual property rights and the EC competition rules, Portland, Oxford.
- (16) Kornish, W.R. (2008). Intelektualno vlasništvo: sveprisutno, ometajuće, nebitno, Zagreb: Omnilex.
- (17) Lazarević, L.J., Vučković, B., Vučković, V. (2004). Komentar Krivičnog zakonika Crne Gore, Cetinje: Obod.
- (18) Maassarani, Y. (1999). Patent world, London: Amstrong.
- (19) Marković, S. (2000). Pravo intelektualne svojine, Beograd.
- (20) Matanovac, R. (2006). Hrvatsko pravo intelektualnog vlasništva u svetlu pristupa Europskoj uniji, Zagreb: Narodne novine.
- (21) Matanovac, R., Rački Marinković, A. (2006). Registri prava intelektualnog vlasništva, Zagreb: Hrvatsko registarsko pravo.
- (22) Mitrović, J., Radojković, Ž. (1976). Autorsko pravo i pravo industrijske svojine, Beograd.
- (23) Monotti, A.L., Ricketson, S. (2003). Universities and intellectual property: ownership and exploitation, New York: Oxford.
- (24) Pavišić, B., Grozdanić, V., Veić, P. (2007). Komentar Kaznenog zakona, Zagreb.
- (25) Petrović, B., Jovašević, D. (2006). Krivično pravo II, Posebni dio, Sarajevo.
- (26) Reid, B.C. (1999). A practical guide to patent law, London: Sweet Maxwell.
- (27) Salaj, Š. (2008). Pravo intelektualnog vlasništva, Zagreb: Zgombić.
- (28) Silberston, A. (1967). The patent system, Cambridge.
- (29) Simić, I., Trešnjev, A. (2010). Krivični zakonik sa kraćim komentarom, Beograd: Ing pro.
- (30) Simović, M., Simović, V., Todorović, L.J. (2010). Krivični zakoni Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- (31) Stojanović, Z. (2002). Komentar Krivičnog zakona SR Jugoslavije, Beograd: Službeni list.

- (32) Tritton, G., Richard, D. (2008). Intellectual property in Europe, London: Sweet Maxwell.
- (33) Yound Terrell, D. (1994). On the law of patents, London: Sweet Maxwell.

CRIMINAL-LEGAL PROTECTION OF PATENT LAW

Since 2006, when new criminal legislation came into force, and when new patent legislation came into force, the level of individual, collective and criminal legal protection of copyright and related rights has been upgraded in a qualitative sense. Following other comparative legislations as role models, as well as the standards proclaimed by international legal documents, the Criminal Code categorized (for the first time in our country) all criminal offences representing violations or endangerments of copyright and related rights (that are covered by the term "intellectual property rights") in a separate chapter (Chapter 20) entitled as: "Criminal Offences against Intellectual Property". New legislative solutions are based upon the provisions of the new Law on patent adopted in 2004. In last year, National parliament of Republic of Serbia have ratified two international law acts for protection to intellectual property. These are: 1) Treaty of patent law from 2000. year and 2) Convention of European's patent from 1973. year. In these international acts have defined notion, contents, characteristics and role of patent (and European's patent), and its way, proceeding and conditions of notification and system with organs for protection to patent. In these ways our state organs are obliging to bring new laws for establish of international and european standards in patent law to law and social system of Republic of Serbia. In this paper the author has analysed these international acts (treaty and convention), its solutions and system of criminal law protection to patent law. This paper discusses the definition, the characteristics and the features of the most significant criminal offence by which patent rights (material as well as immaterial or moral rights) are violated or endangered – Injury of Patent law (from Paragraph 201. of the Criminal Code) from theoretical as well as from practical aspect.

KEY WORDS: code / crime / patent law / invention /
responsibility / criminal sanction

EKOLOŠKI PREKRŠAJI U PRAVNOM SISTEMU REPUBLIKE SRBIJE*

Vladan Joldžić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

U tekstu autor elaborira problem ekoloških prekršaja, polazeći od formulisanja logike i sistematike ekoloških prekršaja na nivou razvoja nacionalnog prava i zakonodavstva. Rezultati autorovih istraživanja ukazuju na uslove i aparat neophodan za tretman počinilaca ekoloških prekršaja. Rad takođe ukazuje i na neke uočene kontradikcije u formulisanju ekoloških prekršaja na nivou zakonodavstva Republike Srbije. U zaključku autor podseća koja pravila metodologije pravnih nauka moraju ubuduće biti poštovana i primenjena u naporima razvoja ali i rekonstrukcija prekršajnog, naročito zakonodavstva koje tretira ekološke prekršaje.

KLJUČNE REČI: ekološki prekršaji / system / nacionalno zakonodavstvo / pravila pravne logike / razvoj pravne nauke i zakonodavstva

1. MESTO, PRIRODA I ULOGA EKOLOŠKIH PREKRŠAJA U SISTEMU KAZNENOG PRAVA I ZAKONODAVSTVA

Sve je jasnije da se društva i države, pa tako i Republika Srbija, nalaze u sve ubrzanim paralelnim procesima razvoja ekonomija i neophodnih pratećih zakonodavstava. Razume se, pre svega regulišući željene procese i odnose i

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: vladanj@eunet.rs

razvijajući inkriminisanje i sankcionisanje neželjenih, a zbog svojih raznovrsnih negativnih karakteristika podeljenih na osnovne negativne pojave koje društva zakonima proscribe: krivična dela i prekršaje, odnosno, u jednom broju država na: krivična dela (zločine), prestupe, i istupe, što je drugo ime za prekršaje.

Sama Republika Srbija je u ovom gradiranju postupila na donekle specifičan način, pa tako razlikujemo: krivična dela, privredne prestupe i prekršaje.¹

Takođe je vremenom postalo jasno da ono, osnovno, kvalitetno, ali u mnogo čemu ograničeno kazneno pravno obrazovanje koje pružaju pravni fakulteti tokom redovnog kursa studija na mnogim poljima nije dovoljno, jer, ili uopšte ne dotiče pojedine masovno prisutne kazneno pravne probleme, ili to čini u dosta suženom obliku, takvom koji svima nama u praksi ne pruža šansu da neka praktička pitanja, koja nam život nameće, rešimo na zadovoljavajući način, ili pak uopšte. Otuda se autor, u okviru svog rukovođenja Projektom 47011² koncentrisao prvenstveno na ekološka krivična dela³, inkriminirana sa gotovo četrdeset članova lociranih unutar osnovnog i sporednog krivičnog zakonodavstva Republike Srbije. Razlog je jednostavan. Krivična dela su oni najteži oblici delikata te produkuju: opasnost, posledice, ali iz ovih razloga i potrebe adekvatne reakcije. Otuda i stavove javnosti, kako laičke tako i stručne, uključujući i pobuđivanje pažnje Zakonodavca, s obzirom da se često začuđeni budimo iz letargije, shvatajući da su ove opasnosti ali i posledice, kako po pravo čoveka na zdravu životnu sredinu, tako i po same njene elemente, prisutnije nego li mislimo. U svojoj ukupnosti i sa mnogo težim posledicama po subjekte pojedince, ali i društvo u celosti. Kako ova dela mogu da izvrše fizička⁴ ali i pravna lica⁵, to je postalo jasno da u društvu,

¹ Joldžić Vladan: Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; Beograd, 1995., str.: 47.; Joldžić Vladan: Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti - II izmenjeno i dopunjeno izdanje, pod: Tri vrste ekoloških delikata, odnosno inkriminacija u Jugoslaviji; izdavač: *Ecologica*; Beograd, 1995., str.: 51.- 53., I Joldžić Vladan: Krivična, disciplinska i materijalna odgovornost za zagađivanje životne sredine, kaznena politika u oblasti zaštite u svetu i kod nas; Institut za kriminoška i sociološka istraživanja; Beograd, 2007.; str. 27. - 45.

² Projekt 47011 - Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije.

³ Joldžić Vladan i Jovašević Dragan: Ekološko krivično pravo, međunarodni i ustavni osnovi, stvarnost i mogućnosti (izdavač: IKSI; Beograd; maj 2012.; str. 391.) svi delovi knjige osim "Problemi krivične odgovornosti pravnih lica u zaštiti ekoloških prava i vrednosti (Jovašević; str.: 307.-348)."

⁴ Joldžić Vladan: Deo I - Ekološko krivično pravo, međunarodni i ustavni osnovi, stvarnost i mogućnosti -, U: Joldžić Vladan i Jovašević Dragan: Ekološko krivično pravo, međunarodni i ustavni osnovi, stvarnost i mogućnosti; Edicija: Ekološko pravo i zakonodavstvo. Knjiga 2.; Institut za kriminoška i sociološka istraživanja; Beograd, 2012. g. Projekt 47011; stranice: 3.- 305. i 348.- 387.

⁵ Joldžić dr Vladan: Krivična dela zaštite životne sredine i odgovornost pravnih lica; U: Kriminal i državna reakcija, fenomenologija, mogućnosti, perspektive; izdavač: Institut za kriminoška i sociološka istraživanja; Beograd, 2011. g., str.: 393.- 405.

kakvo je Republika Srbija, u kome odgovornost pravnih lica predstavlja novinu, valja obraditi i tu stranu problema kod ekoloških krivičnih dela⁶. Ovih delikata je, ako ih posmatramo samo po broju članova "Krivičnog zakonika"⁷ i aktuelnih zakona Republike Srbije, uistinu manje od četrdeset, mada, s obzirom na logička bića koja su ove norme formulisale kroz svoje stavove, njih zaista ima znatno više. Ipak, i kao tako posmatrane, ove norme su prisutne u znatno manjem broju od ekoloških prekršaja na koje smo nailazili, a i sada ih srećemo u svom istraživačkom radu. Otuda nam je i bila ideja da odmah po plasiranju rezultata istraživanja ekoloških krivičnih dela pažnju usmerimo na prekršaje, koji, iako pojedinačno nisu takva opasnost ili teret za čoveka i/ili društvo, kakva su krivična dela po sebi, svojom masovnošću su to postali, te zato zavređuju produbljeno posmatranje.

Celovito posmatrano aktuelno prekršajno pravo, polazeći od definicije date samim "Zakonom o prekršajima", prekršaj definiše kao protivpravno skrivljenu i izvršenu radnju koja je propisom nekog organa određena kao prekršaj (Član 2. "Zakona o prekršajima", stav 1.). Pri tom "nema prekršaja ukoliko je isključena protivpravnost ili krivica iako postoje sva bitna obeležja prekršaja (Čl. 2., st. 2.)". Ali ga ima ukoliko ga je propisao odgovarajući organ, kroz adekvatan postupak, te je kao takav stupio na snagu. Razume se, izričito je propisano da niko ne može biti kažnjen za posmatrani delikt ako isti pre nego što je učinjen nije već bio proglašen za prekršaj i sankcionisan⁸.

Jasno, otvara se i pitanje: Ko može da propiše prekršaj? To generalno definiše Član 4. "Zakona o prekršajima" (njegov stav 1.), kada kaže da se "prekršaji" mogu propisivati zakonom ili uredbom, odnosno odlukom skupštine autonomne pokrajine, skupštine opštine, skupštine grada i skupštine grada Beograda."

Drugo osnovno pitanje odnosi se na vrste i raspon sankcija. Izričito je propisano da "organi ovlašćeni za donošenje propisa o prekršajima mogu propisivati samo kazne i zaštitne mere predviđene ovim zakonom i u granicama koje određuje ovaj zakon (Član 4., stav 2.)." Ali, što je za penalnu zaštitu ekoloških prava i vrednosti bitno, posmatrani zakon predviđa i moguće izuzetke, odnosno dozvoljava širi raspon sankcija u

⁶ Jovašević Dragan: Problemi krivične odgovornosti pravnih lica u zaštiti ekoloških prava i vrednosti; U: Joldžić Vladan i Jovašević Dragan: Ekološko krivično pravo, međunarodni i ustavni osnovi, stvarnost i mogućnosti, str. 305.- 348.

⁷ Krivični zakonik Republike Srbije; *Službeni glasnik Republike Srbije*; br. 85/2005.g., 88/2005. – ispravka, 107/2005. – ispravka, 72/2009. i br. 111/2009.g.

⁸ Član 3. Zakona o prekršajima; *Službeni glasnik Republike Srbije*; br. 101/2005., izmene i dopune u br. 116/2008. i 11/2009. g.

pojedininim oblastima koje tretiraju prekršaji, pa tako i na polju zaštite životne sredine⁹, odnosno, ekoloških prava i vrednosti, samim tim i kršenja u odnosu na uspostavljene dužnosti i odgovornosti, kako fizičkih tako i pravnih lica, otuda i odgovornih lica unutar pomenutih pravnih lica.

Treće pitanje je: Na bazi čega se određuju prekršaji, pa tako i ekološki prekršaji? Čisto formalno posmatrano, u osnovi, mada ne i uvek, normama posebnih zakona koji ih jasno propisuju. To je ta formalna, ali ne i dovoljna strana njihovog određivanja. Praktično sva savremena zakonodavstva ekološke prekršaje definišu polazeći od kakve formalno jasno određene materijalno pravne osnove¹⁰, to jest normi koje uspostavljaju: ekološka prava, ekološke vrednosti, ekološke obaveze, i ekološke odgovornosti, što čini i Republika Srbija¹¹. Otuda, jasno, ekološki prekršaji jesu formalno definisani (propisani) delikti za čije je propisivanje neophodna istovremeno formalna a materijalno pravna osnova. Osnova koja uspostavlja obavezne elemente ekološko-pravnih odnosa kojima se takođe pruža legislativna zaštita. Ova zaštita u najvećem broju slučajeva u potpunosti se formuliše tek formiranjem složenih normi, normi složenog logičkog bića, što se izgrađuju kako izgradnjom samih njihovih zakonskih određenja tako i istovremenim uključivanjem u ista i takozvanih blanketnih elemenata, najčešće elemenata iz kakvog podzakonskog teksta. Ovo znači da sam prekršaj najčešće nije jasan i potpuno određen bez sagledavanja kakvog blanketeta, često i više njih, kojima se tek kao skupinom formuliše logičko biće konkretno posmatranog delikta¹².

Kako ove norme nisu locirane u tek nekoliko zakonskih tekstova, niti tekstova sa naoko zajedničkim imeniteljem, to jest objektom, odnosno objektima regulacije, već više njih, a očigledno je da se broj ovih legislativnih tekstova i njihovih blanketeta neprekidno umnožava, to postaje jasno zašto smo se vodili idejom da se u pristupu materiji ekoloških prekršaja, a ja bih ga nazvao "Ekološkog prekršajnog prava," na samom startu orijentišemo na celovito

⁹ Član 35., stav 4., tačku 1. Zakona o prekršajima, reformulisan novelacijom na bazi Člana 1. Zakona o izmenama i dopunama Zakona o prekršajima; *Službeni glasnik Republike Srbije*; br. 116/2008.g.

¹⁰ Joldžić Vladan: Krivična, disciplinska i materijalna odgovornost za zagađivanje životne sredine, kaznena politika u oblasti zaštite u svetu i kod nas; str. 5, 6 i 34.

¹¹ Joldžić Vladan: Krivična, disciplinska i materijalna odgovornost za zagađivanje životne sredine, kaznena politika u oblasti zaštite u svetu i kod nas; str. 101.

¹² O logičkom biću delikta vidi bliže: Joldžić Vladan: Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti, pod: 1. Uopšte o metodima podobnim izučavanju ekološkog kriminaliteta; str. 27.-28., i Glava III Normativno određenje ekološkog kriminaliteta unutar jugoslovenskog zakonodavstva; str. 46.

sagledavanje samog opšte određenog predmeta "Prekršaji," obrađenog praktično kao celovit, posebno prezentiran fakultetski predmet. Iz jednostavnog razloga potrebe izlaganja na jednom mestu svega onoga što se već jeste, ali će se u buduće nizom zakona još i više, iskazivati kao deo ukupnog mozaika prekršaja, time i ekoloških prekršaja, što znači podvrste delikata koja u principu mora da bude posmatrana i tretirana kao i svi drugi prekršaji. A takođe i odnos prema njihovim izvršiocima. Razume se, i sam višestrani postupak kojim se ovaj mozaik može da tretira na adekvatan način¹³. Ove regule, inače u Republici Srbiji trenutno na snazi po osnovu "Zakona o prekršajima" iz 2005. godine, pojavljuju se kao svojevrsan temelj i okvir potonjem dublje orijentisanom tretmanu samih ekoloških prekršaja, a koji su, pre svega, uspostavljeni čitavim nizom zakona, od kojih par njih jesu svojevrsan osnov i okvir takvome pristupu, dok ih veći broj, ulazeći dublje u ekološko-pravnu materiju, sve preciznije definiše, te im propisuje sankcije. U iole dubljem kretanju kroz materiju ovih propisa lako je uočiti izvesnu logiku. Ona se odslikava i na autorovo potonje izučavanje i sistematizaciju ekoloških propisa, mada, u to smo ubeđeni, uočena logika i korišćeni metodi mogu biti primenjeni ne samo kao autorov pristup problematici, već i kao način izučavanja od strane drugih poslenika nauke i struke i to ne samo unutar Republike Srbije.

2. LOGIKA IZGRADNJE SISTEMATIKE EKOLOŠKIH PROPISA KAO I PROPISA KOJI SE ODOSE NA EKOLOŠKE PREKRŠAJE

Kako smo to već iskazali u svojim ranijim knjigama i studijama koje se bave Opštim delom ekološkog prava¹⁴, takozvani "Poseban deo ekološkog prava", polazeći od saznanja nauke "Opšteg dela", u logičkoj je obavezi da usmeri svoju energiju na upoznavanje sve brojnije mase ekoloških - pravom regulisanih odnosa, da ih u inherentnoj im masi izuči i na osnovu postignutih

¹³ Dotični odnos sasvim je sigurno odnos države i subjekta počinioca, otuda ga jedan broj pravnikā posmatra kao dvostran, ali sve je veći broj onih koji ga posmatraju kao trostranā odnos: države, počinioca (fizičkog i/li pravnog lica), ali i oštećene strane. Svaki od subjekata poseduje neke svoje interese, prava ali i odgovornosti u ovom odnosu, to jest prekršajnom postupku!

¹⁴ Joldžić dr Vladan: Ekološko pravo – Opšti deo. Ili o elementima neophodnim za uspostavljanje samostalne discipline pravnih nauka; str. 140; izdavač: IKSI; Beograd; januar 1999.g.; Joldžić Dr. Vladan: Ecology Law – General Part – Or on the Elements Necessary for the Establishing and Existing of the Independent Law Discipline; Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; Beograd; 2007.g. Joldžić Dr. Vladan: Ecology Law - General part- Or on the elements necessary for the establishing and existing of the Independent Law Discipline (Personal observations); studija objavljena u: Revista Mestrado em Direito. Direitos Humanos Fundamentais /UNIFEO - Centro Universitario FIEO; Brasil; Ano 9, N. 1, Jan/Jun 2009, P.:127. – 171.; na stranici 147.

saznanja pravno-logički poima, definiše i sistematizuje, a pozitivnom zakonodavstvu konkretne države, što u našem slučaju znači Republike Srbije, pomogne da ih na dalje adekvatno reguliše. Jasno, na način koji je u praksi što sistematičnije moguć. Upravo radi izbegavanja međusobnih preplitanja ili kontradiktornosti normi i njihovih grupa, kao i pojave mogućih pravnih praznina. Samo se na ovaj način istovremeno može da podiže kvalitet Ekološkog prava, kao grane pravne nauke, ali i zaista neophodan kvalitet ekološke legislature, uključujući i onih njenih delova koji formiraju mozaik ekološko prekršajnih propisa.

Da bi se ispunili prethodno uočeni zahtevi nauke i struke, jedan od prvih logičko-metodoloških koraka jeste gradirano (stepenasto) sagledavanje regulative ekološko-pravnih odnosa. Upravo u skladu sa zahtevima normativno-hijerarhijskog¹⁵ i formalno-normativnog metoda¹⁶, kao obavezujućih. Ali ovome obavezno mora da prethodi sistematizacija objekata ekološko pravnih odnosa. Drugim rečima, njihovo grupisanje po izvesnoj logici. Pri tom, ulazeći u ovaj istraživački postupak, naglašavamo kako smo u obavezi, s obzirom na tranzicione promene kroz koje smo prolazili ali koje nisu završene, da ne previdimo kako je jedan solidan broj propisa, koji još uvek važe, donet još od strane centralne zakonodavne vlasti nekadašnje SFR Jugoslavije, potom i SRJ, a da je u tom vremenu istovremeno donet veliki broj propisa i na u tom momentu hijerarhijski nižem zakonodavnom nivou Republike Srbije. Takođe valja imati u vidu da je i u tom ranijem, ali i u aktuelnom vremenu Republike Srbije kao suverene države, ratifikovan (potvrđen) niz međunarodnih tekstova, tačnije: konvencija i njihovih aneksa, koji su uspostavili obavezu kazneno pravne zaštite mnogih pojedinačnih i grupnih objekata regulacije¹⁷, često i izričito definisanih kao: a.) prava, ali i b.) objekti od ekološkog značaja.

Ulazeći dublje u problematiku formiranja sistematike ekološkog prekršajnog prava pažnju neizbežno prvo moramo da obratimo na njen *predecessor*:

¹⁵ O rečenom metodu vidi šire: Joldžić dr Vladan: Ekološko pravo – Opšti deo, ili o elementima neophodnim za uspostavljanje samostalne discipline pravnih nauka; str.: 46. – 47.; kao i Joldžić Dr. Vladan: Ecology Law - General part- Or on the elements necessary for the establishing and existing of the Independent Law Discipline (personal observations); str.: 156. – 158.

¹⁶ O formalno normativnom metodu vidi šire: Joldžić Vladan: Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti; str. 7. i 30. Joldžić Vladan: Ekološko pravo. Opšti i Poseban Deo. Primer Srbije – države u tranziciji (Izmenjeno i dopunjeno izdanje); izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; Beograd; 2008. g.; str. 54.

¹⁷ Najvećim delom u skladu sa Zakonom o zaključivanju i izvršavanju međunarodnih ugovora, *Sl. list SFRJ*; br. 55/1978. g. O rečenom vidi šire: Joldžić Vladan: Konvencije od značaja za zaštitu životne sredine i interesa Republike Srbije; izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; Beograd; 2006.g.; str. 36.

sistematiku takozvanog "Posebnog dela Ekološkog prava," baziranog na važećem zakonodavstvu posmatrane države, a to u našem slučaju znači: Republike Srbije. Otuda je jasno da se u naporima koje iskazujemo mora precizno da odgovori na sada već konkretna pitanja: Kojim sve normama, koje strukture i hijerarijskog značaja, te na koji način se vrši regulacija odnosa spram grupnih objekata, s obzirom da su upravo ove norme osnovni gradivni elementi, uslovno rečeno, važećeg ekološkog zakonodavstva, otuda, praktično automatski, i Ekološkog prekršajnog prava i zakonodavstva¹⁸? Odgovarajući na ova pitanja polazimo od opšte-teorijskog pristupa klasifikacije normi startujući od:

- 1.) vrste,
- 2.) obima važnosti, i
- 3.) vremena važenja, a poštujući važeće regule koje definišu
- 4.) nadležnosti za njihovo donošenje.

Takođe imamo u vidu da ekološke norme, kao formalni materijalno pravni osnov formiranja ekoloških prekršaja, i u ovom teorijsko praktičkom a konkretizovanom pristupu, mogu biti posmatrane, te otuda i sistematizovane, logičkim redosledom, polazeći od opšteg ka posebnom, kao:

- 1.) opšti propisi, takozvani *lex generalis*,
- 2.) posebni propisi - *lex specialis*, i kao
- 3.) pojedinačni propisi - *lex singulum*.

Držimo da je integralni pristup, jedini pravno-logički i metodološki ispravan, otuda i primenjiv, za adekvatnu izgradnju *sistematike*, pa time i valjano razmatranje materije *Posebnog dela Ekološkog prava*, otuda i samog *Ekološkog prekršajnog prava* posmatrane države, što u ovom slučaju znači: Republike Srbije.

Polazeći od već plasirane logike poimanja i strukture ekološkog prava, kakvu smo u osnovnim crtama formirali i iznosili u svojim ranijim knjigama¹⁹, a koja polazi od pravnog principa sagledavanja materije kroz

¹⁸ Uslovno rečeno iz jednostavnog razloga da kao takvo ono još uvek u velikom broju država nije posebno izdvojeno i strukturirano.

¹⁹ Joldžić Vladan: *Ekološko pravo – Opšti deo*; izdavač: ELISA - European Law Students Assotiation; Beograd; 1996, Joldžić Vladan: *Ekološko pravo – Opšti deo*, ili o elementima neophodnim za uspostavljanje samostalne discipline pravnih nauka; Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; Beograd; 1999.g.

njeno sistematizovanje u okvirima grupnih objekata pravnih odnosa²⁰ – onih koji poseduju izvesne, potrebne i dovoljne zajedničke elemente da bi mogli biti grupno posmatrani, te u okviru ovih grupnih objekata, idenja ka pojedinačnim objektima kao objektima jasno iskazanih pravno-logičkih bića, pa time i objektima normi koje ih tangiraju. Otud kao osnova formiranja ekološki orijentisanih prekršajnih propisa.

Jasno, ovaj teorijski pristup, imajući u vidu svu složenost aktuelnog zakonodavstva postojeće Države – Republike Srbije, prelivamo u adekvatnu pravno-logičku sistematiku grupnih objekata ne samo teorijskog, već i praktičkog pravnog tretmana, što znači regulacije pravnih odnosa, dodeljujući svakoj logički odgovarajuće ime. Što upravo znači: Formiramo željenu sistematiku! Preciznije rečeno ovim svojim naporima:

1. posmatramo teorijsko-praktički formiranu Sistematiku Posebnog dela ekološkog prava²¹, ali otuda i

2. na bazi ove formiramo paralelnu Sistematiku ekoloških prekršajnih propisa.

U dotičnu Sistematiku Posebnog dela Ekološkog prava ulaze manje celine kojima smo dodelili sledeća imena:

1. Opšti propisi i drugi tekstovi koji pružaju osnov zaštiti životne sredine i njenih elemenata²²;

2. Propisi koji se odnose na prirodu uopšte i posebno zaštićene vrednosti;

3. Vode;

4. Vazduh;

5. Zaštita zemljišta;

6. Šume;

7. Biljni i životinjski svet;

8. Lov i ribolov;

²⁰ Joldžić Vladan: Ekološko pravo – Opšti i Poseban deo; izdavač: Savezni sekretarijat za rad, zdravstvo i socijalno staranje, Sektor za životnu sredinu; Beograd; 2002.g., i to: Deo II - Logika konkretizacije i formiranja sistematike materije posebnog dela ekološkog prava; str. 122. – 130., I Deo IV – Sistematika ekološkog prava prema grupnim objektima, važećim ekološkim propisima na prostoru SRJ i nivou donošenja.

²¹ Već formiranu i objašnjenu kroz knjige dr Joldžića koje su u tekstu već navođene.

²² Joldžić Vladan: Ekološko pravna zaštita kao razvojno promenljiva. Teorijsko-praktički pristup (Edicija: Ekološko pravo i zakonodavstvo), posebno: Deo II – Praktički pristup sagledavanju zaštite životne sredine kao razvojno-promenljive – primer Republike Srbije; Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; Beograd; 2011. g.; str. 101. – 259.

- 9. Rudarstvo;
- 10. Jonizujuće zračenje;
- 11. Nuklearna sigurnost;
- 12. Buka;
- 13. Opasne materije;
- 14. Otrovi;
- 15. Akcidentne situacije (industrijski udesi i elementarne nepogode);
- 16. Saobraćaj;
- 17. Gradnja;
- 17.1 Uređenje prostora;
- 17.2 Izgradnja objekata;
- 18. Otpadi;
- 19. Kulturna dobra; i
- 19. Zakonske norme koje je teško klasifikovati, te se svrstavaju pod naziv: "ostalo".

Ove poslednje, potom, prema nekim njihovim zajedničkim elementima, takođe možemo da grupišemo.

Pri tom, poštujući napred citiranu logiku, sada je to već jasno, svaki od navedenih grupnih objekata ekološkog prava, kao osnova formiranja mozaika ekoloških prekršaja, odnosno njegove praktičke sistematike, posmatramo pravno-logičkim redosledom koji se kreće od analize opštijih ka normama nižeg logičkog i hijerarhijskog ranga.

U okviru istog hijerarhijskog nivoa (eks-Federalnog ili republičkog) pitanjima vezanim za neki od grupnih objekata ekološko-pravnog odnosa, a u okviru dotičnog grupnog objekta pitanjima usmerenim na pojedinačni objekt ekološko-pravnog odnosa, otuda i tretmana normama koje uspostavljaju ekološke prekršaje, sasvim logično, pažnju posvećujemo prvo kroz razmatranje normativno postojećeg unutar kakve opštije pravne građevine (*lex generalis*), idući potom ka onome što je iskazano unutar kakvog *lex specialis*-a, pa tek, ako tome u konkretnom slučaju ima mesta, kroz *lex singulum*, ili kakvu singularnu pravnu građevinu.

U svom sagledavanju ekoloških prekršaja, s obzirom na njihovu najčešće blanketnu prirodu, pažnju posvećujemo i nizu podzakonskih pravnih tvorevina, neophodnih za formiranje valjane i upotrebljive slike ekološko

prvnog odnosa, odnosno problema o kome govorimo, a koji je nastao povodom tačno definisanog objekta. Drugim rečima: Konkretnog ekološkog prekršaja, odnosno mase njih, koje takođe možemo da grupišemo ovom, iskazanom, logikom izgradnje sistematike samih grupnih objekata ekološkog prava i zakonodavstva. Upravo smo tako i postupali tokom istraživanja materije ekoloških prekršaja, pa tako i ovog njegovog dela čije Vam rezultate sada prezentujemo.

3. PREKRŠAJI GENERALNO ORIJENTISANI NA ZAŠTITU ŽIVOTNE SREDINE I NJIHOVI MATERIJALNO PRAVNI OSNOVI

Osnovne okvire te istovremeno formalne i materijalno pravne osnove ekološkom prekršajnom pravu, svojevrstan ulaz u ovu materiju, već decenijama pružaju zakoni savremenih država direktno i suštinski namenjeni zaštiti prirode, odnosno još i šire: sveukupne životne sredine²³. Pa tako, primera radi, ovo čini takav zakon Kraljevine Švedske prvi put donet još 1969. godine²⁴, Norveške 1970. godine²⁵, Savezne Republike Nemačke 1976.²⁶ a Velike Britanije 1990. godine²⁷. Na domaćem terenu to se odslikava kroz još pre blizu četrdeset godina donet "Zakon o zaštiti prirode²⁸," te "Zakon o zaštiti životne sredine", koji ga menja 1991. godine²⁹, zakon kakav je važio sve do donošenja, a uistinu i potonjeg noveliranja 2009. godine, aktuelnog "Zakona o zaštiti životne sredine³⁰". Upravo elementi aktuelnog "Zakona o zaštiti životne sredine" pružaju nam osnovu i

²³ Joldžić Vladan: Ecology Law – General Part; str. 41.

²⁴ Kingdom of Sweden, Environment Protection Act (1969, 1981, 1987, 1989).

²⁵ Nature Conservation Act 1970: Act No. 63 of 19th June 1970 relating to nature conservation (The nature conservation act), as subsequently amended, most recently by Act No. 59 of 25 August 1995. Sa: www.ub.uio.no/cgi-bin/ujur/ulov/sok.cgi?type=Lov, (access date 28.04.2005).

²⁶ Kroz zakone orijentisane na zaštitu prirode, a od 1990.g. i životne sredine. Vidi bliže: Law on the Protection of Nature and Care for Land [1976], *Bundesgesetzblatt*; T.1. No. 147; S 3574-3582, Law on the Responsibility for Environmental Contravention. U originalu: Gesetz über die Umwelthaftung; *Bundesgesetzblatt* [1990] No. 1., i najnoviji: Bundesnaturschutzgesetzes, objavljen pod: BGBl. I S. 1193 2002.g. Dostupan sa: <http://www.naturschutzrecht.net/bundesnaturschutzgesetz-novellierung.htm>.

²⁷ Environmental Protection Act, Great Britain, Year 1990.

²⁸ Zakon o zaštiti prirode; *Službeni glasnik S.R. Srbije*; br. 50/1975. i 29/1988.g.

²⁹ Zakon o zaštiti životne sredine; *Službeni glasnik R. Srbije*; br. 66/1991.; 83/92.; 53/93.; 48/94. i 53/95.

³⁰ Zakon o zaštiti životne sredine; *Službeni glasnik R. Srbije*; br. 134/2004. i 36/2009. g., 72/09-drugi zakon i 43/11-US. Pomenutim noveliranjem iz 2009.g. poglavlja Zakona o zaštiti životne sredine iz 1991. godine namenjena zaštiti: vazduha, prirodnih dobara i buke odlaze u "penziju" a zamenjuju ih novi, ovim objektima orijentisani zakoni.

okvire za formiranje i primenu ekoloških prekršajnih normi. Pre svega jer sam ovaj zakon određuje osnove zaštite ekoloških prava i dobara, pravilan odnos prema istim, ali i upostavlja obavezu dubljeg regulisanja ovih pravnih odnosa putem formulisanja i donošenja čitavog niza zakona kategorije *lex specialis*. Primera radi zakona koji se odnose na: vode, vazduh, zemljišta, hemikalije, jonizujuće i nejonizujuće zračenje, nuklearnu sigurnost, otpade, kao i brojne druge grupne objekte, o kojima smo već govorili, formišući ih u svojim tekstovima i knjigama sa kraja osamdesetih i početka devedestih godina prošlog veka.

4. APARAT I USLOVI PREKRŠAJNOG TRETMANA POČINILACA EKOLOŠKIH DELIKATA - PITANJA PRAKTIČKOG PRISTUPA

U okviru istraživačkih napora usmerenih na istovremeno teorijsko sagledavanje problematike ekoloških prekršaja ali i potonje prelivanje ovih saznanja na praktički nivo, jer je to osnovni uslov za uspostavljanje prava, pa tako i svakog segmenta prekršajnog, dakle i Ekološkog prekršajnog prava, sa nivoa idealnih tvorevina na nivo formalno formiranih praktičkih konstrukcija koje nalaze svoje mesto u stvarnom životu. Jasno je da je jedan od prvih zahteva zahtev za upoznavanje aparata i uslova prekršajnog tretmana počinilaca ekoloških delikata, što je osnovni i nezaobilazan praktički zahtev. Ovaj je zahtev složen i poseduje više segmenata, koji tretiraju niz nezaobilaznih prekršajno pravnih pitanja, kao i pitanja Ekološkog prekršajnog prava, počevši od razjašnjavanja samih osnova prekršajnog prava, posebno Republike Srbije, preko objašnjavanja odnosa prekršajnog i drugih oblika kaznenog prava i zakonodavstva, razjašnjavanja ko sve može biti aktivni ili pasivni subjekt – počinilac ekološkog delikta, otuda i ekološkog prekršaja, kao i razjašnjenja samog pojma, ali i elemenata prekršaja, a pre svega:

1. radnje,
 2. posledice, i
 3. uzročnosti prekršaja, ali i
 4. mesta, kao i
 5. vremena izvršenja delikta, te
- oblika, to jest formi prekršaja, i to:
1. pokušaja,
 2. sticaja, kako
 - 2.1. prividnog i delanog, tako i

2.2. prividnog realnog sticaja,

sve do pitanja same odgovornosti, krivice, ali i osnova isključenja odgovornosti za posmatrane prekršaje.

Jasno, mora se odgovoriti i na generalna ali i osnovna pitanja koja se odnose na sankcije koje mogu biti izrečene za utvrđeni prekršaj.

Razume se, dublji ulaz u ovu materiju zahteva konsultovanje relevantnih radova poslenika pravne nauke koji se tiču materije prekršajnog prava i zakonodavstva Republike Srbije³¹.

Ostaju otvorena pitanja: ko, kada i kako uopšte pokreće, otuda i kada ko vodi prekršajni postupak za ekološke prekršaje sa kojima se svakodnevno srećemo u stvarnosti. Odgovori na niz ovih pitanja vode vas prvo ka inspekcijskim organima a potom, u izvesnim situacijama, sasvim logično i sudovima, ali ne i uvek. Ovo zavisi od više faktora, od kojih je jedan i ovlašćenje nizu inspekcijskih organa da na licu mesta izreknu, otuda i mogu da naplate takozvanu mandatnu (novčanu) kaznu. Jasno, za niz ovih pitanja i odgovora nelogično je da vam ponavljamo nešto što je već ranije, 2010. godine, detaljno objašnjeno, u okviru knjige koja se upravo bavi pitanjem koji su to organi države zaduženi za zaštitu životne sredine³². Na ovom mestu autor vam plasira samo one elemente koji su od značaja za pravilan pristup i korišćenje znanja već prezentovanog unutar dotične knjige "Država i njeni organi od značaja za zaštitu životne sredine - političko-pravni pristup", ali pristupajući materiji i sa praktične strane.

Imajući u vidu da se Vlade Republike Srbije često rekonstruišu, čak i tokom samo jednog mandata, na prvom mestu se otvara pitanje postojanosti organa zaduženih za ona pitanja koja su od značaja za prekršajno pravni tretman počinilaca onih delikata koji su u osnovi upereni na životnu sredinu, otuda i elemente prirode što je čini, ali i pravo čoveka na zdravu životnu sredinu. Odgovor je jednostavan. Da bi bilo koja država funkcionisala mora da formira, ovlasti i učini aktivnim niz inspekcijskih organa. Ukoliko pak rekonstrukcijom državnog aparata smanjuje ili povećava broj ministarstava i pratećih organa, otuda i inspekcijskih, uistinu nije u mogućnosti da zaista ukine niz ovih inspekcijskih organa, pa ni onih direktno ili indirektno od značaja za zaštitu životne sredine. Jednostavno, može ih međusobno spajati

³¹ Na ovom mestu posebno ističemo značaj dveju knjiga: Dimitrijević Predrag, Jovašević Dragan: Prekršajno pravo: *Službeni list Republike Srbije*; Beograd; 2005. g.; i Jovašević Dragan: Prekršajno pravo; Niš; 2011. g.

³² Joldžić Vladan: Država i njeni organi od značaja za zaštitu životne sredine - političko-pravni pristup: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja; Beograd; 2010. g.

ili razdvajati, ali je u obavezi da ih "ostavi u pogonu" sa svim: a.) ovlašćenjima, b.) obavezama, i v.) odgovornostima od značaja za njihovo nesmetano funkcionisanje, upravo u istom onom cilju zbog koga su donošeni nizovi zakona od direktnog i isključivog značaja za zaštitu životne sredine, ali i zakona kojima je nešto drugo osnovni zadatak, ali njihovo poštovanje i primena istovremeno doprinosi i zaštiti životne sredine, odnosno pravu čoveka na zdravu životnu sredinu. Rečeno se lako može da potvrdi analizom u datom trenutku važećeg "Zakona o Vladi Republike Srbije" i "Zakona o ministarstvima", što je autor u okviru aktuelnog istraživanja u okviru Projekta 47011 i učinio³³.

Kako je niz zakona, počev od "Zakona o zaštiti životne sredine", formiran sa jasnim i prevashodno ekološko zaštitnim ciljem, jasno je da za njihovu primenu jesu od značaja oni inspekcijski organi i formirani za zaštitu životne sredine. Ali prisutni su i drugi inspekcijski organi koji, u izvesnim situacijama samostalno, a u nekim drugim kroz saradnju sa drugim, ne samo organima Republičke ekološke inspekcije, doprinose zaživljavanju ekološkog zakonodavstva, pri tome upravo kroz otvaranje i vođenje ekološkog prekršajnog postupka, odnosno njegovo otvaranje i dalje prosleđivanje.

O tome je autor ovog članka zaista detaljno izlagao kroz knjigu "Država i njeni organi od značaja za zaštitu životne sredine - političko-pravni pristup." Ipak, radi praktičnosti, korisno je da vam i u ovom članku lakonski naznačimo koji se to inspekcijski organi pojavljuju u pokretanju konkretnih ekološko-prekršajnih postupaka, upravo baziranih na normama dotičnih, posebno analiziranih zakona o kojima govore autorove knjige³⁴.

Republika Srbija je tokom proteklih decenija formirala niz inspekcijskih organa, pri čemu je doprinela i formiranju jednog broja inspekcija Federalne države (DFJ, FNRJ, SFRJ i SRJ), odnosno njihovom rekonstruisanju unutar tzv. državne zajednice Srbija i Crna Gora. Otuda ih i nasledila, potom i objedinjavala sa nekim već od ranije postojećim na nivou Republike. Ali su uistinu posmatrani isti oni neizbežni ciljevi, otuda neophodni zadaci koje dotične inspekcije moraju da obavljaju. To važi i u ovom trenutku. Jasno, kroz vreme korigovano donošenjem "Ustava Republike Srbije"³⁵ kao i "Zakona o

³³ Vidi sledeće zakonske tekstove: Zakon o Vladi Republike Srbije; *Službeni glasnik Republike Srbije*; br. 55/2005 i 71/2005-ispravka i 101/2007., li Zakon o dopunama Zakona o Vladi Republike Srbije; *Službeni glasnik Republike Srbije*; 72/2012.; kao i Zakon o ministarstvima; *Službeni glasnik Republike Srbije*; 72/2012.g.

³⁴ Već pominjane: Ekološko pravo. Opšti i Poseban Deo. Primer Srbije – države u tranziciji; i Država i njeni organi od značaja za zaštitu životne sredine - političko-pravni pristup.

³⁵ Ustav Republike Srbije; *Službeni glasnik Republike Srbije*; br.: 83/2006.g.

lokalnoj samoupravi³⁶”, kojim su legislativnim tvorevinama generalno razgraničena pitanja nadležnosti između Republike, autonomnih pokrajina i organa lokalne samouprave. Otuda se u ovom trenutku može da govori o inspekcijama koje su nadležne za izvršavanje više zadataka, po kojima i nose imena. Primera radi, to su:

1. Republička inspekcija za zaštitu životne sredine, organ Ministarstva energetike, razvoja i zaštite životne sredine;
2. Poljoprivredna inspekcija,
3. Vodoprivredna inspekcija,
4. Fitosanitarna inspekcija,
5. Veterinarska inspekcija,
6. Šumarska i lovna inspekcija, a koje su inspekcije, pod brojevima 2.- 6. u nadležnosti Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.
7. Takođe su do donošenja aktuelnog "Zakona o Ministarstvima" bile prisutne, ali su i sada aktivne sledeće inspekcije, i to:
8. Građevinska inspekcija,
9. Urbanistička inspekcija,
10. Inspekcija za javne puteve,
11. Inspekcija za drumski i javni saobraćaj,
12. Inspekcija za železnički saobraćaj,
13. Inspekcija za unutrašnju plovību,
14. Sanitarna inspekcija,
15. Inspekcija za lekove i opojne droge,
16. Republička inspekcija rada,
17. Republička tržišna inspekcija,
18. Saobraćajna policija,
19. Protivpožarna policija,
20. Elektroenergetska inspekcija,
21. Inspekcija za opremu pod pritiskom, i

³⁶ Zakon o lokalnoj samoupravi; *Službeni glasnik Republike Srbije*; br.: 129/2007.g.

22. Rudarsko-geološka inspekcija.

Kako je rad ovih inspekcija ustanovljen, regulisan i neizbežan po posnovu zakona poput: "Zakona o zaštiti životne sredine", "Zakona o zaštiti prirode", "Zakona o vodama" i niza drugih ekoloških zakona, to je jasno da će i u bilo kojoj budućoj rekonstrukciji Vlade iste i dalje postojati, makar i pod delimično izmenjenim imenima, ili pak relocirane u koje drugo ministarstvo, ali je jasno da pitanja (regule) njihovih: obaveza, ovlašćenja i odgovornosti i dalje ostaju ista.

5. UMETO ZAKLJUČKA.

NEKE UOČENE NEDOSLEDNOSTI U ODREĐIVANJU PREKRŠAJA UNUTAR ZAKONODAVSTVA REPUBLIKE SRBIJE I LOGIČKO PRAVNA PRAVILA KOJA MORAJU BITI POŠTOVANA

Orijentišući se na izučavanje specifičnog dela kaznenog prava i zakonodavstva: Ekološko prekršajno pravo, smatramo da je jedan od osnovnih zadataka istraživača i da uoči nedoslednosti i greške u formiranju ekološkog zakonodavstva domaćeg prostora. Otuda je zaključni deo rada koji smo Vam prezentovali kondenzat formiran na bazi rezultata obimnih istraživanja ali koji teži lakonskom ukazivanju na nedoslednosti, nelogičnosti, ali i greške u razvoju elemenata Ekološkog prekršajnog zakonodavstva Republike Srbije.

Pre svega treba istaći da smo kroz istraživačke napore, ulazeći u analizu prekršaja propisanih od strane Zakonodavca Republike Srbije (čak i poslednjih nekoliko godina), uočili, otuda i posebno ukazujemo na jednu specifičnost, šta više pravno-logičku nepravilnost (grešku), primećenu unutar niza ekoloških zakona, njihovih delova što se bave kaznenim normama. Primera radi, unutar : "Zakona o zaštiti životne sredine", Poglavlja IX – Kaznene odredbe, "Zakona o zaštiti prirode", Poglavlja XVI – Kaznene odredbe, i "Zakona o zaštiti voda", Poglavlja XI – Kaznene odredbe.

Reč je o tome da kada obrađuju krivična dela, privredne prestupe i prekršaje, to često čine masivnim pravnim konstrukcijama: članovima sa više stavova i brojnim tačkama unutar dotičnih stavova, a praktično svaka od tih tačaka je zapravo posebno logičko biće kome materijalno pravni osnov za formiranje nije isti kao i nekom od prethodnih stavova ili pak tačaka.

Šta više ove su pravne konstrukcije često međusobno i veoma različite iako gotovo uvek imaju i neke od zajedničkih elemenata. Iz ovog razloga su timovi koji su radili na takozvanim prednacrtima tekstova zakona često veoma jasno naznačavali da se unutar jednog člana inkriminiše i sankcioniše više delikata. Dobar primer ovome je "Poglavlje XI – Kaznene

odredbe, " "Zakona o vodama", "Deo 2. – Privredni prestupi," koji čini samo Član 211. Upravo kako to čini Član 201. "Zakona o zaštiti životne sredine" i Član 125. "Zakona o zaštiti prirode."

Svaki od ovih članova iz stava u stav, iz tačke u tačku, objašnjavajući suštinu delikata koje ponaosob određuju³⁷, jasno i precizno označava i materijalno pravni osnov za propisivanje svakog od njih. Razume se, poštujući činjenicu da poseduju međusobno različite materijalno pravne osnove i blankete, otuda i različitost delikata lociranih unutar tog jednog posmatranog člana poglavlja zakona što propisuje kaznene odredbe.

Ipak, iako je na kaznenim normama svakog od zakona, pojedinačno posmatranog, praktično uvek radio jedan tim, pri njihovom konstruisanju, kako u slučaju formiranja tekstova navedenih zakona tako i brojnih drugih, učinjene su i neke *pravno logičke greške* na koje nam ukazuju metodi pravnih nauka, pre svega: *formalno-normativni metod* koji nam je potreban ne samo radi utvrđivanja pravne snage akata na bazi kojih se stvaraju i kazneno pravne norme što uređuju elemente ekološkog odnosa, već i o kojim se to njihovim zakonskim i - podzakonskim elementima radi u svakom konkretnom slučaju, ali da li je u okviru unutar dva ili više različitih stavova i/ili tačaka nekog člana prisutno *jedno ili više logičkih bića* delikata, što znači više različitih delikata.

Očito je da su tvorci brojnih prekršajnih članova zakona koje smo Vam naveli za primer to prevideli, otuda i postupali na često neispravan i nekoherentan način.

A formalno pravno svaki poseban stav, ili pak tačka, kao pravna konstrukcija koja se poziva na poseban materijano pravni osnov, to jest ukazuje na zabranjeno kršenje neke druge norme, mora biti jasno označen kao poseban delikt. Ovo je sasvim razumljivo jer se definišu različiti materijalno pravni osnovi, različite radnje delikata, ali i različite posledice, te je pravno-logički obavezno da se posmatrani delikti i izdvajaju i označavaju kao posebni delikti aktuelnog zakonodavstva. Tvorci niza normi koje definišu ekološke privredne prestupe ovo su ispoštovali, ali oni poslenici pravne nauke i struke koji su pomagali u formiranju ekoloških prekršaja ova obavezujuća pravila za izgradnju normi su u potpunosti prevideli.

Ovo nije jedina zamerka proistekla iz našeg dosadašnjeg istraživačkog rada na materiji ekoloških prekršaja a koju upućujemo aktuelnom

³⁷ Privrednih prestupa, ali u izvesnim situacijama i prekršaja tzv. preduzetnika, kako to čini Član 213. u vezi Člana 211. Zakona o vodama Republike Srbije.

zakonodavstvu Republike Srbije. Takođe je interesantno da se primeti, upravo poštujući pravila *metoda pravno logičke analize i formalno normativnog metoda*, kako su za u osnovi iste delikte koje karakterišu:

1. ista radnja,
2. isti gramatički (objekt radnje), kao i
3. isti napadni objekt,
4. istovetan (jedan te isti) materijalno pravni osnov na koji se poziva kaznena norma, te da je
5. počinilac fizičko lice,
6. kao i ista posledica,

polazeći od statusa posmatranog fizičkog lica pisci zakonskih tekstova isti delikt često tretirali ili kao:

- a.) privredni prestup, ili pak kao
- b.) prekršaj,

iako su počinio i u prvom i u drugom slučaju *fizička lica* odgovorna za delikt u privređivanju.

U prvom slučaju reč je o *odgovornom licu* unutar *pravnog lica* (a to može ali i ne mora da bude privredni subjekt), ali kome dotično fizičko lice nije osnivač. U drugom slučaju radi se o *fizičkom licu sa statusom preduzetnika*, po osnovu "Člana 83. Pojam preduzetnika," "Zakona o privrednim društvima" Republike Srbije³⁸, te koje samostalno startuje obavljanje poslova za koje je registrovano, u skladu sa pomenutim zakonom, a koje može (ali ne mora) kod sebe imati i stalno zaposlenu osobu ili osobe.

I to su njihove jedine međusobne razlike kao fizičkih lica sa posebnim a donekle različitim statusima, otuda i kao mogućih izvršilaca u osnovi istih delikata, ali obzirom na karakteristike samih izvršilaca, tretiranih kao:

- a.) privredni prestupi, ili pak
- b.) prekršaji.

Kao što vidimo, već po osnovu samo ovih primedbi, uistinu rezultata istraživačkih napora, ukoliko se studiozno priđe izučavanju problema, uz poštovanje opšteg cilja formiranja Ekološkog prekršajnog prava ali i metoda društvenih i pravnih nauka, neophodnih kako u istraživačkom

³⁸ Zakon o privrednim društvima; Službeni glasnik Republike Srbije; br. 36/2011. i 99/2011.g.

tako i zakonodavnom naporu, postaje jasno da svaki zakonodavni napor ma koliko bio kvalitetan, obzirom na svoju složenost i pritiske stvarnosti, veoma brzo zahteva ponovni istraživačko-analitički pristup poslenika nauke svemu legislativno formiranom i ukazivanje na neophodne dalje korake u izgradnji nedostajućeg kao i korekciji onoga što se pokazalo nedovoljno kvalitetno konstruisanim.

LITERATURA

- (1) Bundesnaturschutzgesetzes, objavljen pod: BGBl. I S. 1193 2002.g.
Dostupan sa:
<http://www.naturschutzrecht.net/bundesnaturschutzgesetz-novellierung.htm>.
- (2) Dimitrijević P., Jovašević D. (2005) Prekršajno pravo, izdavač: Službeni list Republike Srbije, Beograd.
- (3) Environmental Protection Act, Great Britain, Year 1990.
- (4) Joldžić, V. (2007) Ecology Law – General Part – Or on the Elements Necessary for the Establishing and Existing of the Independent Law Discipline, izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (5) Joldžić, V. (2009) Ecology Law - General part- Or on the elements necessary for the establishing and existing of the Independent Law Discipline (Personal observations), studija objavljena u: Revista Mestrado em Direito. Direitos Humanos Fundamentais /UNIFIEO - Centro Universitario FIEO, Brasil, Ano 9, N. 1, Jan/Jun 2009, P.:127. – 171.
- (6) Joldžić, V. (1995) Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti - II izmenjeno i dopunjeno izdanje, izdavač: Ecologica, Beograd.
- (7) Joldžić, V. (1995) Ekološki kriminalitet u pravu i stvarnosti, izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (8) Joldžić, V. (1996) Ekološko pravo – Opšti deo, ili o elementima neophodnim za uspostavljanje samostalne discipline pravnih nauka, izdavač: ELSA - European Law Students Assotiation, Beograd.
- (9) Joldžić, V. (1999) Ekološko pravo – Opšti deo. Ili o elementima neophodnim za uspostavljanje samostalne discipline pravnih nauka, izdavač: Institut za kriminoška i sociološka istraživanja, Beograd.
- (10) Joldžić, V. (2002) Ekološko pravo – Opšti i Poseban deo, izdavač: Savezni sekretarijat za rad, zdravstvo i socijalno staranje, Sektor za životnu sredinu, Beograd.
- (11) Joldžić, V. (2006) Konvencije od značaja za zaštitu životne sredine i interesa Republike Srbije, izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.

- (12) Joldžić, V. (2007) Krivična, disciplinska i materijalna odgovornost za zagađivanje životne sredine, kaznena politika u oblasti zaštite u svetu i kod nas, izdavač: Institut za kriminoška i sociološka istraživanja, Beograd.
- (13) Joldžić, V. (2008) Ekološko pravo. Opšti i Poseban Deo. Primer Srbije – države u tranziciji (Izmenjeno i dopunjeno izdanje), izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (14) Joldžić, V. (2010) Država i njeni organi od značaja za zaštitu životne sredine - političko-pravni pristup, izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (15) Joldžić, V. (2011) Ekološko pravna zaštita kao razvojno promenljiva. Teorijsko-praktički pristup, Edicija: Ekološko pravo i zakonodavstvo, izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (16) Joldžić, V. (2011) Krivična dela zaštite životne sredine i odgovornost pravnih lica, poglavlje unutar: Kriminal i državna reakcija, fenomenologija, mogućnosti, perspektive, str. 393.-405., izdavač: Institut za kriminoška i sociološka istraživanja, Beograd.
- (17) Joldžić, V., Jovašević D. (2012) Ekološko krivično pravo, međunarodni i ustavni osnovi, stvarnost i mogućnosti. Edicija: Ekološko pravo i zakonodavstvo. Knjiga 2. Izdavač: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- (18) Jovašević, D. (2011) Prekršajno pravo, Niš.
- (19) Kingdom of Sweden, Environment Protection Act (1969, 1981, 1987, 1989).
- (20) Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 85/2005.g., 88/2005. – ispravka, 107/2005. – ispravka, 72/2009. i br. 111/2009.g.
- (21) Law on the Protection of Nature and Care for Land (1976], Bundesgesetzblatt, T.1. No. 147, S 3574-3582,
- (22) Law on the Responsibility for Environmental Contravention. U originalu: Gesetz uber die Umwelthaftung, Bundesgesetzblatt (1990] No. 1.
- (23) Nature Conservation Act 1970: Act No. 63 of 19th June 1970 relating to nature conservation (The nature conservation act), as subsequently amended, most recently by Act No. 59 of 25 August 1995. Sa: www.ub.uio.no/cgi-bin/ujur/ulov/sok.cgi?type=Lov, (access date 28.04.2005).
- (24) Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, br.: 83/2006.g.
- (25) Zakon o dopunama Zakona o Vladi Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, 72/2012.g.
- (26) Zakon o izmenama i dopunama Zakona o prekršajima, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 116/2008.g.

- (27) Zakon o lokalnoj samoupravi, Službeni glasnik Republike Srbije, br.: 129/2007.g.
- (28) Zakon o ministarstvima, Službeni glasnik Republike Srbije, 72/2012.g.
- (29) Zakon o prekršajima, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 101/2005., izmene i dopune u br. 116/2008. i 11/2009. g.
- (30) Zakon o privrednim društvima, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/2011. i 99/2011.g.
- (31) Zakon o Vladi Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 55/2005 i 71/2005-ispravka i 101/2007.g.
- (32) Zakon o zaključivanju i izvršavanju međunarodnih ugovora, Sl. list SFRJ, br. 55/1978. g.
- (33) Zakon o zaštiti prirode, Službeni glasnik S.R. Srbije, br. 50/1975. i 29/1988.g.
- (34) Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik R. Srbije, br. 66/1991., 83/92., 53/93., 48/94. i 53/95.
- (35) Zakon o zaštiti životne sredine, Službeni glasnik R. Srbije, br. 134/2004. i 36/2009. g., 72/09-drugi zakon i 43/11-US.

ENVIRONMENTAL OFFENCES IN THE LEGAL SISTEM OF REPUBLIC SERBIA

Author in this paper elaborates problems of the environmental offences, starting from the effort to formulate logic and the system of environmental offences at the level of national legislature. At the second place results of the author's researches point at prerequisites and apparatus necessary for the environmental offences performer treating. Text also indicates at some observed contradictions in the environmental offences forming at the level of the Republic of Serbia legislature. Finally, author points which law-logical rules and methods have to be respected and employed in the efforts of future environmental laws reconstructions, especially at the part oriented on the environmental offences.

KEY WORDS: Environmental offences / system / national legislature / law-logical rules / developing of the law and legislature

RESTORATIVNA PRAVDA I ZATVOR: NEKA STRANA ISKUSTVA*

Sanja Čopić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Restorativna pravda predstavlja konstruktivan odgovor na kriminalitet, u kome težište reakcije nije na kažnjavanju i odmazdi, već na naknadi štete i popravljanju odnosa narušenih krivičnim delom. Poslednjih godina restorativna pravda je doživela snažnu ekspanziju u brojnim državama, a njenu primenu sugerišu i međunarodni dokumenti. Posebno polje primene restorativne pravde predstavlja njeno uvođenje u zatvore i druge ustanove za izvršenje institucionalnih krivičnih sankcija. Polazeći od toga, u ovom radu će biti izneti primeri programa restorativnog karaktera koji su uvedeni u zatvorima u pojedinim evropskim i vanevropskim državama, što može da posluži kao model za razmatranje mogućnosti uvođenja ovakvih programa i u kazneno-popravne zavode u našoj zemlji, i to ne samo u ustanove za maloletnike u kojima se neki programi već implementiraju, već i u zavode u kojima kaznu lišenja slobode izdržavaju punoletna lica.

KLJUČNE REČI: restorativna pravda / zatvor / restorativni programi / svetska iskustva

UVOD

Restorativna pravda, kao konstruktivan odgovor na kriminalitet koji teži da popravi posledice prošlog događaja (izvršenog krivičnog dela) i uspostavi

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: scopic@eunet.rs

balans između potreba i interesa svih zainteresovanih strana (žrtve, učinioca i članova zajednice), zaokuplja sve veću pažnju naučne i stručne javnosti, struktura odlučivanja i međunarodne zajednice. Razvoj koncepta restorativne pravde smatra se jednim od najznačajnijih dostignuća savremenog krivičnog pravnog sistema i kriminalne politike.¹ Restorativna pravda je doživela snažnu ekspanziju u mnogim državama i, kako ističe Dignan, postala "katalizator reforme celokupnog krivičnog pravnog i penalnog sistema" (Dignan, 2002: 187).

Restorativna pravda je, kako pokazuju brojne studije, našla svoju primenu na različitim nivoima i u različitim slučajevima: od primarnih delinkvenata i lakših krivičnih dela do težih oblika kriminaliteta, koji uključuju i elemente nasilja, i učinilaca koji pokazuju sklonosti ka vršenju krivičnih dela (Bazemore, Elis, 2007: 397). Pri tome, jedan od mogućih vidova primene restorativne pravde je uvođenje restorativnih mehanizama u zatvore ili druge ustanove u kojima se izvršavaju krivične sankcije institucionalnog karaktera. To, pak, predstavlja poseban izazov iz nekoliko razloga: većina programa restorativnog karaktera sprovodi se upravo izvan zatvorskih zidova, programi restorativne pravde su društveno zasnovani i odvijaju se uglavnom u okviru lokalne zajednice, primena restorativnih mehanizama se od strane onih koji kreiraju politiku i zakonodavstvo neretko posmatra kao način smanjivanja broja sudskih postupaka, a time i zatvorske populacije, odnosno, nastoji se da se predmeti reše primenom restorativnih mehanizama pre nego što se učiniocu izrekne kazna zatvora i slično (Van Ness, 2007: 312). Međutim, kako primećuju Konstantinović-Vilić i Kostić (2006: 111), "kada zatvor sagledamo kao instituciju u kojoj se osuđenici pripremaju da se vrate u društvo i da više ne vrše krivična dela, onda zatvor može da bude sagledan i kao idealna okolina za praktičnu primenu restorativnog procesa". Upravo to potvrđuje praksa niza zemalja, pa se primećuje da je ovaj vid restorativnog pristupa danas prisutan u sve većem broju država –u Belgiji, Holandiji, Nemačkoj, Velikoj Britaniji, pojedinim državama SAD, Kanadi, na Novom Zelandu i tako dalje (Pelikan, Trenczek, 2006: 83, Van Ness, 2007).

Analizirajući iskustva pojedinih zemalja, može se primetiti da uvođenje restorativnih mehanizama u zatvore ima nekoliko osnovnih formi: posredovanje između žrtava i učinilaca, tj. zatvorenika; posredovanje i rasprave kao vid rešavanja sukoba unutar zatvora; edukacija zatvorenika i zatvorskog osoblja o restorativnoj pravdi i žrtvama i razvijanje kulture i

¹ O pojmu i osnovnim principima na kojima se zasniva restorativni pristup, kao i o razvoju savremenog koncepta restorativne pravde videti više u: Čopić, 2007, Čopić, 2010, Čopić, 2012.

veština rešavanja sukoba na konstruktivan način (i to kako na relaciji učinilac-žrtva, tako i između samih zatvorenika, ali i između zatvorenika i zatvorskog osoblja) i razvijanje reparatornih programa koji imaju za cilj naknadu štete žrtvi i zajednici i doprinošenje socijalnoj inkluziji osuđenika nakon izdržane kazne.

Imajući to u vidu, cilj ovog rada je da ukaže na neke od programa restorativne pravde koji se primenjuju u zavodskim ustanovama u pojedinim zemljama, a što može da posluži kao model za razmatranje mogućnosti uvođenja ovakvih ili sličnih programa i u zavode u Srbiji u kojima krivične sankcije institucionalnog karaktera izvršavaju kako maloletnici, tako i punoletna lica.

POSREDOVANJE IZMEĐU ŽRTVE I UČINIOCA U ZATVORU

Posredovanje između žrtve i učinioca u zatvoru može da ima dve forme (Van Ness, 2007: 312-313). Prvu formu čine susreti između žrtve i učinioca koji su povezani istim krivičnim događajem, pa se ova vrsta susreta često naziva i dijalog između žrtve i učinioca. Nju mahom iniciraju žrtve, čak i indirektno žrtve, tj. lica bliska onome ko je stradao usled izvršenog krivičnog dela, ali i učinioci. Drugu formu čini susret zatvorenika i surogat žrtava, odnosno žrtava koje nisu oštećene krivičnim delima za koja su ova lica osuđena. Drugim rečima, u pitanju je posredovanje između učinilaca i žrtava koji nisu povezani istim krivičnim događajem, pa se ova vrsta susreta naziva i radionica između žrtava i učinilaca. Ona se organizuje mahom na inicijativu zatvorenika. Kao primer ove forme restorativne pravde u zatvoru navešću iskustvo Belgije, ali uz ukazivanje i na iskustva nekih drugih zemalja.

Eksperimentalno uvođenja restorativne pravde u šest zatvora u Belgiji otpočelo je 1998. godine kroz projekat "Restorativni zatvor" (*Restorative Detention*) (Robert, Peters, 2003: 95). Glavna ideja za ustanovljavanje ovog programa može da se sagleda na sledeći način: "restorativna pravda je lek za mnoge nedostatke u 'retributivnom' krivičnompravnom sistemu, koga karakteriše jasna dihotomija između učinioca i žrtve. Ova dihotomija još uvek poprima svoje najjače manifestacije u zatvorima. To potvrđuje socijalno isključivanje kako žrtve, tako i učinioca" (Robert, Peters, 2003: 98). Stoga, kako smatraju ovi autori, čak i u slučajevima u kojima nije moguće izbeći zatvaranje, ipak bi trebalo dati mogućnost i obezbediti mehanizme žrtvi, učiocu i članovima lokalne zajednice da "tragaju za konstruktivnim pristupom", koji treba da vodi rešavanju problema koji je nastao izvršenjem krivičnog dela. Drugim rečima, ne bi

trebalo da se mogućnosti primene restorativnih mehanizama okončaju sa izricanjem kazne zatvora, već bi trebalo omogućiti njihovu primenu i unutar zatvora, ali i kasnije, kao deo postpenalne pomoći. Nakon akcionog istraživanja koje je realizovano u okviru pomenutog projekta, a koje je predstavljalo osnov za uvođenje odgovarajućih modela restorativnog karaktera, usledilo je i praktično uvođenje programa restorativnog karaktera u pojedine zatore.

U flamanskom delu Belgije je 2001. godine u tri zatvora otpočeo eksperimentalni program posredovanja između žrtve i učinioca (Aertsen, 2006: 72-73). Suštinu programa čini organizovanje procesa posredovanja između osuđenika i žrtava, i to u slučajevima težih krivičnih dela, uključujući silovanje, razbojništvo i ubistvo. Do posredovanja može da dođe na inicijativu osuđenika, žrtve ili porodice žrtve. Proces posredovanja vode posrednici iz lokalne službe za posredovanje, odnosno, lica koja nisu deo zatvorske administracije, čime se može obezbediti njihova neutralnost i nepristrasnost.

Sličan program - program dijaloga između žrtve i učinioca – razvijen je i u državi Teksas u SAD, na inicijativu žrtava, i to u slučajevima teških krivičnih dela. U pitanju su učinioци osuđeni na veoma duge zatvorske kazne, u kojim slučajevima učešće u restorativnom dijalogu nema nikakvog uticaja na samu kaznu. Interesantno je pomenuti da je prvi zahtev za ovu vrstu susreta, koji je doveo do kasnijeg razvoja ovog programa, došao od žene koja je htela da se susretne sa čovekom koji je osuđen za ubistvo njene kćerke i to kako bi dobila odgovore na pitanja na koja je zapravo jedino on mogao da odgovori (White, 2001: 59, prema Van Ness, 2007: 313). Susreti, posebno između žrtava i učinilaca koji nisu povezani krivičnim slučajem organizuju se i u Engleskoj i Velsu i na Novom Zelandu. Ovi susreti se odvijaju u prisustvu posrednika, omogućavaju dijalog između grupa osuđenika i žrtava o krivičnom delu i posledicama koje je ono prouzrokovalo.

Posredovanje u zatvoru, bez obzira na formu, omogućava uspostavljanje kontakta između osuđenika za određena krivična dela, s jedne, i žrtava tih ili sličnih delikata, sa druge strane (individualni ili grupni susreti). Cilj ovakvog postupanja je davanje prilike svim žrtvama da dođu u neposredan kontakt sa učiniocima krivičnih dela i da iznesu svoje stavove, potrebe, mišljenja i osećanja, posebno ukoliko ovakva vrsta programa nije bila dostupna ili nije bila prihvatljiva u nekoj ranijoj fazi krivične procedure. Drugim rečima, cilj ove vrste posredovanja je da se žrtve i njihova iskustva učine vidljivim i stvarnim samim učiniocima (Van Ness, 2007: 314). Kroz omogućavanje susreta sa žrtvama, osuđenici se, pak, daju prilika da izraze svoje kajanje, da shvate gubitak koji je nastao na strani žrtve, da postanu svesni sopstvene

odgovornosti, što može da deluje pozitivno u pogledu specijalne prevencije. Najzad, ove vrste susreta i dijaloga trebalo bi da doprinesu i dostizanju određenog stepena oporavka i žrtve i učinioca.

POSREDOVANJE I RASPRAVE KAO VID REŠAVANJA SUKOBA UNUTAR ZATVORA

Drugi mogući model uvođenja restorativne pravde u zatvor je primena programa restorativnog karaktera, pre svega u formi posredovanja ili rasprava, kao vida rešavanja sukoba među zatvorenicima, ali i kao načina reagovanja na pojedina krivična dela koja se izvrše tokom izdržavanja kazne lišenja slobode.

U državi Ohajo u SAD razvijen je program u okviru koga se zatvorenici obučavaju za ulogu posrednika (medijatora). Zatvorenici-medijatori rade u parovima i pomažu drugim zatvorenicima da zajednički iznađu najoptimalnije rešenje za svoj konflikt. Drugi primer ove vrste programa je program tzv. mirotvoračkog stola (*peaceful table*). Njegova suština je u tome da se vode neformalnih grupa u zatvoru susretnu kako bi razrešili svoje sukobe i to kako one do kojih dolazi u zatvoru, tako i one koji se dešavaju izvan zatvorskih zidina (Van Ness, 2007: 317).

Ovakvi programi mogu da se posmatraju kao alternativa disciplinskom kažnjavanju zatvorenika u slučaju njihovih međusobnih konflikata (posebno bulinga, uznemiravanja). S druge strane, restorativni program u zatvoru može da predstavlja i način reagovanja na ponašanja koja imaju elemente bića pojedinih krivičnih dela, kao što su slučajevi napada (nanošenja telesne povrede, prevashodno lake telesne povrede), uništenja ili oštećenja tuđe stvari, krađe i slično. U tom slučaju restorativna pravda može da bude alternativa izricanju sankcija od strane zatvorske administracije ili, pak, krivičnog postupka pred sudom, pa tako i kažnjavanja (odmeravanja nove kazne). Drugim rečima, restorativna pravda u ovim situacijama može da se posmatra kao alternativni, nepunitivni vid reagovanja na prestupe, uznemiravanja i kršenje zatvorskih pravila.

Posredovanje između zatvorenika mora da se sprovodi uz puno poštovanje principa i standarda na kojima ovaj program, ali i programi restorativne pravde uopšte počivaju (Čopić, 2009). Međutim, posebna pažnja mora da se posveti pitanju neravnoteže moći, odnosno, obezbeđivanju jednakog polazaja obema stranama. Ovo je posebno važno ako imamo u vidu zatvorsku subkulturu i postojanje neformalnih grupa. Neravnoteža moći posebno dolazi do izražaja u slučaju sukoba

članova iz različitih neformalnih grupa, ali i u slučaju da je povredu ili štetu licu koje nije član nijedne neformalne grupe nanео član neke od neformalnih grupa.

U neposrednoj vezi sa ovim vidom uvođenja restorativne pravde u zatvorski kontekst su i programi koji imaju za cilj da nauče zatvorenike kako da rešavaju međusobne konflikte na društveno prihvatljiv i miran način (Van Ness, 2007: 317). Jedan primer ove vrste programa iniciran je u državi Njujork (SAD) i to na inicijativu zatvorenika u zatvoru Atika (*Attica*). Program obuhvata radionice na kojima zatvorenici uče nenasilne vidove komunikacije i rešavanja konflikata. Drugim rečima, uče da prepoznaju potencijalne nasilne situacije i kako da ih izbegnu, odnosno, da primenom naučenih veština komunikacije smire situaciju i ne dopuste da dođe do nasilja. Takođe, kroz ove programe zatvorenici uče da vrednuju i poštuju druge, što se smatra važnim preduslovom za smanjenje nasilnog rešavanja problema sa kojima se suočavaju unutar zatvorskih zidina. Ova vrsta programa je našla svoju primenu i u drugim zemljama.

EDUKACIJA KAO ISKORAK KA "RESTORATIVNOM ZATVORU"

Treći način uvođenja restorativne pravde u zatvore ogleda se u organizovanju obuka za zatvorsko osoblje i zatvorenike u cilju razvijanja restorativne kulture i prihvatanja konstruktivnih obrazaca ponašanja, ali i kroz uspostavljanje novih institucija, poput savetnika za restorativnu pravdu. Ova forma restorativne pravde u zatvoru je ujedno i preduslov primene prethodna dva modela.

Od 2000. godine svaki zatvor u Belgiji ima "savetnika za restorativnu pravdu" (Aertsen, 2006: 73), što bi možda moglo da se, na neki način, posmatra i kao iskorak ka eventualnoj reformi zatvorskog sistema ili, kako navodi Aertsen, ka "restorativnom zatvoru". Suština ovog programa nije da se radi neposredno sa osuđenikom i žrtvom u svakom konkretnom slučaju, već da se celokupni zatvorski sistem podrži da "razvije kulturu, veštine i programe koji daju prostora za potrebe žrtava i restorativne odgovore" (Aertsen, 2006: 73). U tom cilju, zadatak savetnika za restorativnu pravdu sastoji se u informisanju, obučavanju i podršci zatvorskom osoblju u prihvatanju ideja restorativnog pristupa izvršenju kazne zatvora, ali i u povezivanju sa organizacijama poput službi za žrtve i službi za posredovanje koje u tome treba da pomognu. U neposrednoj vezi sa razvijanjem, moglo bi se reći, restorativne kulture, bile su i obuke koje su organizovane za zatvorsko osoblje (Robert, Peters, 2003: 103-106).

Drugu stranu ove forme uvođenja restorativne pravde u zatvore čini edukacija zatvorenika, tj. razvijanje programa obuke zatvorenika u pravcu prihvatanja ideja restorativne pravde i podizanja svesti zatvorenika o žrtvama, što bi trebalo da pomogne u razumevanju uticaja krivičnog dela na žrtvu. Jedan takav program razvijen je u jednom zatvoru u Hamburgu u Nemačkoj (Hagemann, 2003: 224-229). On je namenjen punoletnim učiniocima težih krivičnih dela, kao što su ubistvo, trgovina narkoticima, razbojništvo, prevara i teži oblici napada na druga lica. U pitanju su osuđenici koji su već izdržali jedan deo kazne zatvora. Oni se uključuju u obuku pod nazivom "Fokusiranje na žrtve", koja se sastoji od osam delova raspoređenih u dve sesije u trajanju od po četiri sata. Obuka polazi od apstraktne diskusije o tome ko su žrtve, tj. šta jednu osobu čini žrtvom, da bi se potom prešlo na diskusiju o viktimizaciji osoba iz neposrednog okruženja zatvorenika kako bi oni izneli svoja mišljenja i osećanja u vezi sa tim, i došlo do razmatranja ličnog iskustva zatvorenika kao žrtava ili učinilaca. Ovakva struktura programa doprinesi sagledavanju posledica i to ne samo onih koje su nastale za žrtvu, već i onih koje trpe učinioci, ali isto tako i posledica za odnos zatvorenika i društva u celini. Tokom dalje obuke radi se na procenama ozbiljnosti viktimizacije krivičnim delima koje daju polaznici, potom se prolazi detaljno kroz događaje zbog kojih su se oni našli u zatvoru, ukoliko su spremni da o tome govore, da bi se zatim upoznivali sa tehnikama koje žrtve primenjuju u suočavanju sa posledicama krivičnog dela. Na kraju programa, osuđenici se upoznaju sa konceptom posredovanja između žrtve i učinioca, kao mehanizmom koji može da olakša socijalnu inkluziju i ponovno uspostavljanje odnosa sa žrtvom, njenim okruženjem i zajednicom u celini.

Hagemann navodi da je ovaj program zapravo potvrdio polazne premise o tome da je nakon izvršenog krivičnog dela potrebno popraviti tri vrste odnosa: unutrašnji (psihološki) odnos između dva suprotstavljena identiteta učinioca – njegovu "kriminalnu stranu" i njega kao "normalnog" ljudskog bića; potom, odnos između učinioca i zajednice, koju primarno predstavlja zatvorska administracija, a sekundarno drugi ljudi sa kojima osuđenik dolazi u kontakt (poznanici, rođaci, mediji, posetioci i drugi zatvorenici) i odnos između zatvorenika i žrtve i ljudi iz njenog neposrednog okruženja, koji u ovom procesu mogu da predstavljaju i najveći problem (Hagemann, 2003: 228). Ovakva vrsta obuke zatvorenika može da pomogne u njihovom prihvatanju odgovornosti za izvršeno delo i prouzrokovanu štetu ili, barem, u neporicanju krivičnog dela, što čini jedan od preduslova i za eventualno kasnije sprovođenje posredovanja ili nekog drugog restorativnog procesa. Konačan cilj ove vrste programa bi trebalo da bude uključivanje zatvorenika u neku vrstu posredovanja nakon izdržane kazne.

Još jedan način podizanja svesti među zatvorskom populacijom o mogućnostima restorativne pravde i pravima žrtava predstavljaju tzv. grupe za pomirenje između žrtve i učinioca (*victim offender reconciliation group*) (Van Ness, 2007: 314). Ovakav program je iniciran u jednom od zavoda za izvršenja kazne lišenja slobode u Kaliforniji (SAD). Program obuhvata sastanke između zatvorenika i različitih grupa žrtava, koje se jednom nedeljno pozivaju da dođu u zatvor i govore o onome što im se dogodilo, posledicama koje je krivično delo izazvalo, svojim osećanjima i potrebama. Tokom okupljanja razvija se dijalog između žrtava i zatvorenika. Jedan primer ovog programa je susret zatvorenika sa ženama iz organizacije koja pruža podršku ženama žrtvama silovanja. Oni su se sastajali nekoliko puta kako bi razgovarali o traumama žrtava silovanja i posledicama koje je ovo krivično delo imalo za njih, ali i o stavovima silovatelja prema svom delu. Rezultat ovih susreta bio je krajnje pragmatičan: zatvorenici koji su učestvovali u ovom programu su počeli da obavljaju određene usluge ili prave predmete za prodaju, a novac ili druga sredstva stečena na taj način su upućivana službi koja pruža podršku žrtvama silovanja.

REPARATORNI PROGRAMI I ULOGA ZAJEDNICE

Četvrti model uvođenja restorativne pravde među zatvorsku populaciju ogleda se u stvaranju osnova za naknadu štete žrtvama i/ili lokalnoj zajednici. Tako je, na primer, u Belgiji 2000. godine osnovan eksperimentalni kompenzacioni fond za zatvorenike. Cilj ovog programa bio je da omogući insolventnim osuđenima da dobiju određenu pomoć od fonda kako bi nadoknadili štetu žrtvi. Tome nužno mora da prethodi saglasnost žrtve. Pri tome, ukoliko žrtva i zatvorenik pristanu, mogu i da se sretnu u prisustvu posrednika i kroz dijalog postignu sporazum o obavljanju društveno korisnog rada od strane osuđenika. Ukoliko osuđenik obavi predviđeni rad, iz kompenzacionog fonda se određena svota isplaćuje žrtvi. Ukoliko, ovaj program može da se posmatra i kao restorativan jer uključuje aktivno i žrtvu, ali istovremeno i kao reparatoran, jer vodi materijalnoj naknadi štete prouzrokovane krivičnim delom.

Sličan projekat, pod nazivom "Restorativni zatvor", realizovan je i u Velikoj Britaniji u periodu od 2000. do kraja 2004. godine.² Ovaj projekat je imao dva osnovna cilja: da otvori debatu o svrsi kazne lišenja slobode i zatvora kao

² International Center for Prison Studies, annual report, 2004. www.prisonstudies.org
Pristupljeno 17. jula 2009. godine.

institucije i da ohrabri promene u načinu na koji zatvorske institucije funkcionišu. U tom cilju, projektom su definisana četiri elementa ili oblasti delovanja: davanje mogućnosti zatvorenicima da rade za druge, tačnije u korist društvene zajednice; uspostavljanje novih strukturalnih odnosa između zatvora i okoline; podizanje svesti zatvorenika o žrtvama i njihovom iskustvu, i razvijanje mehanizama pomirenja koji bi trebalo da reše svađe i konflikte unutar samog zatvora. Suštinu ovog projekta čini organizovanje rada zatvorenika u korist lokalne zajednice: bilo da se rad obavlja u zatvoru ili u lokalnoj zajednici, i to u korist zajednice ili individualnih žrtava. Ovaj vid postupanja može da se okarakteriše i kao vid strategije za prihvata i inkluziju osuđenika nakon napuštanja zatvora, što svakako doprinosi i njihovoj reintegraciji. Njegova restorativnost leži u pokušaju popravljavanja odnosa između osuđenika i zajednice, mada nije do kraja jasno na koji način žrtve mogu da budu aktivno uključene u ovaj program, da bi i stepen ostvarene restorativnosti mogao da bude veći.

UMESTO ZAKLJUČKA: RESTORATIVNA PRAVDA U ZATVORU ILI RESTORATIVNI ZATVOR

Polazeći od ovih iskustava, primećuje se da uvođenje restorativne pravde u zatvore upućuje na zaključak da restorativni pristup može da se primeni i u slučajevima najtežih krivičnih dela i da je restorativnu pravdu moguće kombinovati sa retributivnim mehanizmima. Međutim, s tim u vezi Hagemann postavlja pitanje da li je koncept restorativne pravde kompatibilan sa kaznom zatvora (Hagemann, 2003: 221). S druge strane, pak, nameće se dilema da li uvođenje restorativnih mehanizama u zatvore može da se okarakteriše kao *restorativna pravda u zatvoru* ili kao *restorativni zatvor*.

Imajući u vidu opisane primere, dolazi se do zaključka da programi restorativnog karaktera, koji se razvijaju u zatvorima, čine nadgradnju postojećeg sistema represivnog delovanja. Oni mogu da se posmatraju kao deo tretmana u zatvorima, ali i kao strategija adekvatnijeg delovanja u pravcu specijalne prevencije, pa čak i postpenalne pomoći. Prihvatanje mešovitog, integrativnog modela restorativne pravde, u kome restorativna pravda predstavlja deo tradicionalnog krivičnog sistema, zapravo razrešava prvu navedenu dilemu. Restorativna pravda jeste kompatibilna i sa kaznom zatvora jer nju ne treba ni na koji način posmatrati kao suprotnost retributivnom sistemu reagovanja na kriminalitet, već, u ovom slučaju, kao njegovu dopunu (tzv. dodatna ili *add-on* restorativna pravda).

S druge strane, pak, ovakvo pozicioniranje restorativne pravde u odnosu na kaznu zatvora razrešava i drugu dilemu. Primeri uvođenja restorativne pravde među zatvorske zidove govore u prilog stavu da danas pre može da se govori o restorativnoj pravdi u zatvoru, nego o restorativnom zatvoru. Restorativna pravda u zatvoru podrazumeva uvođenje pojedinih programa restorativnog karaktera ili programa koji teže restorativnim ciljevima u zatvore, dok bi restorativni zatvor podrazumevao potpunu reformu postojeće kazne lišenja slobode, ali i zatvora kao institucije. Drugim rečima, restorativni zatvor bi predstavljao neku posebnu vrstu zatvora: zatvor koji ima restorativnu funkciju. Takav zatvor bi zapravo predstavljao alternativu ili pandan sadašnjem zatvoru, pa je diskutabilno kakvo bi mesto on zauzimao u sistemu državnog reagovanja na kriminalitet. Jedna mogućnost bila bi da on postoji uporedo sa zatvorima kakvi su danas. To bi, međutim, dovelo do pitanja na koji način bi se opredeljivalo za upućivanje osuđenih lica u jednu, odnosno, drugu vrstu zatvora. Drugo moguće rešenje bilo bi postojanje samo restorativnih zatvora, što bi, pak, dovelo do pitanja da li bi takav zatvor bio pogodan za sve grupe osuđenika. S druge strane, pak, težnja za restorativnim zatvorom se, unekoliko, može posmatrati i kao utopija jer, kao što će mehanizmi krivičnog prava uvek postojati, postojaće i zatvori. Pri tome, kao što bi trebalo zauzeti minimalističku poziciju u odnosu na krivičnopravni vid reagovanja na kriminalitet i njegovo svođenje na krajnje sredstvo i primenu zatvora bi trebalo posmatrati kao *ultima ratio*: prednost davati restorativnim i reparatornim formama intervencije. Najzad, sama sintagma "restorativni zatvor" ukazuje na određenu kontradiktornost: na koji način restorativne vrednosti posmatrati u kontekstu zatvora koji je autoritarna, hijerarhijski organizovana institucija – nisu li to dijametralno suprotne vrednosti?

Neki pokušaji uspostavljanja restorativnog zatvora, tačnije restorativnih jedinica unutar zatvora (Van Ness, 2007: 318-320),³ ukazali su na nekoliko prepreka za nastojanja koja idu u tom pravcu. Kao prvo, uočilo se da nisu svi osuđenici spremni da prihvate ideje restorativne pravde niti da internalizuju restorativne vrednosti, kao ni da prihvate odgovornost za učinjeno krivično delo. Drugo, ističe se da je zatvorska kultura takva da vodi tome da zatvorenici sebe doživljavaju kao žrtve korumpiranog državnog aparata (policajaca, tužilaca, sudija, zatvorskog osoblja i slično), što sprečava njihovo doživljavanje sebe onakvim kakvi jesu. S druge strane, zatvorska (sub)kultura je devijantna, pa je teško očekivati da će zatvorenici koji su se prilagodili takvoj kulturi okrenuti procesu posredovanja, tj. restoraciji i transformaciji.

³ Van Ness se oslanja na iskustvo projekta uvođenja restorativnih jedinica u italijanske zatvore.

Sem toga, problem predstavlja konfrontiranje nenasilnih obrazaca rešavanja konflikata i mera za uspostavljanje kontrole nad zatvorenicima i održavanja discipline, ali i mirnog rešavanja sukoba sa nasiljem i pretnjama koji su prisutni u odnosima među samim zatvorenicima. Prepreke za uvođenje restorativnih vrednosti ogledaju se i u diskutabilnosti motiva koji mogu da opredele osuđenike da prihvate učešće u nekom restorativnom programu, ali i u odsustvu autonomije volje zatvorenika zbog kontrole nad njima, što sve skupa gotovo onemogućava prihvatanje sopstvene odgovornosti. Najzad, zatvori su institucije koje su u potpunosti orijentisani na učinioce, pa diskutabilno može da bude unošenje perspektive žrtve u takvo okruženje.

Imajući to u vidu stiče se utisak da celokupni zatvorski sistem počiva na temeljima koji gotovo onemogućavaju prihvatanje restorativnih vrednosti. Međutim, to ipak ne znači da ne treba težiti postepenom uvođenju restorativne pravde u zatvore. Naime, opisani programi govore u prilog tome na koji način zatvori ipak mogu da prihvate i ponude restorativne programe, kao i da se dalje reformišu u pravcu šireg uključivanja restorativnih vrednosti u programe koji se već sprovode u njima. S tim u vezi, značajnim se čine svi navedeni primeri primene restorativne pravde u zatvorima. Pri tome, edukacija zatvorenika i zatvorskog osoblja čine se možda i ključnim preduslovom za širu primenu restorativnih programa u zatvoru.

Uvođenje restorativne pravde u zatvore je višestruko korisno za zatvorenike (Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006: 112). Kako ističu Konstantinović-Vilić i Kostić, restorativna pravda u zatvoru podstiče sopstveni sistem vrednosti kod zatvorenika i osećaj humanosti, uvodi društvenu zajednicu u zatvor i čine zatvorsku populaciju vidljivijom, ali omogućava i da društvo prepozna odgovornost prema ovoj kategoriji svojih građana. Takođe, restorativna pravda u zatvoru omogućava da zatvorenici sagledaju svoje ponašanje i štetu koju su naneli žrtvi, da razumeju potrebe i osećanja žrtve, ali isto tako da nauče da razrešavaju sopstvene konflikte na konstruktivan način.

Međutim, teško je govoriti o tome da će zatvori, čak i oni koji prihvate restorativne vrednosti u većoj meri, u potpunosti da se transformišu u restorativne zatvore. To bi, naime, dovelo u pitanje opravdanost postojanja takvog zatvora i nametnulo dilemu da li bi se takva institucija i mogla nazvati zatvorom ili bi imala neki drugi, prikladniji naziv, ako bi uopšte postojala. Drugim rečima, težnja za restorativnim zatvorom bi pre mogla da se posmatra kao ideja o ukidanju zatvora kao institucije, što je blisko abolicionističkim stremljenjima, koja se ipak ne čine prihvatljivim konceptom.

Imajući sve to u vidu, smatram da bi trebalo stati na stanovište o potrebi reforme postojećih zatvorskih sistema i većeg integrisanja restorativnih ciljeva i vrednosti u zatvore i zatvorsku kulturu. Trebalo bi stremiti izvršenju kazne

zatvora na način koji bi omogućio postizanje restorativnih ciljeva u što je moguće većoj meri. Programi koji su opisani mogu da pomognu u ostvarivanju ovih ciljeva. To je ujedno u skladu sa stanovištem da restorativna pravda i retributivni sistem ne predstavljaju polarizovane strane, već su kompatibilni modeli reagovanja na kriminalitet. Utoliko primena restorativne pravde u zatvorskom okruženju predstavlja pravi primer integrativnog modela restorativne pravde, u kome se mehanizmi restorativnog karaktera aktiviraju nakon okončane krivične procedure, pozicionirajući se tako na vrhu strukture formalnog krivičnog pravnog sistema.

LITERATURA

- (1) Aertsen, I. (2006). "The intermediate position of restorative justice: the case of Belgium", u: Aertsen, I., Daems, T., Robert, L. (ur.) *Institutionalizing restorative justice*. Devon: Willan Publishing: str. 68-92.
- (2) Bazemore, G., Elis, L. (2007). "Evaluation of restorative justice", u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: str. 397-425.
- (3) Čopić, S. (2007). "Pojam i osnovni principi restorativne pravde", *Temida*, br. 1, str. 25-35.
- (4) Čopić, S. (2009). "Restorativna pravda i međunarodnopravna regulativa: postavljanje standarda za primenu restorativnih programa", u: M. Blagojević, Z. Stevanović (ur.) *Prevenција kriminala i socijalnih devijacija: od razumevanja ka delovanju*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 109-124.
- (5) Čopić, S. (2010). *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem*. Doktorska disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu (neobjavljena).
- (6) Čopić, S. (2012). "Razvoj savremenog koncepta restorativne pravde: ka većoj vidljivosti žrtava", *Temida*, br. 2: str. 193-206.
- (7) Dignan, J. (2002). "Restorative justice and the law: the case for an integrated, systematic approach", u: Walgrave, L. (ur.) *Restorative Justice and the Law*. Devon: Willan Publishing: str. 168-190.
- (8) Hagemann, O. (2003). "Restorative Justice in Prison?", u: Walgrave, L. (ur.) *Repositioning Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: str. 221-236.
- (9) Konstantinović-Vilić, S., Kostić, M. (2006). *Penologija*. Niš: SVEN.
- (10) Pelikan, C., Trenczek, T. (2006). "Victim offender mediation and restorative justice: the European landscape", u: Sullivan, D, Tiff, L. (2006) *Handbook of Restorative Justice – A Global Perspective*, London and New York: Routledge: str. 63-90.

- (11) Robert, L., Peters, T. (2003). "How restorative justice is able to transcend the prison walls: a discussion of the 'restorative detention' project", u: Weitekamp, E.G.M., Kerner, H.J. (ur.) *Restorative justice in context – international practices and directions*. Devon: Willan Publisher: str. 95-122.
- (12) Van Ness, D. (2007). "Prisons and restorative justice", u: Johnstone, G., Van Ness, D. W. (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Devon: Willan Publisher: str. 312-324.

RESTORATIVE JUSTICE AND THE PRISON: SOME FOREIGN EXPERIENCES

Restorative justice presents a constructive response to crime, which is not focused on punishment and revenge, but rather on redress and repair of the relationships destroyed by the criminal offence. In the past years, restorative justice has experienced a strong expansion in numerous countries, while its use is recommended by relevant international documents. Particular field of its implementation presents the introduction of restorative mechanisms into the prison facilities and other institutions for serving custodial sentences. Taking that as a departure point, examples of restorative justice programs implemented in some prisons in certain European and non-European countries will be discussed in this paper. This may serve as a basis for considering the possibility of introducing these programs in Serbian prison facilities and other institutions for serving custodial sentences, not only for juveniles, in which some programs have already been implemented, but also for adult offenders.

KEY WORDS: restorative justice / prison / restorative programs / foreign experiences

USVOJENJE DECE SA POSEBNIM POTREBAMA I IZAZOVI U POSTADOPTIVNOM PERIODU

Ana Čović*

Institut za uporedno pravo, Beograd

Kada se govori o deci sa posebnim potrebama, podrazumeva se da dete ima neki vidljivi fizički ili mentalni hendikep. U tom smislu, naš Porodični zakon ne sadrži posebne odredbe koje bi regulisale usvojenje hendikepiranog deteta, odnosno deteta sa fizičkim, emocionalnim ili mentalnim hendikepom. Postavlja se pitanje, da li postoje deca bez vidljivog hendikepa koja ipak predstavljaju decu sa posebnim potrebama, jer su za njih potrebna specijalna znanja, veće angažovanje usvojitelja i medicinska pomoć? U postadoptivnom periodu mogu doći do izražaja veći problemi u prilagođavanju ove dece u usvojiteljsku porodicu, pa će u radu biti izložene i neke teorije o mogućim uzrocima teže adaptacije i načinima na koji se oni mogu lakše prevazići.

KLJUČNE REČI: usvojenje / deca sa posebnim potrebama / postadoptivni period

1. UVOD

U našoj praksi usvojenja, potencijalni usvojioци nisu zainteresovani za usvojenje fizički ili mentalno deficitarnе dece.¹ Ta deca zahtevaju da

* E-mail: tankosicana@yahoo.com

¹ U Centru za zaštitu odojčadi, dece i omladine u Zvečanskoj, trenutno se nalazi oko 150 dece sa nekom vrstom invaliditeta ili oboljenja, a značajan broj njih je podoban za usvojenje. Socijalni radnici iz Centra ističu, da ovu decu mahom ostavljaju ljudi koji bi se brinuli o svom detetu da se nije rodilo sa nekom smetnjom i da oni ne mogu emocionalno da prihvate tu činjenicu.

usvojio ci poseduju specijalna znanja, više angažovanja i truda i potrebnu medicinsku negu i pomoć. Jedinstvena evidencija o broju dece sa smetnjama u razvoju ne postoji, a prema nekim procenama ova deca čine između 7 i 10 % od ukupne populacije dece, što iznosi između 120.000 i 150.000 dece. U ustanovama socijalne zaštite u Republici Srbiji, u decembru 2007. godine se nalazilo 996 dece do 18 godina, koja su ometena u razvoju, od čega 614 dečaka i 382 devojčice.² Prema podacima Ministarstva rada i socijalne politike, decu sa lakšim hendikepom uglavnom usvajaju strani državljani.³ Ovo ne čudi, ako se uzme u obzir broj predrasuda koje su duboko ukorenjene u našem stanovništvu. I u našoj stručnoj, akademskoj javnosti, postojala su shvatanja o "nepodobnosti dece zaostale u fizičkom i psihičkom razvoju za usvajanje" (Mladenović, 1980). Da li ovakvi stavovi preovlađuju danas ili je i za ovu decu usvojenje najbolji oblik zaštite?

2. POJAM DECE SA POSEBNIM POTREBAMA

Kada govorimo o usvojenju, pogrešno je smatrati da su samo deca sa vidljivim fizičkim ili mentalnim hendikepom deca sa posebnim potrebama. U slučaju usvojenja, pojedini autori ističu da decu sa posebnim potrebama predstavljaju npr. i deca koja se nalaze u starijem uzrastu u momentu kada se smeštaju u usvojitelsku porodicu, koja imaju emocionalne poteškoće ili su pripadnici manjinskih ili mešovitih rasa, a procenjuje se da u Americi svake godine više od 35.000 dece koja čekaju na usvojenje, imaju jednu ili više specijalnih potreba (Groza, 1996). Veliki broj ove dece iza sebe ima traumatičan period proveden u biološkoj porodici, a mnoga od njih su u ustanovama socijalne zaštite provela određeni vremenski period pre zasnivanja usvojenja, što je takođe ostavilo posledice na njih i stoga ih svrstava u grupu dece sa posebnim potrebama. Prema izveštaju Nacionalnog centra za zlostavljanje i zanemarivanje dece u Americi, oko 44% ove dece je bilo zanemareno, 24% je doživelo fizičko zlostavljanje, a

²Tekst Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, Sl. glasnik br. 55/05 i 71/05 – ispravka 101/07 i 65/08., str.6. ili adresa internet strane koju preslovljavate.

³Od momenta uvođenja Jedinstvenog ličnog registra usvojenja, u periodu od 2006. – 2010. godine, realizovan je sledeći broj usvojenja: 2006. godine 97, od toga inostranih 9; 2007. godine 138, od toga 12 inostranih; 2008. godine 149, od toga 12 inostranih; 2009. godine 135, od toga 15 inostranih; 2010. godine 106, od toga 11 inostranih. (Podaci preuzeti iz Ministarstva rada i socijalne politike). Sva deca koju su usvojili strani državljani imala su neku vrstu hendikepa (Daunov sindrom, srčano oboljenje, cističnu fibrozu, epilepsiju, hepatitis C, umerenu mentalnu retardaciju).

oko 15% i seksualno zlostavljanje. Zlostavljana deca pokazuju veliki broj socio-emotivnih problema, sklona su anksioznosti, depresiji, agresivnosti, slaboj kontroli impulsa i imaju teškoće u uspostavljanju prisnih međuljudskih odnosa. Karakteristično za ovu decu je da se teže prilagođavaju usvojiteljskoj porodici i u tom smislu postoji velika mogućnost da se ne adaptiraju i da se proces usvojenja prekine pre donošenja konačne odluke o njegovom zasnivanju. U literaturi se navodi da se u proseku oko 15% usvojenja sa ovom decom ne realizuje (Barth i Berry, 1988). Ovi autori su analizirali 900 slučajeva usvojenja starije dece i došli do rezultata da je više od 60% ove dece bilo fizički zlostavljano, 80% je bilo zapostavljeno i 33% je bilo seksualno zlostavljano. Nezavisno od toga, većina porodica je rekla da je zadovoljna i da bi opet usvojili dete.

Zapaženo je da zapostavljena i fizički zlostavljana deca često ne poštuju lični prostor, uključujući i imovinu, a neretko im je teško da fokusiraju i zadrže pažnju. Emocionalni jezik dece je njihovo ponašanje, a usvojitelji su u slučajevima ove dece prijavljivali da su ona često bila apatična i pasivna ili neprijateljski raspoložena prema njima. Veći broj autora smatra da je razlog tome činjenica da deca u ranom detinjstvu stiču iskustvo i predstavu o sebi, svojim starateljima i svetu oko sebe, te ukoliko to prvo iskustvo bude negativno, njihova predstava o svetu kao nesigurnom mestu za život biće ispunjena anksioznošću, ljutnjom, konfuzijom ili depresijom. (Groza, 1996). Negativan model odnosa sa odraslima u tom ranom periodu, može prouzrokovati njihovo distanciranje u budućnosti i nemogućnost uspostavljanja bliskih odnosa. Postoji veliki rizik da usvojenje ne uspe ukoliko usvojiteljska porodica nije blagovremeno informisana o činjenici da je dete bilo seksualno ili fizički zlostavljano, jer u tom slučaju oni nisu u mogućnosti da na pravilan način razumeju ponašanje deteta i posledice njegovog zlostavljanja i zapostavljanja. Usvojitelji su ponašanje ove dece opisivali na neki od sledećih načina:

"..Ona je divna i može da voli...Ali je destruktivna, pasivna, agresivna i povređuje ljude..." (fizičko i seksualno zlostavljanje, usvojena sa 10 godina).

"...Očekivali smo da će se lakše prilagoditi, međutim on je kompulsivni lažov. Kada misli da ga niko ne gleda, uništava stvari po kući..." (fizičko i seksualno zlostavljanje, usvojen sa 9 godina).

"Dete ima otpor prema odnosu roditelj – dete, kao i probleme sa disciplinom. Najveći problem je što ona ne sluša nikoga ko predstavlja autoritet..." (fizičko zlostavljanje, 7 godina).

"Dete ima nisko samopoštovanje i često voli da bude nadređena..." (fizičko i seksualno zlostavljanje, usvojena sa 3 godine). (Groza, 1996).

Pojedini autori navode da prevelika očekivanja usvojitelja i njihova neplodnost povećavaju mogućnost okončanja usvojenja i pre njegove zvanične realizacije (Westhues, Cohen, 1990). Većina dece koja čekaju na usvojenje, imaju određene emocionalne i psihičke poteškoće, jer su na samom početku života na neki način obeležena i drugačija od svojih vršnjaka koji detinjstvo provode u biološkoj porodici. Ukoliko se usvoji mlađe dete, praksa i istraživanja su pokazali da je proces prilagođavanja jednostavniji (Elonen, A. S., & Schwartz, 1969).⁴ Ali čak i u tim situacijama, usvojitelji nikada ne mogu sa sigurnošću znati kakvo je genetsko poreklo deteta i čemu je ono bilo izloženo, npr. tokom trudnoće.

Dve studije koje su rađene u Teksasu i u Koloradu, za cilj su imale da utvrde uticaj naslednog faktora i faktora porodičnog okruženja na usvojenu decu. Istraživanje je uključilo 200 adoptivnih porodica u periodu kada su deca imala između jedne i četiri godine i 200 kontrolnih porodica. Zaključak je bio da nasledni faktor i genetika imaju veću ulogu i uticaj na kognitivne sposobnosti i temperament od porodičnog okruženja. (Groza, 1996).

Procenjuje se da se u Americi svake godine rodi oko 150.000 dece čije su majke tokom trudnoće konzumirale neku vrstu droge, a da 75% dece u ustanovama socijalne zaštite dolazi iz porodica u kojima su se zlostrebovali alkohol i droge (Groza, 1996). Kako će se na dete ispoljiti kratkoročni i dugoročni efekti korišćenja droga od strane roditelja, zavisi od vrste droge koja se koristila, učestalosti i dužine perioda korišćenja i da li se i u kom periodu trudnoće droga koristila. Primećeno je da deca iz ovakvih trudnoća imaju određene psihomotorne smetnje, poteškoće u spavanju, psihičke probleme i probleme sa prilagođavanjem. Deca čije su se majke drogirale, imaju veći rizik da obole od side. Tokom 1993. godine, u Americi su oko 2% ukupne populacije obolele od side, činila deca mlađa od 13 godina, a na svako dete obolelo od side dolazilo je 3 – 5 HIV pozitivne dece. (Groza, 1996). U 85% slučajeva u pedijatriji, virus je na dete prešao sa majke. Većina ove dece ima i neurološke poteškoće u razvoju. Kao razlozi za neusvajanje ove dece, navode se i strah usvojitelja od velikih materijalnih

⁴U Čikagu su 1969. godine, autori Elonen i Schwartz započeli rad na longitudinalnoj studiji koja je uključila 43 dece, koja su većinom bila usvojena kao bebe. Deca su testirana periodično do šeste godine, a završni test je urađen nakon njihovog 16. rođendana. Autori su zaključili da se većina dece dobro prilagodila, osim što je veliki broj njih imao poteškoće u školi. Kao jedan od uzroka, autori su naveli visoka očekivanja roditelja.

izdataka za medicinske usluge, nepostojanje adekvatnog servisa i socijalne podrške ovim porodicama, kao i rezervisanost familije i prijatelja prema takvoj mogućnosti.

Adoptivna porodica u odnosu na druge porodice nije u istom položaju, jer je izložena različitim stresorima sa kojima se biološka porodica ne susreće. Neki od njih su odnos okoline i zajednice prema adoptivnoj porodici, (ne) organizacija sistema socijalnih službi, a sam ulazak deteta kao "subsistema" u porodični sistem, takođe predstavlja svojevrsan stres (Barth, Berry, 1988). Ovo iz razloga što biološki roditelji prolaze kroz trudnoću, imaju iskustvo u procesu rađanja deteta i njegova istorija za njih počinje u momentu rođenja. Nasuprot tome, adoptivni roditelji su uskraćeni za ovo iskustvo i nemaju mogućnost da se postepeno prilagode ulozi roditelja. Onog momenta kada dete uđe u adoptivnu porodicu, usvojitelji se moraju istog trena prilagoditi novoj ulozi, koja za njih, najčešće, predstavlja nepoznanicu, što predstavlja stres koji ozbiljno može uzdrmati porodicu. Ukoliko ne postoji jaka socijalna podrška, situacija je teža i komplikovanija. Visoka očekivanja usvojitelja u odnosu na usvojeno dete mogu prouzrokovati tzv. "fantaziju" o detetu. U tom slučaju usvojitelji zamišljaju usvojenika kao siroče kome će pružiti ljubav i pažnju i koje će im zbog same te činjenice uzvratiti emocije istom merom. Međutim, često se očekivanja ne ostvare i usvojitelji se susreću sa nizom poteškoća u nastojanju da izgrade kvalitetan odnos sa usvojenim detetom.

Ukoliko je porodica usvojitelja fleksibilnija i ukoliko postoji adekvatan sistem socijalne podrške, utoliko su šanse da se kroz ovaj proces prođe što bezbolnije veće. Usvojena deca često nemaju interpersonalne i socijalne sposobnosti da se prilagode porodičnom životu i da uspostave uspešnu komunikaciju unutar nje, a moguće je i da uopšte nemaju ideju kako jedna porodica i odnosi u njoj funkcionišu, posebno u situacijama kada su veći deo vremena proveli u ustanovama socijalne zaštite. U tim situacijama se može desiti da dete pokušava da napravi neku vrstu koalicije sa jednim usvojiteljem, a protiv ostalih u porodičnom sistemu, što predstavlja samo način i pokušaj deteta da stvari u novonastaloj situaciji drži pod kontrolom. To je obrazac koji dete zadržava i prenosi iz perioda kada je boravilo u ustanovama socijalne zaštite i koji koristi kao sredstvo preživljavanja (Donley, 1990).

Veći broj adoptivnih porodica prolazi kroz jedan ili više perioda tokom prilagođavanja, koji su praćeni krizama različitog intenziteta. Međutim, to je nešto na šta usvojitelji uglavnom ne računaju i o čemu ih niko ne informiše pre zasnivanja usvojenja. Njima se ne pruža organizovana socijalna podrška u postadoptivnom periodu, u cilju lakšeg prevazilaženja kriza i uspešnije integracije deteta u porodicu.

3. IZAZOVI U POSTADOPTIVNOM PERIODU (TEORIJSKI OKVIR O TEŠKOĆAMA U PRILAGOĐAVANJU USVOJENIKA)

Postoji više različitih teorija o mogućim razlozima težeg usvojenikovog adaptiranja u porodicu usvojitelja.

Teorija bioloških predispozicija polazi od pretpostavke da nasleđe ima nesumnjivu ulogu u razvoju i manifestaciji različitih ponašanja, uključujući i različite oblike psihopatologije. Psihički profil jedne ličnosti je izuzetno genetski determinisan. Ali i pored jake genetske determinisanosti psihičkog profila, nesporan je i veliki uticaj vaspitanja i sredine u kojoj usvojena deca rastu na formiranje njihove ličnosti. Drugi skup faktora koji utiču na biološke karakteristike usvojene dece su oni koji su doživljeni prenatalno. Štetna prenatalna iskustva, kao što su jaka izloženost majke stresu, siromašna prenatalna ishrana, neadekvatna prenatalna medicinska nega, izloženost fetusa alkoholu, drogi i ostalim teratogenim agensima, mogu uzrokovati različite probleme u postnatalnom razvoju i ponašanjima u detinjstvu (Brodzinsky et al, 1998). Ova teorija smatra, da su genetsko nasleđe i prenatalni faktori, od odlučujućeg uticaja za proces prilagođavanja usvojenika nakon zasnivanja usvojenja.

Psihodinamična teorija se fokusira na nesvesne i nerešene sukobe prema roditeljstvu u samim usvojiteljima, posebno u majci koja oseća razočarenje zbog vlastite neplodnosti. Kod deteta se vremenom razvija seksualnost i plodnost i to može prouzrokovati osećaj zavisti kod neplodnih roditelja, što se može odraziti i na odnos usvojitelja prema usvojenom detetu (Blum, 1983).

Moguća konfuzija za dete u imanju dva para roditelja sa kojima se identifikuje, takođe, može biti povezana sa teškoćama u prilagođavanju usvojenika usvojiteljskoj porodici. Interesantna je situacija koju je Frojd opisao kao "fantaziju porodične idile" (Freud, 1959). To je najčešća fantazija dece u pubertetu, kada su oni nezadovoljni svojim roditeljima i imaju lošu međusobnu komunikaciju. U ranom detinjstvu, roditelji predstavljaju neprikosnoveni autoritet za decu, koja se identifikuju sa njima i žele što pre da porastu kako bi bili isti kao njihove majke ili očevi. Međutim, kako deca rastu i upoznaju roditelje druge dece, počinju neminovno da ih porede sa svojim roditeljima, koji im se uvek čine gori. Oni tada pribegavaju fantaziji da roditelji sa kojima žive nisu njihovi pravi roditelji, već da su im očuh, maćeha ili usvojitelji. Ideja o drugom paru idealnih roditelja je utešna za decu. Međutim, dok je to za decu koja žive sa biološkim roditeljima kratka faza koja prolazi onda kada prihvate činjenicu da ničiji roditelji nisu idealni, za usvojenu decu to je realnost za ceo život.

Zastupnici teorije emotivne povezanosti smatraju da odnos između roditelja i deteta, u najranijem periodu detetovog života, predstavlja osnovu za razvoj ličnosti, i da se posledice lošeg odnosa mogu videti ne samo u detinjstvu, već i u zrelom dobu jedne osobe. Međutim, deca imaju sposobnost da se oporave od psihičkih, emotivnih i socijalnih trauma, pod uslovom da se pomere iz prvobitnog negativnog okruženja u okruženje u kome će postojati uslovi da im se pruže nega, pažnja i stimulans (Triseliotis et al, 1997). Hraniteljstvo i usvojenje uvek prekidaju ciklus koji se iznova ponavlja u normalnoj porodičnoj situaciji, a to je: potreba, uzbuđenje, bes, zadovoljenje, poverenje, potreba. Nakon prekida ciklusa on se može nastaviti, međutim, ukoliko niko ne obezbedi detetu zadovoljenje kada bes naraste, dete se okreće sebi i uči da veruje samo sebi (Keck, 1997). U tom slučaju pojavljuju se neki od sledećih simptoma: površno angažovanje, nedostatak kontakta očima, odsustvo nežnosti prema roditeljima, siromašni kontakti sa vršnjacima, prisnost sa neznancima, destruktivnost prema sebi i materijalnim stvarima, surovost prema životinjama, poremećaj govora i ishrane, očigledno laganje i preterana nametljivost i zahtevnost.

Teorija društvene uloge predstavlja prvi sistematski pokušaj da objasni prilagođavanje usvojenika u uslovima porodičnih interaktivnih obrazaca. Odnosi u usvojiteljskoj porodici se, u jednom delu, grade, na osnovu uzajamnih gubitaka. Za usvojitelje to predstavlja gubitak plodnosti i željene biološke dece, a za usvojenika je to gubitak bioloških roditelja (Brodzinsky, 1998). Život u usvojiteljskoj porodici postavlja pred roditelje i decu velike zadatke, izazove i dileme koji moraju biti rešeni da bi se postiglo uspešno prilagođavanje i integrisanje deteta u porodicu usvojitelja. Ukoliko se ovi izazovi i dileme ne reše na pravilan način, oni kasnije mogu postati uzrok velikog broja hendikepa za usvojitelje i usvojenika. Tako se mogu razlikovati dve "preživljavajuće strategije" koje usvojitelji koriste. Prva je priznanje da različitosti između njih i usvojenika postoje, a druga odbacivanje istih (Brodzinsky, 1998). Tako su neki usvojitelji skloni da negiraju, minimalizuju ili potpuno odbacuju značaj sopstvenog gubitka i gubitka koji ima usvojenik. Takođe, oni negiraju i razlike koje neminovno postoje između njih i usvojenog deteta. Drugi su u stanju da bolje prihvate sopstveni gubitak i izazove koje nosi život u ovakvoj porodici. Odbacivanje i negiranje gubitaka i međusobne različitosti onemogućava otvorenu komunikaciju između usvojitelja i usvojenika o usvojenju i pojačava kod deteta osećaj da je loše biti različit. To otežava njegovo integrisanje u novu porodicu. Roditelji koji ostvare otvorenu komunikaciju sa detetom, postavljaju temelje za razvoj deteta u stabilnu, jaku i mentalno zdravu ličnost.

Skoro svi teoretičari slažu se u jednom, a to je činjenica da je prilagođavanje usvojenju vrlo kompleksan i složen proces. Takođe, ne postoje dve osobe niti dve porodice koje na isti način prođu i dožive taj proces prilagođavanja. Da bi se shvatila kompleksnost procesa prilagođavanja, njemu se mora pristupiti i on se mora sagledati iz različitih perspektiva. U skorije vreme, više istraživača nezavisno, ponudilo je slične modele prilagođavanja usvojenju, koji su prvenstveno zasnovani na teoriji preživljavanja stresa. Stres koji usvojenje predstavlja za dete je individualan i nije isti kod svih. Uspeh u prevazilaženju istog i uspeh u prilagođavanju, takođe zavise od više faktora. Najvažniji faktori su svakako temperament deteta, kognitivni nivo, samopouzdanje, smisao za vladanje, privrženost i međuljudsko poverenje. Može se očekivati da će deca koja imaju teži temperament i teško veruju drugima, imati negativniji odnos prema usvojenju i da će upravo to predstavljati problem i prilikom prilagođavanja (Brodzinsky, 1993). Pored toga, ovaj model prepoznaje i ulogu genetike, prenatalnih i reproduktivnih iskustava, kulturnih i društvenih potreba, socijalne podrške i porodičnih zahteva na krajnji ishod prilagođavanja. On na jedan kompleksan način, uzimajući u obzir različite faktore, prilazi problemu prilagođavanja deteta u porodicu usvojitelja.

4. NUŽNOST SOCIJALNE PODRŠKE U POSTADOPTIVNOM PERIODU

Socijalna podrška, ukoliko postoji, doprinosi borbi protiv različitih stresora kojima je adoptivna porodica izložena, olakšava usvojiteljima usavršavanje znanja i veština neophodnih u vršenju njihove funkcije i omogućava im da kroz interakciju sa stručnim licima i drugim usvojiteljima, lakše prebrode sve probleme sa kojima se mogu suočiti tokom odrastanja deteta.

U Americi su popularne različite grupe podrške koje usvojitelji pohađaju. Tako je primećeno, da se usvojitelji dece sa emocionalnim teškoćama često osećaju krivim, jer se dešava da ih prijatelji, rođaci i stručna lica smatraju odgovornim za probleme deteta. U ovim situacijama su se grupe za podršku pokazale efikasnim načinom da se kroz međusobnu podršku koju usvojitelji uzajamno pružaju jedni drugima, ovi problemi lakše prevaziđu. U četvorogodišnjem istraživanju koje je sproveo autor Victor Groza, načešći izvor socijalne podrške usvojiteljima predstavljale su druge usvojiteljske porodice (26,2%), zatim stručna lica (22,4%), različite organizacije za usvojenje (13,9%), škola (12,6%), prijatelji (12,2%), komšije (8,1%) i rođaci (2,7%). Tokom prve godine, oko četvrtina porodica je odlazilo na sastanke grupa za podršku (24,3%), da bi se taj procenat u naredne tri godine postepeno smanjivao, a u četvrtoj godini je iznosio 25,4%. Istraživanje je pokazalo da su usvojitelji koji su

usvojili stariju decu, češće pohađali grupe za podršku od usvojitelja koji su usvojili mlađu decu, kao i da su ove grupe bile od koristi usvojiteljima čija su deca ispoljavala probleme u ponašanju. Tokom prve godine oko 44% usvojiteljskih porodica, imalo je kontakt sa drugim usvojiteljskim porodicama i to najčešće na dva do tri meseca, dok je manji procenat održavao te kontakte dnevno, nedeljno ili mesečno. Tokom druge godine taj kontakt je imalo njih 51%, da bi u četvrtoj godini on iznosio 46%. Između 90% i 100% porodica, smatralo je da su im ti kontakti bili vrlo korisni i da su im bili od pomoći u određenim situacijama (Groza, 1996).

Porodice sa većom emotivnom podrškom imale su bolje rezultate u uzajamnom prilagođavanju sa detetom i uspostavljanju bliskih međusobnih odnosa, te se može zaključiti da je pomoć usvojiteljima u mobilizaciji njihovih veština, važna i neophodna društvena intervencija.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Usvojenje dece sa vidljivim hendikepom je retko, pa je stoga malo podataka o karakteristikama usvojitelja koji ovu decu usvajaju, kao i o postadoptivnom periodu prilagođavanja ove dece. U.M. Gallagher smatra da potencijalni usvojioci koji žele da usvoje ovu decu moraju imati sledeće kvalitete:

1. da ne žele da usvoje dete kao produžetak sebe, jer već imaju svoje biološko ili usvojeno dete;
2. da ne očekuju od deteta više nego što ono može da postigne;
3. da se zadovoljavaju malim, sporim napretkom deteta (Đuretić, 1982).

Usvojitelji najčešće misle da samo dete sa vidljivim hendikepom ima posebne potrebe i da usvojenje deteta nižeg kalendarskog uzrasta, bez vidljivih defekata, predstavlja dovoljnu garanciju za uspešan proces prilagođavanja i kvalitetne međusobne odnose u budućnosti. Međutim, decu sa posebnim potrebama, pored dece sa vidljivim fizičkim, mentalnim ili emocionalnim hendikepom, predstavljaju i deca bez vidljivog hendikepa koja zahtevaju veće angažovanje usvojitelja i stručnu pomoć. Uzroci toga mogu biti različiti, kao npr. zanemarivanje i izloženost fizičkom, psihičkom ili seksualnom nasilju, štetni uticaji tokom trajanja trudnoće, čije posledice ne moraju biti vidljive odmah i mogu doći do izražaja kasnije, stariji kalendarski uzrast u momentu zasnivanja usvojenja, pripadnost manjinskim i mešovitim rasama.

Iako mnoga deca pokazuju problematično ponašanje u školi i porodičnim odnosima dugo nakon smeštanja u adoptivnu porodicu, postoji veliki broj

uspešno realizovanih usvojenja dece sa "problematičnim istorijama" i smetnjama u razvoju. Naročito se u poslednjih nekoliko decenija, nasuprot ranijim predrasudama, smatra da je i za ovu decu usvojenje najadekvatniji način zbrinjavanja. Smatra se da nijedno dete nije nepodobno za adopciju i da je od fokusiranja na njegovu prošlost, važnije orjentisanje na sadašnjost i budućnost deteta. Iako brojne studije pokazuju da je uzrast deteta u momentu zasnivanja usvojenja od velikog uticaja na rezultat i brzinu njegovog prilagođavanja, usvojenje se još uvek pokazuje kao najbolje rešenje za zbrinjavanje i dece starijeg uzrasta (Bartholet, 1999). Sa druge strane, postoje autori koji smatraju da se adopcija kao oblik zaštite dece bez roditeljskog staranja, može uspešno primeniti samo na malu decu, dok u slučaju dece sa smetnjama u razvoju, dece koja su bila subjekti ekstremnih formi nasilja i zapuštanja i dece koja se već nalaze u tinejdžerskom uzrastu, usvojenje ne predstavlja idealnu opciju, već preporučuju da se u tim slučajevima razmotri primena nekog drugog oblika zaštite (Delattre, 1994).

Da bi se usvojenje dece sa posebnim potrebama uspešno realizovalo, neophodno je unaprediti i razviti sistem socijalne podrške. Neformalni sistem podrške, koji pored roditeljskih grupa za podršku, podrazumeva i podršku prijatelja, rodbine i komšija, podjednako je važan kao i formalni sistem podrške koji bi trebali da pružaju obučeni profesionalni radnici.

LITERATURA

- (1) Barth, R.P. & Berry, M. (1988). *Adoption and Disruption; Rates, Risks and Response*, New York: Aldine de Gruyter.
- (2) Bartholet, E. (1999). *Nobodys Children*, Boston: Beacon Press.
- (3) Blum, H. P. (1983). Adoptive parents: Generative conflict and generational continuity, *Psychoanalytic Study of the Child*, Volume 38, str. 141-163.
- (4) Brodzinsky, D., Smith, D. W. & Brodzinsky, A. B. (1998). *Children's adjustment to adoption – developmental and clinical issues*, California: Sage Publications, Inc.
- (5) Delattre, E. (1994). *Victims and Victimizers, When Drug Addicts Have Children*, Washington: Child Welfare League of America: American Enterprise Institute.
- (6) Donley, K.S. (1990). *Understanding Survival Behaviors: System Children in Adoption*, Presentation sponsored by Four Oaks, Inc., Cedar Rapids, IA, September 6 – 7.
- (7) Đuretić, N. (1982). *Usvojenje – Teorija i zakonodavna praksa*, Zagreb.

- (8) Elonen, A. S. & Schwartz, E. M. (1969) A Longitudinal Study of Emotional, Social and Academic Functioning of Adopted Children, *Child Welfare*, 42, 72-78.
- (9) Freud, S. (1959). *Collected papers 5*, ed. Strachey J., New York: Basic Books.
- (10) Groza, V. (1996). *Successful Adoptive Families*, Westport: Greenwood Press.
- (11) Keck, G. (1997). Diagnosing and treating attachment and bonding issues, *The Post* (Parent Network for the Post Institutionalised Child – PNPIC – newsletter), (3).
- (12) Mladenović, M. (1980). *Socijalna politika i porodica*, Beograd: Savremena administracija.
- (13) Nacionalna strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja, Sl. glasnik br. 55/05 i 71/05 – ispravka 101/07 i 65/08.
- (14) Triseliotis, J., Shireman, J. & Hundleby, M. (1997). *Adoption: theory, policy and practice*, London: Cassell.
- (15) Westhues, A. & Cohen, J. S. (1990). Preventing disruption of Special needs Adoptions, *Child Welfare* 69 (2), 141-155.

ADOPTION OF CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS AND CHALLENGES IN POST- ADOPTION PERIOD

When we talk about children with special needs, it is understood that the child has a visible physical or mental handicap. In this sense, our family law contains specific provisions to regulate the adoption of a handicapped child, or children with physical, emotional or mental disabilities. The question is whether there are children with no apparent disability who are still children with special needs, because they require special knowledge, greater involvement of medical care and adoptive parents. In post-adoption period the child can be expressed greater problems in adjusting to these children in adoptive families, and the work will be exhibited, and some theories about possible causes of difficult adaptation and the ways in which they can be easily overcome.

KEYWORDS: adoption / children with special needs / post-adoption period

KULTURNA DIMENZIJA ETIKE BEZBEDNOSNOG SEKTORA*

Aleksandra Bulatović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Srđan Korać*

Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd

Glavna tema ovog rada je uticaj etike, kao posebnog socio-kulturnog faktora, na formiranje kulture bezbednosnog sektora. Etika je ključni faktor koji oblikuje stavove profesionalaca i utiče na vršenje njihove funkcije. U vršenju svoje funkcije u okviru društva i u pribavljanju za to potrebnih resursa, institucije u bezbednosnom sektoru moraju postupati kao čuvari vrednosti društvenog poretka. Zbog toga se uticaj na društveni život bezbednosnih mera i prakse ne procenjuje samo na osnovu delotvornosti u smislu odvracanja bezbednosnih pretnji, već i spram očuvanja društvenog poretka i kvaliteta života u okvirima usvojenih vrednosti. Autori razmatraju prirodu sinegije formalne i neformalne etike u bezbednosnom sektoru i njenu kompatibilnost sa, u sektoru, dominantnim opštim kulturnim standardima. Sagledavajući kritički ovaj odnos, autori ukazuju na vezu između kulture bezbednosnog sektora i načina na koji ona utiče na ispoljavanje moći države nad građanima.

KLJUČNE REČI: Bezbednosni sektor / kultura / etika / vrednosti / društvo / profesija / standardi

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) i "Srbija u savremenim međunarodnim odnosima: strateški pravci razvoja i učvršćivanja položaja Srbije u međunarodnim integrativnim procesima — spoljnopolički, međunarodni ekonomski, pravni i bezbednosni aspekti" (broj 179029) čije realizacije finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: abulatovic@sezampro.rs

* E-mail: srdjan@diplomacy.bg.ac.rs

1. UVOD

Kultura može biti veoma široko definisana poput nacionalne kulture, ili sasvim specifično, kao kultura bezbednosnog sektora. Kao okvir koji određuje funkcionisanje pojedinca u grupi, kultura u tom smislu označava organizacionu strukturu koja karakteriše određenu društvenu grupu. Suštinski, kultura se odnosi na celokupno društveno nasleđe neke grupe ljudi, to jest na naučene obrasce mišljenja, delovanja i osećanja neke grupe, zajednice ili društva, kao i na manifestovanje tih obrazaca u materijalnim objektima.¹

Različite socio-kulturne varijable čine kontekst razvoja kulture. Socio-kulturni faktori podrazumevaju bilo šta u okviru društvenog konteksta što ima potencijal da utiče na zajednicu (Rot, 1994). Različiti sektori unutar društva često imaju različite kulture koje reflektuju sektorske specifičnosti. Zbog toga je razumevanje specifičnog kulturnog konteksta potrebno za razumevanje osnova na kojima funkcioniše određeni sektor.

Imajući u vidu domet i kontinuiranost uticaja, etika se izdvaja kao ključan faktor i u tom smislu opredeljujući kako za motivaciju tako i za očekivanja u vezi sa profesijom i svim društvenim interakcijama, a u krajnjoj liniji, delujući na rezultate koji se mogu očekivati od pojedinaca.²

Etika je sistem vrednosti čiji je kvalitet prevashodno u domenu praktičnog i usmeravajućeg zato što oblikuje voljno ponašanje. Kao i u širem društvenom kontekstu, i u kontekstu bezbednosnog sektora kultura i etika su međusobno povezane na način koji komplikuje procenu koji od ova dva faktora je vodeći, odn. primarno motivišući (Pavićević, 1967).

Socio-kulturne komponente utiču na sposobnost da se pribave resursi i vrši funkcija u okviru društva. Određujući etiku kao sistematično nastojanje da se naše individualno i naše društveno moralno iskustvo učine smisaonim tako što će se odrediti pravila koja treba da vladaju ljudskim ponašanjem, postavljamo je kao ključnu determinantu određenog kulturnog obrasca. Ostale dominantne determinante bezbednosne kulture značajne sa aspekta etike su: istorija i tradicija institucija, vizija lidera, kultura vezana za sam sektor,

¹ Verovanja su individualne percepcije realnosti. Vrednosti su stabilnija, dugotrajnija verovanja o onome šta je značajno i one nam pomažu da definišemo šta je ispravno a šta pogrešno, dobro i loše. Vrednosti su apstraktne ideje o tome što je dobro, ispravno i poželjno, i predstavljaju osnov društvenih normi, tj. društvenih pravila ili uputstava koja određuju prikladno ponašanje u određenim situacijama.

² Iz perspektive rukovođenja, naročito je važno razumeti uticaj etike koji se proteže od razmišljanja, verovanja, ponašanja, percepcije, preko stavova, stereotipa, ideologije, pristupa formulisanju strateških aktivnosti, do odlučivanja, stava prema riziku i odnosa prema saradnji.

kao i opšta društvena kultura, eksterni stavovi i očekivanja, način funkcionisanja u sektoru, te homogenost sistema vrednosti i verovanja.

Određujući kulturu bezbednosnog sektora kao skup stavova, vrednosti, ciljeva i prakse koji odražavaju položaj ovog segmenta društva nasuprot drugim segmentima i društva u celini verovatno je nesporno zaključiti da bezbednosne strukture snose odgovornost za pridržavanja postojećih etičkih uzusa, međutim, kada ne postoje utvrđena etička pravila, pitanje odgovornosti se komplikuje. Bilo kakvo neprihvatljivo ponašanje, prekršaj ili krivično delo koje izvrši pojedinac–pripadnik bezbednosnih agencija u najširem smislu tog izraza, potkopava kredibilitet čitave institucionalne strukture, pa čak i same države. Stoga je danas aktuelno pitanje kako osigurati implementaciju društvenih vrednosti da bi se obezbedilo adekvatno ponašanje profesionalaca u bezbednosnom sektoru u svim datim okolnostima (Den Boer, 2010). U savremenom društvu očekuje se da državni službenici sprovode politiku vlade, te da je njihov autoritet podrška vladavini zakona, i na taj način u direktnoj vezi sa autoritetom države (Peters, Pierre, 2003). Shodno tome, državni službenici moraju da imaju visoke standarde, jer je njima poveren zadatak da rade za zajednički interes (Plant, 2003). Jedan način da se obezbedi implementacija društvenih vrednosti jeste da primena sile kojom državni aparat svojim činovnicima nameće određenu vrstu ponašanja. Druga mogućnost je da se javni službenici podstaknu na to da svoje postupke baziraju na objašnjenju uzroka, na unapred pripremljenoj obuci iz etike, te da se osigura održavanje visokih standarda davanjem ličnog primera. Teškoće u ovom pogledu proizlaze iz činjenice da su državne strukture po svojoj prirodi konzervativne kad je u pitanju promena fundamentalnih vrednosti i prihvatanje novog načina postupanja. Osim toga, uobičajeno je da određene državne strukture, posebno iz domena bezbednosti, imaju svoju podkulturu koju njeni pripadnici smatraju primarnim odrednicama svog ponašanja i odnosa prema profesiji, drugim ljudima i društvu u celini, što vezu sa opšte društveno prihvatljivim vrednostima i verovanjima čini samo uslovnom kategorijom. Određena kultura se može prepoznati na bazi različitih "simptoma", kao što su: iskaz misije, sistem vrednosti i etika, organizaciona struktura, značaj povezanosti, pristup odlučivanju, pristup autoritetu, načini komuniciranja, širenje informacija, delegiranje odgovornosti, naglasak na timskom radu, fokus na kvalitetu, stepen specijalizacije, tolerancija prema različitosti, brzina akcije, metode kontrole, stepen međusobnog poverenja, posvećenost učenju i razvoju, otvorenost prema spolja.

Bezbednost je izrazito višeslojan termin. Kad su u pitanju građani, ono što njima najviše znači jeste njihova lična bezbednost, obezbeđenje sopstvene egzistencije i dobrobiti, javni red i mir, kao i svi oni elementi koji im pomažu

da sa određenim stepenom izvesnosti planiraju sopstvenu budućnost i budućnost svoje porodice. Kao sledeći nivo razmatranja bezbednosti mogla bi se razmatrati ekonomska sigurnost koja se delimično preklapa sa ličnom bezbednošću, ali ima mnogo šire značenje, jer predstavlja element koji presudno utiče na bezbednost čitavog društva. Ekonomski razvoj i rast su u vrhu prioriteta svakog društva, a u tranzicionim okolnostima istovremeno su i višestruko osetljivi elementi. Nacionalna, kao i međunarodna bezbednost predstavljaju bezbednosni kontekst zasnovan na analizi rizika i procena koja se primenjuje prema određenim unapred definisanim procedurama, a zasnovana je na nespornim podacima (Mahečić, 2008). Klasični primeri institucija koje su nadležne za bezbednost u ovom smislu su vojska i policija, a pored njih danas sve značajniju ulogu imaju i privatne bezbednosne kompanije (Bittner, 1972).

Etičke vrednosti su odrednice prema kojima članovi društvene zajednice funkcionišu i shodno tome, srž društvenog ustrojstva, ali etika u javnom sektoru uopšteno uzev predstavlja finansijski trošak za zajednicu. U pitanju je trošak održavanja sistema nadzora, kontrole i žalbi. Javni službenici koji su u to uključeni imaju manje vremena za profesionalni deo svog posla, što utiče na raspodelu sveukupnih raspoloživih resursa. Reforme u javnom sektoru uključujući i oblast bezbednosti, karakterisane su uvođenjem novih struktura kao podsticaja za postupanje u skladu sa razmatranjem ekonomske cene bezbednosti. Da bi se obezbedilo da bezbednosni sektor postupa u okvirima opštih društvenih vrednosti, demokratska javnost (uobičajeno: civilno društvo, mediji i parlamentarne komisije) vrši nadzor nad radom bezbednosnih agencija, što za posledicu ima povećan interes za pitanja u vezi sa korišćenjem resursa. Međutim, bezbednosni sektor ima određene specifičnosti u odnosu na druge oblasti javnog sektora gde se zastupa javni interes (Magahy, Pyman, 2010). U razvijenim demokratskim sredinama gde su institucije ustrojene po principu uslužnog servisa građana kao njihovih klijenata, cena usluga bezbednosnog sektora legitimno je pitanje, i to kako ekonomska tako i društvena cena (Weibel, Rost, Osterloh, 2010). Društvena cena bezbednosti se odnosi na njen društveni uticaj.

OKVIRI STANDARDIZACIJE ETIKE U JAVNIM SLUŽBAMA

Čovek je, u tradicionalnom shvatanju kategoričkog morala, akter dobra samo u ograničenom smislu, u onoj meri u kojoj upotrebom svojih ličnih, često unutrašnjih resursa, može svet učiniti boljim. Onog trenutka kada svoju ulogu shvati kao funkciju arbitra u odnosu na opšte dobro, on izlazi iz svojih individualnih ograničenja i postaje opasan. A to se posebno

odnosi na one koji, istovremeno, raspolažu snažnim atributima vlasti i niskom sklonošću ka razmišljanjima o etičkim principima. Celokupna savremena civilizacija počiva na bazičnoj moralnoj podlozi kategoričkih normi, stoga je razmatranje utilitarističkih modela etike za javnu službu vrlo razorno za moralni duh jednog društva zasnovanog na takvoj društvenoj tradiciji. Time bi se mogao otvoriti put da sledeći iste principe, na primer, političar pridavanjem pozitivnih moralnih atributa racionalizuje ubistvo nekog za koga veruje da je opasan kriminalac, a to ne može da dokaže pred sudom; da izvrši preliminarne atentate na potencijalne teroriste; da falsifikuje ili manipuliše političkim izborima da ne bi na vlast došli oni koje smatra štetnim za budućnost političke zajednice, da oduzme ljudima privatnost da bi ih zaštitio od potencijalnih pretnji bezbednosti, pa i da se služi lažima, obmanama i prevarama kako bi očuvao političku vlast, jer je uveren da time sprečava neko veće zlo za širu zajednicu.

U savremenim demokratijama, politički mandat koji je dobijen na osnovu demokratskog političkog procesa predstavlja fundament moći institucija. Postupajući na osnovu svojih ovlašćenja, javna administracija raspolaže sredstvima, interesima i uslovima realizovanja aspiracija građana. Zanimljivo je da zalaganje za opšte dobro nespojivo je s idejom legitimne demokratske vlasti na kojoj počiva javno ovlašćenje (Jovanović, 2005). Legitimna moć počiva na statusu i profesionalnom položaju koji neko ima u okviru organizacione strukture. Referentnu moć ima onaj ko može da utiče na druge ljude svojim ličnim osobinama i kvalitetom. Drugim rečima, to je društveno opravdano korišćenje moći. Iako institucije u smislu legitimnosti su one koje su moralno i legitimacijski jake tako da mogu da održe i unaprede izvesne civilizacijske norme koje vode ka poboljšanju kvaliteta života.

Većina zemalja se opredelila da legitimitet javnog ovlašćenja potpomogne normativnim rešenjima kojima nezavisnost i nepristrasnost javnih službenika osigurava putem posebnih zakonskih rešenja koja specifično navode određeno stanovište, standard "čestitosti" i model ispoljavanja odstupanja u konkretnim slučajevima.³ Ovaj pristup je rukovođen ne samo idejom o sprečavanju zloupotrebe javnih ovlašćenja, već i eliminisanjem vremenski zahtevnog administrativnog postupanja koje tradicionalno predstavlja osnov za korupciju u javnim službama.

³ Neka od tipičnih rešenja koja predviđaju ovakvi posebni zakonski propisi su postavljanje određenih ograničenja u pogledu mogućnosti javnih službenika da primaju poklone od lica sa kojima su bili u kontaktu u tom svojstvu, kao i ograničenja u pogledu zapošljavanja javnih službenika nakon isteka vršenja javne službe.

Takođe, ovakav pristup je doprinos stvaranju društvene klime u kojoj građani imaju poverenja u institucije (Armstrong, 2005).

Poželjno ili idealno svojstvo koje ljudi pridaju pojavama, procenjujući njihovo subjektivno značenje i objektivni značaj za sebe i svoje okruženje ili drugu referentnu društvenu grupu predstavlja esenciju onog što određujemo kao vrednosti. Ujedno, iz ovakvog razumevanja stvari vrednosti se prepoznaju kao svojevrzne društvene intuicije, nepisana pravila ponašanja koja usmeravaju ljude i kao takva čine duhovno jezgro svake kulture. One utiču na izbor poželjnih ciljeva, usmeravaju i osmišljavaju delanje i ponašanje. Normiranje vrednosti kao društvenih intuicija na prethodno opisani način, neophodno je kao i normiranje svih pitanja društvenog tipa. Svrha tog normiranja je upotrebljivost. Drugim rečima, normiranjem se utvrđuje poželjno ponašanje i uređuju međusobni odnosi na putu ostvarivanja poželjnih ciljeva. Normativna rešenja u bitnom utiču na institucionalne mehanizme i pokazatelj su spremnosti društva da reguliše određene odnose. Zato je pažnja stručne javnosti najčešće fokusirana upravo na ovaj element.

Etički kodeks je tipična forma u kojoj se utvrđuju standardi. Donošenje etičkog kodeksa je na neki način davanje obećanja, a pridržavanje onog što je kodeksom utvrđeno je, zapravo, držanje tog obećanja. Međutim, pristup donošenju etičkog kodeksu nije jednoznačan. S obzirom na željeni ishod — unaprediti odgovorno ponašanje, postoji dilema u pogledu ciljeva koje bi etički kodeks trebalo da ispuni. Ujedno, postojanje etičkog kodeksa stvaraju se pretpostavke za nadzor nad primenom utvrđenih normi.

Etički kodeks može biti oblikovan shodno restriktivnom pristupu. Ovaj model etičkog kodeksa specifikuje moguće situacije, pa je njegov veliki obim jedna od upadljivih karakteristika. Ujedno, ovakav pristup izradi etičkog kodeksa podrazumeva ozbiljna ograničenja u pogledu diskrecionih ovlašćenja u etičkoj proceni.

Pristup izradi etičkog kodeksa u kome se nepoželjno ponašanje obeshrabruje tako što se sastavlja spisak najekstremnijih i kritičnih situacija za etičko ponašanje u kojima bi se moglo naći, ima ograničen domet tako da se kod ovog pristupa uvek postavlja pitanje motivacije za donošenje etičkog kodeksa.

Davanje opštih smernica za diskreciono postupanje je najfleksibilniji i time životno najprimereniji pristup u izradi etičkog kodeksa jer kao takav ima generička svojstva. Međutim, ovaj pristup je ujedno i najosetljiviji u smislu etičke procene kršenja utvrđenih pravila (Plant, 2003).

Etički kodeksi policije i vojske uglavnom su dostupni javnosti. U većini zemalja, dostupnost javnosti pravila službe ili sličnih dokumenata o

etičkom postupanju profesionalaca u bezbednosnom sektoru već dugo su predmet stručne i šire javne debate.⁴

Politički procesi u globalnom kontekstu i prate i iniciraju društvene tokove.⁵ Poslednjih godina primetan je rast interesovanja kako najšire javnosti i tako i brojnih profesija za etiku u profesionalnom postupanju. Paralelno, došlo je do umnožavanja i diversifikacije bezbednosnih aktivnosti kao dela borbe protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i terorizma, što je iniciralo interes za etički aspekt tih aktivnosti. Razlike koje postoje među zemljama u pogledu razvijenosti mehanizama integriteta javnih službi, upućuju na potrebu da se u međunarodnim okvirima utvrde standardi i u oblasti etičkog i profesionalnog funkcionisanja institucija bezbednosnog sektora.

ETIKA KAO KLJUČNA SOCIO-DRUŠTVENA VARIJABLA KULTURE BEZBEDNOSNOG SEKTORA

Okruženje u kome funkcioniše savremeni svet puno je različitosti, dinamizma i kreativnosti. Takvo okruženje neprekidno izaziva reakciju na konkretnu situaciju stvarajući nove varijacije kulturnog konteksta koje su po svojoj poziciji izvan okvira uobičajenog. S druge strane, novostvoreni društveni tokovi bivaju apsorbovani od strane opšteg društvenog toka, menjajući ga na taj način.

Specifična kultura određene grupe unutar šire društvene zajednice se može odrediti kao podkultura, tj. grupa pojedinaca koje ujedinjuju zajedničke vrednosti, uverenja, način života. Uključivanje u određenu podkulturu odvija se kroz proces sekundarne socijalizacije, odn. proces u kome se uči ono bitno za učešće u određenom okruženju. Ovaj proces određenoj podkulturi daje potreban elemenat generalizacije, ali za pripadnost podkulturi potrebni su kao sastavni elementi i samoprocena i osećaj identifikacije.

U okviru zanimanja koja su stekla karakteristike profesije, a čiji zahtevi prevazilaze dnevne dužnosti, stvara se određen sistem vrednosti, stavova i uverenja u odnosu na samu delatnost, klijente, odnose u okviru profesije,

⁴ Izuzetak u tom smislu predstavljaju Centralna obaveštajna agencija Sjedinjenih Američkih Država, kao i neke agencije iz tog domena u Južnoj Africi, Bugarskoj i Belorusiji.

⁵ Parlamentarna skupština Saveta Evrope je 2005. usvojila preporuke prema kojima bi trebalo pristupiti izradi Nacrta Evropskog kodeksa etike u obaveštajnom radu koji bi bio obavezujući za sve članice ove organizacije. Dve godine kasnije, SE je usvojio rezoluciju u kojoj se navodi da je potrebno promovisati u okviru UN etičko postupanje koje bi se odnosilo na sve bezbednosne i vojne agencije, a zasnovano na poštovanju ljudskih prava, humanitarnog prava i demokratske političke kontrole.

kao i prema drugim društvenim grupama i društvenim pojavama koje su od uticaja na profesiju. Oni se pojmovno označavaju kao profesionalna kultura i njih u manjoj ili većoj meri dele pripadnici određene profesije. Ukoliko se ove vrednosti, stavovi i uverenja posmatraju sa stanovišta sistema vrednosti koji čini kulturu društva kao celine, onda se o njima govori kao o profesionalnoj potkulturi, odnosno podkulturi.

Profesionalna etika je skup najvažnijih moralnih vrednosti i pravila, koji se ustaljuju tokom obavljanja nekog društveno priznatog zanimanja i utiču da se dotična delatnost obavlja na način koji je poželjan i u ljudskom i u društvenom smislu. Profesionalci se u svakodnevnom radu suočavaju sa potrebom da identifikuju, procene i integrišu etiku na svim nivoima i u svim fazama obaveštajnog rada. Bezbednosni sektor je oblast u kojoj profesionalci uživaju veći stepen autonomije u odnosu na druge profesionalce koji zastupaju javni interes. Njihova obuka određuje kako će oni tu autonomiju koristiti. Međutim, obuka u ovom smislu nije ograničena na formalno obrazovanje ili trening, već može biti i neformalnog karaktera. Socijalizacija ovih profesionalaca kako u toku obuke, tako i u privatnoj sferi, u velikoj meri određuje njihovu profesionalnu etiku i postupanje. Generisanje elemenata koji čine osnov profesionalne podkulture u bezbednosnom sektoru vrši se putem formalne obuke, profesionalne socijalizacije, solidarnošću, selekcijom i menadžmentom ljudskih resursa i na osnovu koncepta vladavine prava.

Bezbednost i etika, kao poželjna mera ljudskog delanja, uvek su u nekoj korelaciji — mogu biti u antagonističkom odnosu jedno prema drugom, ali mogu i uticati jedno na drugo kao faktor koji unapređuje ono drugo. U tom smislu, neetično ponašanje predstavlja pretnju samoj bezbednosti. (Kernaghan, 1994).

Bezbednosna etika je multidimenzionalna konstrukcija, pa se sama fraza može se činiti kao oksimoron. Tokom najvećeg dela ljudske istorije, opravdava se na izvestan način apsurd da su institucije bezbednosnog sektora instrumenti koji su omogućavali opstanak svih režima, uključujući i demokratske. Osnovni elementi bezbednosne etike su uverenja pripadnika u službe, tj. zašto su pojedinci motivisani tom specifičnom etikom, na koji način oni vrše svoju službu (a to je zapravo, praksa javne službe) i šta usvajaju u skladu sa prihvaćenim etičkim standardima (to je pitanje javnog interesa) (Chapman, 1993).

Rukovodioci kroz proces donošenja odluka oblikuju profesionalnu etiku na makro nivou. S obzirom na rukovodeću ulogu, nosioci su procesa koji se teorijski može označiti kao difuzija poticaja. Reč je o procesu

institucionalne izgradnje, nadzora i unapređivanja profesionalne etike, u kome se prenose nove ideje, ponašanje, tehnologije i verovanja.

Etika počiva na volji pojedinca da postupa na način predviđen smernicama koje rukovode njegovo ponašanje. Pošto aktivnosti u sektoru bezbednosti podrazumevaju obavljanje kompleksnih zadataka što podrazumeva timski pristup u delovanju, pojedinačno postupanje se odvija u timskom kontekstu što predstavlja mikro nivo oblikovanja profesionalne etike. Sa etičkim izazovima pojedinac se suočava primarno reflektujući timsku etiku i na taj način, na mikro planu, učestvuje u oblikovanju profesionalne bezbednosne etike. Tipično za profesiju je suočavanje sa nepredviđenim situacijama i donošenje odluka sa višestrukim posledicama, što propisi nisu u mogućnosti da normiraju na taksativan način. Zbog toga je ključna karakteristika operativnog nivoa rada diskreciono odlučivanje utemeljeno na interpretaciji.

Kulturološki aspekti koji utiču na ponašanje i funkcionisanje institucionalizovane etike modernih bezbednosnih struktura ili, pak, na njeno nepostojanje, na mikro nivou procenjuju se u svetlu ličnog morala svakog pojedinačnog profesionalca u njima (Brinsfield, 1998: 69–84). Veza između ova dva aspekta — prisustva i odsustva etike, nije jasno definisana, pa nedostatak pravila ili jasnih smernica opterećuje profesionalno postupanje u domenu bezbednosti (Den Boer, Van Buren, 2008).

INSTITUCIONALNI INTEGRITET

Integritet podrazumeva bazicno poštenje i istinoljubivost u odnosu sa drugima. To znači da ono što misliš treba i da govoriš, a ono o čemu govoriš treba da primenjuješ i da iza toga stojiš. Način da javni službenik demonstrira integritet u praksi pre svega podrazumeva da vodi računa o javnim interesima i svojim postupanjem ne ugrožava te interese, pa se integritet prepoznaje i kao jedna od temeljnih osobina za dobru i produktivnu komunikaciju sa drugima. Društvo je postalo kompleksnije i zahtevnije prema vladi i javnom sektoru. Posledice su brojne i odnose se kako na veći intervencionizam vlade (putem uvođenja raznih kontrolnih mehanizama kao što su novi propisi o javnoj administraciji), tako i na veći pritisak na javni sektor da smanji troškove i obezbedi efikasniju uslugu. Tako nastala situacija više je ranjiva na zloupotrebu. Nadzor i kontrola upotrebe javnih ovlašćenja postali su teži zbog samog novostvorenog sistema, zbog novih zakona i brojnih službi koje su uključene u razne procese.

Porast moći javnog sektora i činjenica da ne postoji dovoljna svest o tome, postavljaju veliku etičku odgovornost javnih službenika. Lako je

zloupotребiti моć i lako je moralno korumpirati. A korišćenje моći bez etike vodi zloupotrebi i narušava poverenje u vlast.

Integritet institucije uključuje читав niz elementata kao što su individualnu čestitost, profesionalizam, etičnost, institucionalnu celovitost i usklađenost, kao i način postupanja u skladu sa moralnim vrednostima u cilju smanjenja rizika da se javna ovlašćenja obavljaju suprotno svrsi zbog kojih su ustanovljena, što doprinosi poboljšanju kvaliteta rada institucije, a tim i povećanju poverenja javnosti.

Etička procena se odvija kroz procedure i procese koji obuhvataju ocenu da li je nešto u saglasnosti ili je zasnovano na etičkim principima, oceni normativne strukture, pitanja o sukobu interesa, menadžmentom ljudskih resursa kako u kontekstu regrutovanja kadrova tako i u kontekstu njihovog upravljanja, uključujući i obuku iz domena etike i profesionalnog postupanja. U ciklusu odlučivanja, etička verifikacija se odvija na tri nivoa. Određivanje etičkih standarda odvija se na strateškom nivou. Autorizacija etičkih standarda je u domenu političkog nivoa odlučivanja, a njihova primena se odvija na operativnom nivou.

Sistem integriteta u okviru bezbednosnog sektora oslanja se na brojne elemente, uključujući i mehanizme unutrašnje kontrole kojima se regulišu etičko i profesionalno postupanje zaposlenih. Ova pravila su često formalizovana u obliku etičkih kodeksa. Razlike koje postoje među zemljama u pogledu razvijenosti mehanizama integriteta javnih službi, upućuju na potrebu da se u međunarodnim okvirima utvrde standardi i u oblasti etičkog i profesionalnog funkcionisanja institucija bezbednosnog sektora.

Eksterni mehanizmi kontrole delovanja bezbednosnih struktura kao dela javne administracije ne mogu dovoljno efikasno da ostvare ciljeve bez ustanovljavanja etičkih standarda kao smernica za ispravno postupanje u obavljanju dodeljenih javnih poslova. Interna kontrola nad javnim sektorom, kako formalna tako i neformalna, može biti važan alat za održavanje etike na odgovarajućem nivou. Otvorenost i transparentnost procesa može podstaći poverenje građana. Ovo je naročito slučaj ako je pružena potpuna informacija i ako se ohrabruje participacija koja ne predstavlja samo pokaznu vežbu iz oblasti odnosa sa javnošću. Neformalne kontrole pomažu održavanje moralnog integriteta i morala javnih službi kao i njihove reputacije što ima poseban značaj u kontekstu etičke održivosti.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Etika bezbednosnog sektora se može odrediti kao ključno polazište pri utvrđivanju kompletne kulturološke slike o institucijama i celokupnom društvu. Mogući pristup određenju etike bezbednosnog sektora je spram pravilnog postupanja i odlučivanja u profesionalnim pitanjima, u kojima orijentacija na ekonomsko-racionalne motive nije dovoljna. U tom smislu, ova etika je etika ličnosti, a, pre svega, etika odgovornosti kako kroz uspostavljanje pravila i prosuđivanje o etičnosti postupanja, tako i kroz donošenje etički ispravnih odluka prilikom sučavanja sa moralnim dilemama.

Kulturološki aspekti koji utiču na funkcionisanje institucionalizovane etike bezbednosnog sektora ili na odsustvo etičnosti u postupanju, moraju se vagati u svetlu ličnog morala svakog pojedinačnog profesionalca u ovom sektoru. Bilo koje neprihvatljivo ponašanje, prekršaj ili krivično delo koje izvrši pojedinac potkopava kredibilitet čitave bezbednosne strukture, pa čak i same države. Stoga se pitanje sa kojim se suočavamo danas odnosi na to kako obezbediti implementaciju društvenih vrednosti i pogodnosti da bi se obezbedilo adekvatno ponašanje profesionalaca u bezbednosnom sektoru u svim datim okolnostima. Delotvoran i dugoročno održiv način podrazumeva da se obezbedi kompatibilnost sa društvenim sistemom vrednosti kroz različite socio-kulturne podsticaje kao što su: postupanje bazirano na objašnjenju uzroka, moralna obuka, održavanje visokih standarda davanjem ličnog primera (Jeremić, Ristić, 2010: 241-256).

Važan aspekt bilo kog reformskog procesa unutar sektora bezbednosti jeste jačanje ukupnih društvenih i institucionalnih kapaciteta. Reforma sektora bezbednosti neodvojiva je od potrebe da se izgrađuje čitavo društvo i podrazumeva ozbiljno planiranje ukupnih društvenih i institucionalnih kapaciteta (Mahečić, 2009: 84-104). A njen sveukupni integrativni element je uspostavljanje bezbednosne kulture koja je zasnovana na etici i podrazumeva kreiranje univerzalno primenjivih standarda i njihovu adekvatnu postavku, kao i obrazovanje i informisanje sa ciljem izgradnje i održavanja odgovarajuće specifične profesionalne kulture. Vrednosni sistem bezbednosnog sektora mora biti kompatibilan društvenom sistemu vrednosti, ali s obzirom na prirodu svoje delatnosti mora imati i specifiku. Društveni sistem vrednosti predstavlja ishodište iz kog bezbednosni sektor crpi svoj najviši hijerarhijski nivo vrednosnih orijentacija.

Bezbednosne mere i praksa mogu imati negativan uticaj na društveni život iako su delotvorne u smislu odvratanja bezbednosnih pretnji. Zbog toga nisu prihvatljive kao produktivne jer ugrožavaju društveni poredak i kvalitet života

u smislu usvojenih vrednosti. Stoga institucije u bezbednosnom sektoru, dok vrše svoje zadatke moraju postupati kao čuvari vrednosti društvenog poretka. Kompatibilnost vrednosnih orijentacija unutar bezbednosnog sektora i društvenog sistema, ukazuje na stepen jedinstva ta dva vrednosna sistema. Njihova usklađenost ukazuje na uspostavljen balans između onih koji raspolažu sredstvima sile i onih koji treba da održavaju kontrolu nad njenom upotrebom. Vrednosni sistem obezbeđuje funkcionisanje na individualnom i grupnom nivou, kao i kontrolu koja nije zasnovana na autoritativnom stilu rukovođenja koji, po pravilu, umanjuje motivaciju i kreativnost. Vrednosni sistem mora biti shvaćen i usvojen od strane svih pripadnika bezbednosnog sektora, a za taj proces je bitna odgovornost rukovodilaca na svim nivoima. Usvajanje vrednosnog sistema kroz sve osnovne funkcije sektora bezbednosti bi trebalo da bude kontinuirani strateški napor.

LITERATURA

- (1) Armstrong, E. (2005). *Integrity, Transparency and Accountability in Public Administration: Recent Trends, Regional and International Developments and Emerging Issues*, United Nations, dostupno na <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan020955.pdf>1–2, (pristupljeno 6. marta 2012.).
- (2) Bittner, E. (1972). *The Functions of the Police in Modern Society*, Massachusets: Oelgeschlager, Gun and Hain Publishers.
- (3) Brinsfield, J.W. (1998). "Army Values and Ethics: A Search for Consistency and Relevance", *Parameters*, 3, str. 69–84.
- (4) Chapman, R.A. (1993). *Ethics in Public Service*, Ottawa: Carleton University Press.
- (5) Den Boer, M (2010). "Revolving Doors: Ethics in a Shifting Security Paradigm", in Den Boer, M., Kolthoff E., *Ethics and Security*, Netherlands: Eleven International Publishing.
- (6) Den Boer, M., Van Buuren, J. (2008). *Security Ethics: A Thin Blue Line*, Amsterdam/Brussels: Report for INEX FP7 project European Commission.
- (7) Jeremić, Z., Ristić, S. (2010). "Novi vrednosni sistem Vojske Srbije — Nasleđe ili protekcija", *Vojno delo*, 2, str. 241-256.
- (8) Jovanović, M. A. (2005). "Politička korupcija — Pojam, uzroci, i tipologija, s posebnim osvrtom na postkomunističke zemlje", u Radovanović, D., Bulatović A., *Korupcija*, Beograd: Centar za menadžment i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 405-427.
- (9) Kernaghan, K. (1994). "The emerging public service culture: values, ethics, and reforms", *Canadian Public Administration*, 4, pp. 614–630.

- (10) Magahy, B., Pyman, M. (2010). "Ethics and Business Conduct in Defence Establishments: An International Review", *Journal of Military Ethics*, 1, pp. 5–76.
- (11) Mahečić, Z. (2009) "Dominantni kulturni aspekti u reformi hrvatskog bezbednosnog sektora", *Bezbednost Zapadnog Balkana*, 14, str. 84-104.
- (12) Pavićević, V. (1967). *Osnovi etike*, Beograd: Kultura.
- (13) Peters, B. G., Pierre J. (2003). *Handbook of Public Administration*, London: Sage.
- (14) Plant, R. (2003). "A Public Service Ethic and Political Accountability", *Parliamentary Affairs*, 4, pp. 560-579.
- (15) Roš, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- (16) Weibel, A., Rost, K., Osterloh, M. (2010). "Pay for Performance in the Public Sector—Benefits and (Hidden) Costs", *Journal of Public Administration, Research and Theory*, 2, pp. 387-412.

CULTURAL DIMENSION OF SECURITY SECTOR ETHICS

The article focuses on ethics as a social and cultural factor impacting the work of the security services, with a special view of the role the security sector-specific culture plays vis-a-vis the democratic quality of security. Ethics is a key factor that shapes professionals' attitudes and affects the way they perform. While operating in accordance with its instrumental social function (addressing security threats) institutions of the security sector must at the same time act as keepers of the social values. The appraisal of security measures and practices is subject to the ultimate requirement to uphold social order and a quality of life within the framework of social values, and not just to be instrumentally effective. The paper considers the nature of the security service's ethics and the relationship between the culture of a security service and the way it affects the state's overall exercise of power over the citizens.

KEY WORDS: Security sector / culture / ethics / values / society / profession / standards

ADAPTACIJA NA ZATOČENIŠTVO*

Ljeposava Ilijić*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Adaptacija ili prilagođavanje predstavlja način na koji se čovjek održava u životu u promjenljivim životnim okolnostima. U slučaju osuđenih lica, ona je označena kao proces prihvatanja zatvorskih normi i pravila formalnog sistema tj. sveukupnog zatvorskog života. Na koji način teče taj proces i koji su to faktori koji determinišu ovaj proces, ali i koliki je njegov uticaj na krajnju uspjehnost zatvorske kazne, samo su neka od pitanja za kojima tragaju teoretičari iz penološke oblasti. O ovom radu, pažnja je posvećena upravo traganju za odgovorima na ova pitanja, ali i analizi dosadašnjih rezultata istraživanja ovog problema.

KLJUČNE RIJEČI: adaptacija / faktori adaptacije / osuđenici

KOJI SU FAKTORI ADAPTACIJE ILI ŠTA UTIČE NA PROCES ADAPTACIJE?

Veliki broj istraživača, još od 40-ih godina prošlog vijeka, usmjeravalo je svoja interesovanja ka proučavanju načina na koji se zatvorenici prilagođavaju zatvorskom životu, ali i tome na koji način adaptacija na zatvorske uslove utiče na njihovo ponašanje i učešće u aktivnostima u okviru ustanove (Zamble, Porporino 1988; Toch, 1977; Irwin, Cressey, 1962; Sykes, 1958; Clemmer, 1940)

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: lelalela_bgd@yahoo.com

Tako rezultati brojnih istraživanja pokazuju da vrijeme provedeno u zatvoru ima direktne efekte na učešće zatvorenika u programu, osjećaj kontrole nad sopstvenim životima, njihov osjećaj beznađa, ali i disciplinske prekršaje u zatvoru.

Vrijeme provedeno u zatvoru i kvalitet života prije dolaska u zatvor interaktivno ima uticaj na kontakt zatvorenika sa porodicom i prijateljima.

Oblici adaptacije na zatočeništvo mogu biti značajni pokazatelji ponašanja zatvorenika, tako npr. disciplinski prekršaji u zatvoru mogu biti intuitivi recidiva, dok sa druge strane, učestvovanje u obrazovanom procesu, kao i održavanje porodičnih veza može da umani mogućnosti recidiva (Dhami, Ayton, Loewenstein, 2007: Gendreau, Little, Goggin, 1996; Gerber, Fritsch, 1995; Hairston, 1991).

Najranija istraživanja adaptacije na zatvorske uslove bazirala su se na Klemmerovom konceptu *prizonizacije*, koja je definisana kao veće ili manje prihvatanje običaja, navika i generalne kulture zatvorskog sistema (Clemmer, 1940).

Iako postoje brojna interesovanja za nastavak istraživanja baziranih na konceptu prizonizacije, istraživači su danas više usmjereni ka ispitivanju specifičnih bihevioralnih reakcija na kaznu zatvora, kao i osuđeničke psihološke i emocionalne reakcije, odnosno usmjereni su ka traganju za odgovorima na pitanja: u kojoj mjeri zatvorenici učestvuju u režimskim, formalno sistemskim aktivnostima, kakav im je kontakt sa ostalim osuđenima, ali i interakcija sa službenim osobljem, da li imaju kontakt sa svojim porodicama i da li se pridržavaju zatvorskih pravila ponašanja? Šta sami osuđenici misle o zatočeništvu i kako se osjećaju? (Dhami, Ayton, Loewenstein, 2007:1086).

Brojna istraživanja tragajući za ovim odgovorima fokusiraju se na proučavanju najvažnijih faktora adaptacije polazeći od različitih teorijskih modela. Tako se u literaturi najčešće spominju tri velika teorijska modela koja su korišćena u objašnjavanju prilagođavanja zatvorenika na zatvorsku sredinu i faktora koji određuju njegovo ponašanje. To su deprivacioni, importacijski i situacioni model.

Prema deprivacionom modelu, zatvor je totalna institucija potpuno odsječena od slobodnog svijeta (Goffman, 1961). Zatvor kao vrsta životne sredine podstiče proces prizonizacije kroz adaptaciju, gubitke-lišavanja ili "patnju zbog zatočeništva" (Sykes, 1958; Sykes, Messinger 1960).

Prema Sajksu (Sykes, 1958), patnje prouzrokovane zatočeništvom uključuju deprivaciju slobode, materijanih dobara i usluga, heteroseksualnih odnosa,

samostalnosti i bezbjednost, a prilagođavanje zatvorenika na te patnje dovodi do razvoja zatvoreničke subkulture odnosno zatvoreničkog neformalnog sistema.

Zatvorenički neformalni sistem ima svoje vrijednosti, norme i pravila ponašanja koja su u direktnoj suprotnosti sa pravilima i normama formalnog sistema, i kao takav, neformalni sistem je ključni faktor koji vodi ka agresivnom ponašanju zatvorenika, kršenju pravila ponašanja, odupiranju autoritetu i uopšte, svemu onome što proklamuje formalni sistem (Jiang, Fisher-Giorlando 2002: Paterline, Petersen, 1990; Sykes, Messinger, 1960; Goodstein, Wright, 1989; Wright, 1991).

U suprotnosti sa deprivacionim modelom, importacijski model (ili model uvoza) stavlja u fokus iskustvo i socijalizaciju prije zatvora. On naglašava kako prije svega, lične osobine zatvorenika i njegovo društveno porijeklo u najvećoj mjeri određuju ponašanje zatvorenika.

S druge strane, zatvorenička subkultura prije opisuje sistem vrijednosti, normi i vjerovanja koje su osuđenici imali prije dolaska u zatvor, nego li što on predstavlja pojedinačni rezultat prizonizacije u totalnoj ustanovi. Takođe, pristalice ovog teorijskog modela smatraju da nemaju svi osuđenici iskustvo patnje i deprivacija koje se javljaju u zatvoru. Adaptacija na zatvorske uslove zavisi prvenstveno od ličnih sposobnosti osuđenika da pronađu načine na koji će zadovoljiti svoje potrebe.

Isto tako, zatvori danas, nisu više toliko totalne ustanove, niti zatvorenike treba posmatrati kao jednu homogenu, jedinstvenu grupu, već više kao skup različitih podgrupa sa svojim sopstvenim sistemima vrijednosti, normama i vjerovanjima (Jiang, Fisher-Giorlando, 2002: Bonta, Gendreau, 1990; Farrington, 1992).

Značaj ovakvog pristupa izučavanju procesa adaptacije možda bi se najbolje mogao dokazati kroz testiranja koja ispituju povezanost procesa adaptacije i objektivnih karakteristika osuđenika u periodu prije dolaska u zatvorsku ustanovu, kao što je npr: nivo obrazovanja, zaposlenost, odnosi sa drugim ljudima, upotreba droge i /ili alkohola itd.

Neki istraživači našli su i empirijske dokaze koje potvrđuju tačnost postavki ovog modela. Npr. Rajt (Wright 1989) je utvrdio da, zatvorenici koji nemaju obrazovanje veće od srednjoškolskog tj. obrazovanja sa srednjom stručnom spremom, imali su fizičke probleme (češće povrijeđivani od strane drugih zatvorenika) i veći broj disciplinskih prekršaja vezanih za remećenje reda i pravila ponašanja u ustanovi. Takođe, zatvorenici koji su prije dolaska u zatvorsku ustanovu bili

nezaposleni, imali su brojnije psihofizičke smetnje (jači stres), veći broj sukoba i disciplinskih prestupa, ali i problema sa spoljnim svijetom.

Slično ovom nalazu, Fin (Finn, 1995) je potvrdio da je ekonomska deprivacija (prisutna i prije dolaska u zatvorsku ustanovu) u pozitivnoj korelaciji sa disciplinskim prestupima i prekršajima u zatvoru.

Konačno, situacioni model suprotstavlja se importacijskom modelu za ignorisanje situacionih faktora u objašnjavanju prilagođavanja zatvorenika na zatvor (Jiang, Fisher-Giorlando, 2002; Steinke, 1991).

Ovaj model pretpostavlja da izvori i pokretači ponašanja primarno dolaze od situacionih faktora, kao što su doba godine i lokacija, ili od kompleksa međusobnih uzajamnih odnosa između zatvorenika i stručnih radnika. Na primjer, zbog toplote, zatvorenici mogu da prekrše više pravila u ljetnom, nego u zimskom periodu, bez obzira na svoje lične karakteristike ili njihov nivo deprivacija.

Situacioni model fokusira se na otkrivanju uticaja situacionih promenljivih na zatvoreničko prilagođavanje, posebno obraćajući pažnju ka otkrivanju odgovora na pitanja: gdje se dogodilo određeno ponašanje (npr: tip ustanove, odjeljenja), kada se dogodilo određeno ponašanje (npr. koje je doba dana/radne smjene tokom koje se dogodilo neko incidentno ponašanje) i kategoriji ko (podrazumjeva ko je od zatvorenika bio uključen u određeno ponašanje, ko je pisao izvještaj o tome, ko je prvi reagovao itd.) (Jiang, Fischer-Giorlando, 2002).

EMPIRIJSKA ISTRAŽIVANJA PROCESA I FAKTORA ADAPTACIJE

Brojni autori navode da je vrijeme provedeno u zatvoru, jedan od presudnih faktora koji utiču na adaptaciju osuđenog lica na zatvorske uslove.

Tako na primjer, zatvorenici koji su osuđeni na kraće zatvorske kazne pokazuju ograničenu adaptaciju.

Zatvorenici osuđeni na duževremene kazne, povećanim učešćem u radu i drugim aktivnostima režima smanjuju kontakte i prisnost sa drugim zatvorenicima. Njihov nivo kontakata sa svojom porodicom i prijateljima iz spoljašnje sredine je konstantniji. Osim toga, kod njih je smanjen osjećaj beznađa, ali i broj disciplinskih prekršaja u zatvoru (Dhami, Ayton, Loewenstein, 2007; Schmid, Jones, 1993).

Međutim, neko opšte mišljenje većine istraživača, moglo bi se iskazati stavom, da sa protokom vremena provedenog u zatvoru, kod većine osuđenika, opada nivo kontakata sa spoljašnjim svijetom.

Neki taj stav objašnjavaju time da se osuđeni na duževremene kazne, nakon izvjesnog vremena prepuštaju dnevnoj rutini zatvorskog života, pokazujući svoje slabosti i postepeno smanjujuću kontakt sa spoljašnjim svijetom, porodicom i prijateljima (Dhami, Ayton, Loewenstein, 2007).

Što se tiče konkretnih poteškoća na samom početku izdržavanja zatvorske kazne, empirijski podaci pokazuju da zatvorsko iskustvo može rezultovati krajnje neprilagođenim oblicima reagovanja, kao što je pojava teških oblika samopovrijeđivanja, različitim oblicima reaktivnih stanja, kao i stresom izazvanih najrazličitijih poremećaja.

Poznato je, takođe, da je učestalost samoubistava zatvorenika znatno veća u poređenju sa stopom samoubistava u opštoj populaciji.

U penološkoj literaturi se vrlo često pominje da prihvatanje zatvorske subkulture korespondira sa dužinom vremena provedenim u zatvoru. Smatra se da u prvoj fazi boravka u penalnoj ustanovi, većina osuđenika ne prihvata norme osuđeničkog društva, jer kod njih još uvijek dominira oslanjanje na konvencionalne vrijednosti; tek poslije nekih šest mjeseci ili više, pojedini osuđenici počinju pokazivati sve veću antidruštvenu usmjerenost, odnosno pripadnost zatvoreničkoj subkulturi (Farkaš, Žakman-Ban, 2006).

Proces prilagođavanja ili adaptacije osuđenika na zatvorske uslove, sagledava se sa različitih aspekata.

U sociološkim istraživanjima dominiraju teme koje se odnose na usvajanje subkulturnih normi, vjerovanja i uloga neformalne osuđeničke zajednice. Jedna od glavnih tema jeste i proces asimilacije opisan najčešće kao proces prizonizacije (*zatvorizacije*) u kojem zatvorenik postaje dio zatvoreničkog društva, preuzima uloge tog društva i samoprocjenjuje sa kao pripadnik tog društva. To se svakako najprije ogleda u njegovom statusu zatvorenika, npr. u podređenom položaju i odjeći, propisanom načinu ophođenja sa osobljem, definisanom i određenom rasporedu dnevnih aktivnosti, spavanja, rada, ali i prihvatanju normi i vrijednosti zatvoreničke zajednice i dr.

U pokušaju razrješenja efekata zatvorske kazne i načina prilagođavanja zatvorenika, mnoga su se istraživanja bavila i uticajem objektivnih, odnosno spoljašnjih karakteristika i fizičkih osobina zatvorskog okruženja, a tako i ulogom različitih individualnih obilježja i osobina prestupnika.

U većem broju studija opisane su povezanosti bihejvioralnih i /ili subjektivnih indikatora prilagođavanja i određenih sociodemografskih obilježja zatvorenika, npr. starosti, etničkog porijekla, obrazovanja, pola, ali i značenja faktora kao što su ranije zatvorsko iskustvo i vrsta krivičnog djela.

Nažalost, na našim prostorima i u našim zatvorskim uslovima, nisu vršena istraživanja s ciljem proučavanja procesa prilagođavanja osuđenika na zatvorske uslove, kako sa aspekta vremena provedenog u zatvorskoj ustanovi, tako ni sa aspekta sociodemografskih karakteristika osuđenika kao faktora određuju ovaj proces, tako da nedostaju validni podaci koji bi potkrepiili brojne nevedene teorijske tvrdnje.

Ipak, neka istraživanja iz susjednih zemalja daju rezultate koji se ipak mogu smatrati relevantnim (s obzirom na sličnost sistema izvršenja zatvorske kazne, uslova istraživanja, tipa ustanove i populacije osuđenika).

Tako rezultati istraživanja proseca prilagođavanja zatvorskim uslovima, koje su sveli Farkaš i Žakman-Ban u Kazneno-popravnom zavodu zatvorenog tipa (Lepoglava) ukazuju na:

- Činjenicu da uspješnijem prilagođavanju institucionalnom tretmanu u početku izdržavanja zatvorske kazne, odgovara povoljniji demografski i sociopsihološki status zatvorenika (oni koji žive u vlastitoj porodici, imaju djece, potiču iz normalne, funkcionalne porodice, većeg stepena obrazovanja, sa zadovoljavajućim materijalnim prilikama, koji su bili zaposleni i dr.)
- Podatak da nešto nepovoljnijoj odnosno djelimičnoj prilagođenosti penološkom tretmanu odgovaraju sljedeća obilježja demografskog i socijalnog statusa osuđenika: relativno povoljne materijalno kulturološke karakteristike primarne porodice, porijeklo iz urbane sredine, neoženjenost, mlađa životna dob i nemanje djece (nerealizovana roditeljska uloga).
- U pogledu vrste krivičnog djela i toka tretmana, najbolju adaptaciju postižu nenasilni prestupnici u smislu da izbjegavaju neprilike i stvaraju nova prijateljstva u težnji da se što prije napusti kaznena ustanova. Riječ je o ponašanju koje korespondira sa formalnim zahtjevima u penalnoj ustanovi.
- Izvršioci nasilnih krivičnih djela, posebno ubistava i silovanja, imaju izrazite poteškoće u pogledu prilagođavanja. Riječ je o težem podnošenju strukturiranja vremena svojstveno kaznenim ustanovama, sklonost izolaciji od drugih zatvorenika, češće kažnjavanje nego nagrađivanje za ponašanje i dr (Farkaš, Žakman-Ban, 2006: 963).

Kada je riječ o zatvorskim ustanovama, nesumnjivo je da one predstavljaju najneprirodnija okruženja za čovjeka u kojima dominiraju brojna ograničenja, deprivacije i frustracije. Većina autora se bez sumnje, slaže sa činjenicom da je početak izdržavanja zatvorske kazne najstresnije razdoblje, te da u tom periodu postoji učestala pojava anksioznosti i depresivnosti, kao normalnih i očekivanih stanja na adaptacijsku krizu.

Svakako, veća stopa počinjenih i pokušanih suicida kao i drugih oblika samopovrijeđivanja, posebno kod onih koji se prvi put nalaze u penalnoj ustanovi, pokazatelji su različitih reagovanja osuđenika na novo životno okruženje.

Na kraju, čini se da su glavni nedostaci vezani za pitanje adaptacije osuđenika na zatvorske uslove, praktično, to što nisu rađena sveobuhvatna istraživanja koja bi pružila adekvatne podatke o ovom problemu, na našim prostorima, i što su brojne teorijske osnove usmjerene ka zanemarivanju mnogih ličnih, individualnih faktora koji doprinose razlikama u percepciji i vrsti reakcija osuđenih na različite aspekte zatvorskog života.

TEORIJSKA OBJAŠNJENJA PROCESA ADAPTACIJE NA ZATVORSKE USLOVE

U toku izvršenja zatvorske kazne, osuđenici su, u većoj ili manjoj mjeri, izloženi brojnim pristiscima, lišavanjima i frustracijama.

Prilagođavanje osuđenika na zatvorsku sredinu i njihova uključenost u zatvorenički društveni sistem, zavisi od mnogih elemenata, među kojima su najznačajniji: dužina kazne i vrijeme provedeno u zatvoru, osobine ličnosti, starost, stepen socijalizacije, spremnost na prihvatanje zatvorskih normi, režim same ustanove i brojni drugi.

U teoriji postoje brojne varijacije tipologije i definisanja različitih oblika adaptacije-reakcije osuđenika na zatvorsku situaciju, a sve su nastale na osnovu Mertonove tipologije koja razlikuje konformizam, inovaciju, ritualizam, povlačenje i bunt.

Prema starijoj tipologiji, koju je kreirao Sajks (Sykes, 1958) postoje četiri načina adaptacije, a to su:

- *Fizičko bjekstvo*-koje predstavlja prvu reakciju osuđenika na zatvorsku situaciju. Kod nekih osuđenika, želja za bjekstvom postoji sve vrijeme boravka u zatvoru, bez obzira na to što se nalaze u zatvoru sa maksimalnim obezbjeđenjem, gdje je bjekstvo faktički nemoguće. Oni stalno razmišljaju o bjekstvu, planiraju ga, što svakako predstavlja jedan psihički mehanizam odbrane koji im pomaže da izdrže sve neprijatnosti u zatvoru.
- *Psihološko povlačenje*-predstavlja takav oblik prilagođavanja koji se svodi na odbacivanje sopstvenih ciljeva, interesa i potreba, s obzirom da najčešće ne mogu da ih zadovolje i ostvare, pa su frustrirani i povlače se u sebe.

- *Bunt*-predstavlja oblik bjekstva od frustrirajuće situacije u zatvoru, organizovanjem otvorene pobune koja ima za cilj da osuđenici preuzmu vlast u zatvoru. Iako u većini slučajeva ove pobune ne uspjevaju, one privlače pažnju javnosti i mogu da utiču na izvjesne promjene zatvorskog režima.
- *Inovacija*-je takav oblik adaptacije u okviru koga se mirnim putem nastoji da uspostavi promjena životnih uslova u zatvoru. Osuđenici koriste različite oblike ubjeđivanja, pišu pisma, molbe, žalbe i sl. upravi zatvora ili javnosti, sa ciljem da promjene postojeće uslove života (Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006).

Moris razlikuje šest tipova adaptacije, od kojih su tri sagledani na isti način kao kod Sajksa (inovacija, povlačenje, pobuna), dok se ostala tri razlikuju, a to su: konformizam, ritualizam i manipulacija.

- *Konformizam* predstavlja jedan od oblika adaptacije koji je karakterističan po tome što osuđenik priznaje da je pogriješio zbog toga što je počinio krivično djelo, prihvata da bude kažnjen i smatra da je sve što zatvorsko osoblje preduzima legitimno i dobro za njegovo prevaspitanje. Nažalost, ovakav tip adaptacije se izuzetno rijetko javlja među osuđenima.
- *Ritualizam* je takav oblik prilagođavanja u kome osuđenici odbacuju vrijednosti osoblja i opšte prihvaćene društvene vrijednosti, ali se ipak pridržavaju institucionalnih normi ponašanja. Često se pravi razlika između dva osnovna podtipa ritualizma, a to su ritualizam identifikacije (obuhvata zatvorenike koji su se identifikovali sa osobljem ustanove i trude se da obavljaju poslove zatvorskog osoblja, pa su i omiljeni među stručnim radnicima, a za ostale osuđenike oni predstavljaju "šljam") i ritualizam zavisnosti (u kojem osuđenici postaju potpuno zavisni od zatvorskog načina života i zatvor postaje za njih jedino mjesto u kojem mogu da žive).
- *Manipulacija* označava takav oblik prilagođavanja osuđenika u kome osuđeno lice nastoji da ostvari svoje ciljeve bez sukoba sa zatvorskim vlastima. Da bi postigao ono što želi, osuđenik pokušava da nadmudri osoblje koristeći dopuštena sredstva, upoznat je sa režimom zatvora, načinima na koji se on najbolje može iskoristiti, poznaje svoja prava i spreman je da se za njih verbalno bori (Konstantinović-Vilić, Kostić, 2006).

Međutim, bez obzira na to koji se oblik adaptacije prihvata, osuđenik mora da učestvuje u zatvorskom životu onakvom kakav on jeste i da nalazi rješenja za svoje probleme, a učestalo je mišljenje da je upravo zatvorenički društveni sistem jedan od glavnih mehanizama za olakšanje deprivacija i frustracija koje se javljaju kod osuđenika.

ZAKLJUČAK

Čini se da su tradicionalne teorije o zatvorima kao totalnim institucijama danas skoro neodržive. Iako zatvor kao institucija (posebno zatvori sa maksimalnim nivoom obezbjeđenja) u potpunosti reguliše život osuđenih lica, on je ipak danas daleko od totalne ustanove. S druge strane, kvalitet života osuđenog lica prije dolaska u zatvorsku ustanovu i deprivacije koje se javljaju u zatvoru, svakako mogu uticati kako na kvalitet odnosa osuđenog lica sa spoljašnjim svijetom, tako i na njegovo prilagođavanje zatvorskim uslovima i životu u njemu. Proces prilagođavanja ili adaptacije svakako nije jedan jednostavan i jednodimenzionalan proces uslovljen jednim faktorom, već naprotiv, složen kompleks različitih uticaja kako života prije zatvora, strukture ličnosti, njenih sociopsiholoških, demografskih, kriminoloških, materijalno ekonomskih karakteristika, već i objektivnih faktora vezanih za samu instituciju, kao što je npr. tip ustanove, režim izdržavanja kazne, uključenost u aktivnosti u ustanovi, odnos sa drugim osuđenima i osobljem itd.

Svakako da nedostatak adekvatnih istraživanja koja bi se fokusirala na ispitivanje uticaja većeg broja faktora na proces adaptacije, onemogućava i donošenje bilo kakvog validnog definisanja i detektovanja najbitnijih faktora procesa adaptacije. Ne treba zanemariti uticaj varijabli starosti osuđenika, radne angažovanosti i disciplinskih prestupa na ponašanje zatvorenika i proces adaptacije, koje nisu posmatrane u dosadašnjim istraživanjima ovog problema. Korisnost ovih faktora i njihov uticaj na proces adaptacije mogao bi biti od velike koristi u nekom od budućih istraživanja.

LITERATURA

- (1) Clemmer, D. (1958) *The Prison Community*. New York: Holt, Rinehart and Winston
- (2) Dhimi M.K., Ayton, P. Loewenstein, G. (2007) *ADAPTATION TO IMPRISONMENT-Indigenous or Imported?* Criminal justice and behavior, Vol 34, str 1085-1100, American Association for Correctional and Forensic Psychology
<http://sds.hss.cmu.edu/media/pdfs/loewenstein/AdaptPrisonment-Indigenous.pdf>
- (3) Farkaš, R., Žakman-Ban, V. (2006). *Obilježja procesa prilagode zatvorskim uvjetima zatvorenika/zatvorenica s obzirom na sociodemografske i kriminološke osobujnosti*, Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu, Zagreb, (Vol.13), br.2/2006 (957-990)

- (4) Finn, M. A. (1995) Disciplinary incidents in prison: Effects of race, economic status, urban residence, prior imprisonment. *Journal of Offender Rehabilitation*, 22, 143-156.
- (5) Goffman, E. (1961) *Asylums*. Harmondsworth: Penguin Books
- (6) Jiang, S., Fisher-Giorlando, M. (2002) *Inmate Misconduct: A test of the Deprivation, Importation, and Situational Models*, *The Prison Journal* 2002 82:335 <http://tpj.sagepub.com/content/82/3/335>
- (7) Konstantinović-Vilić, S. Kostić, M. (2009) *Evropski standardi za izvršenje krivičnih sankcija*, *Zbornik radova Udruženja za međunarodnu krivično pravo*, *Pravni život* br.9/2005. str.887-902
- (8) Sykes, G. Messinger, S. (1960) *The Inmate Social Sistem*; In *Theoretical Studies in Social Organization of the Prison*, Social Science Research Council, New York;
- (9) Sykes, G., (1958) *The Society of Captives: a Study of a Maximum Security Prison*. New Jersey: Princeton University Press
- (10) Wright, K. N. (1989) Race and economic marginality in explaining prison adjustment. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 26, 67-89.
- (11) Zamble, E., & Porporino, F. J. (1988) *Coping, behavior, and adaptation in prison inmates*. New York: Springer-Verlag.

ADAPTATION OF CAPTIVITY

Adaptation or customization is the way in wich man kept alive in changing circumstances. In the case of prisoners, it is identified as the process of accepting the norms and rules of the prison system that is formal. How does the flow of the process and the factors that determine this proces and what is its impact on the ultimate success of prison sentences, are just some of the questions they're looking for theorists from the field of penology. In this paper, attention has been devoted to the search for answers to theese questions, but also the analysis of the result of previous reserch on this issue.

KEYWORDS: *adaptation / adaptation factors / the convicts*

ALKOHOL KAO KRIMINOGENI FAKTOR*

Jelena Dimitrijević Vavan*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Beograd

Ljiljana Stevković*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Rad sadrži sistematičan pregled novije literature koja se bavi odnosom između konzumiranja alkohola, kao i već razvijene zavisnosti sa jedne, i raznih vrsta kriminalnih ponašanja i socijalnih devijacija sa druge strane. Na samom početku prikazana su različita teorijska stanovišta i shvatanja o prirodi veze alkohol-kriminalitet. Bliže je predstavljeno i nekoliko pristupa i modela koji pokazuju da li, u kojoj meri i na koji način konzumiranje alkohola doprinosi izvršenju određenog prekršaja, kriminalnog ili nekog devijantnog ponašanja. Prilikom razmatranja istraživačkih podataka o alkoholu i alkoholizmu kao kriminogenim faktorima, posebna pažnja posvećena je njihovom uticaju na nastanak i razvoj nasilnog kriminaliteta, što je potvrđeno u brojnim istraživanjima. Studije koje su za predmet proučavanja imale ovaj odnos pokazuju da povezanost postoji, kao i da je udeo nasilnih incidenata koji uključuju konzumiranje alkohola od strane izvršioca vrlo visok. Kriminogeno dejstvo alkohola je posebno izdvojeno kod pojedinih tipova kriminaliteta, poput nasilja u porodici, seksualnog nasilja, saobraćajne i maloletničke delinkvencije. Pregledom dostupnih istraživanja može se zaključiti da je relacija alkohol/alkoholizam-kriminalitet vrlo kompleksna, te

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektima "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" (broj 47011) i "Razvoj metodologije evidentiranja kriminaliteta kao osnova kreiranja efikasnih mera za njegovo suzbijanje" (broj 179044) čije realizacije finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

* E-mail: jexi1210@gmail.com

* E-mail: stevkoviclj@gmail.com

da ovom kriminogenom faktoru u etiologiji kriminaliteta i socijalnih devijacija treba posvetiti mnogo više pažnje, pre svega u domaćim kriminološkim istraživanjima.

KLJUČNE REČI: *alkoholizam / kriminogeni faktor / kriminalitet / nasilje*

UVOD

Odnos između (zlo)upotrebe alkohola, kao i već razvijene zavisnosti sa jedne, i kriminaliteta, suicida i drugih socijalnih devijacija, sa druge strane, tema je koja već duži niz godina zaokuplja stručnu, naučnu, ali i širu javnost. Naime, brojna istraživanja, pre svega inostrana, ali i domaća, ukazala su na postojanje snažne, ali istovremeno i vrlo kompleksne veze između konzumiranja alkohola i raznih vrsta kriminalnih ponašanja i socijalnih devijacija. Međutim, uprkos slaganja oko toga da je veza između ovih pojava složena, te da njeno postojanje mora biti priznato, precizna priroda odnosa i dalje je predmet debate. Konkretnije, da li, u kojoj meri i na koji način konzumiranje alkohola doprinosi izvršenju određenog kriminalnog ponašanja, prekršaja ili nekih devijacija, može li se govoriti o kauzalnom odnosu ili ne, pitanja su kojima su se bavila različita istraživanja. S obzirom da veza između konzumiranja alkohola i kriminaliteta podrazumeva mešavinu farmakoloških, psiholoških, socijalnih, kulturnih i situacionih faktora (Konstantinović Vilić i sar., 2010; Gyimah-Brempong, 2003; Budd, 2003; Brochu et al., 1999; Deehan, 1999) ne iznenađuje podatak da su rezultati realizovanih istraživanja često oprečni.

U vezi sa prethodnom konstatacijom, navešćemo nekoliko shvatanja. Najpre, polazeći od toga da uživanje alkohola često ne dovodi do činjenja nasilnih i drugih krivičnih dela, jedno shvatanje odbacuje uzročno posledičnu vezu između konzumiranja alkohola i kriminaliteta (Benson et al., 2001). Nasuprot tome, zagovornici teze o tzv. *alkoholnom kriminalitetu* ističu da je alkohol uzrok pojedinih oblika kriminaliteta¹, dok se kod pojedinih vrsta kriminaliteta alkohol pojavljuje u ulozi dopunskog etiološkog činioca (tzv. *kriminalni alkoholizam*) (Konstantinović Vilić i sar., 2010). Dodatno, pojedini kriminolozi i sociolozi alkohol posmatraju pre kao katalizator, nego uzrok kriminaliteta (Lang and Sibrel, prema Gyimah-

¹ U literaturi se najčešće navodi vožnja pod dejstvom alkohola, odnosno u pijanom stanju (Driving Under the Influence-DUI, eng.) (Carpenter, 2003)

Brempong, 2003). Pored navedenog, u literaturi možemo sresti i stanovište koje ističe međuzavistan odnos alkoholizma i kriminaliteta. Prema ovom shvatanju alkoholizam, odnosno konzumiranje alkohola predstavlja jedan od faktora kriminaliteta, ali i je istovremeno i kriminalitet faktor koji doprinosi nastanku, održavanju i širenju alkoholizma (Vodinelić, prema Konstantinović Vilić i sar., 2010; Abbey, 2002). Naposljetku, o prirodi veze alkohol-kriminalitet pojedini autori raspravljaju u kontekstu posrednog, odnosno neposrednog dejstva alkohola na nastanak kriminalnog ponašanja/kriminaliteta. U tom pogledu, kriminolozi najčešće izučavaju ulogu alkohola u nastanku nasilnog i imovinskog kriminaliteta, kao i saobraćajne delinkvencije, maloletničke delinkvencije, ali i kriminalnog recidivizma (Konstantinović Vilić i sar., 2010; Bukelić, 2000; Deehan, 1999). Svakako, značajna su i istraživanja koja u svom fokusu imaju socijalne aspekte i konsekvence alkoholizma, odnosno koja nam kroz analizu uticaja alkoholizma na porodični život zavisnika, njegovu ekonomsku situaciju, rad i radnu sposobnost, kao i neke druge psihosocijalne karakteristike konzumenata alkohola, donose podatke o tzv. posrednoj ulozi alkoholizma u genezi kriminaliteta (Ćorović, 2010; Bukelić, 2000).

Imajući u vidu da kriminalitet može biti povezan sa alkoholizmom, ali i da brojni izvršioци različitih krivičnih dela nisu zavisnici, već osobe koje su u vreme izvršenja krivičnog dela ili prekršaja bile pod uticajem alkohola, cilj rada je da na osnovu analize novije kriminološke literature detaljnije prikaže i opiše uticaj alkohola i alkoholizma na nastanak i razvoj pojedinačnog kriminalnog ponašanja, odnosno kriminaliteta uopšte. S obzirom da se najviše istraživanja do sada bavilo ispitivanjem prirode veze alkohol-nasilni kriminalitet, posebna pažnja biće usmerena upravo na predstavljanje takvih istraživačkih nalaza.

RAZLIČITI PRISTUPI OBJAŠNJENJU PRIRODE VEZE ALKOHOL-KRIMINALITET

Odnos između konzumiranja alkohola i kriminalnog ponašanje je dugo predmet interesovanja etioloških pristupa kriminalitetu. Dostupni podaci pokazuju da se alkohol, kao i zavisnost od alkohola (alkoholizam kao bolest u medicinskom smislu) javljaju u funkciji kriminogenog faktora koji može da deluje neposredno ili posredno (Konstantinović Vilić i sar., 2010). Neposredno kriminogeno dejstvo alkohola je, pored ubistava identifikovano i u etiologiji nasilja u porodici. Kod nasilnih krivičnih dela između intimnih partnera alkoholičari su takođe izloženi i riziku postanka u viktimološkoj literaturi poznatog zločinca-žrtve, kada primarna žrtva,

partnerka svoju nasilnu viktimizaciju prekida lišavanjem života primarnog nasilnika, odnosno sekundarne žrtve.

Istovrstan, neposredni uticaj je detektovan i kod drugih kriminalnih ponašanja nasilnog karaktera, poput rodoskrvljenja, silovanja, nasilničkog ponašanja, nanošenje lakih i teških telesnih povreda. Pored neposrednog dejstva na nasilno ponašanje, uočeno je da alkohol na isti način deluje i kod nekih nenasilnih krivičnih dela, poput uvrede i klevete (Konstantinović Vilić i sar., 2010; Ćorović, 2010; Murdoch, Ross, 1990). Takođe, zapažaju se razlike u odnosu na faze u kojoj se konzument alkoholnih pića nalazi u pogledu upotrebe alkohola i vrste krivičnih dela koja vrši. U skladu sa tim ističe se da su nasilnom i agresivnom ponašanju više sklone osobe u stanju akutne alkoholisanosti dok se kod hroničnih alkoholičara češće sreću krađe, utaje, prevare i druga nenasilna kriminalna ponašanja (Tirčin, 1962, prema Žarković Palijan, 2004:24).

Kada je u pitanju vrsta odnosa, u literaturi se evidentno pridaje veći značaj posrednom i/ili dopunskom uticaju alkohola i alkoholizma na nastanak i razvoj kriminalnog ponašanja kod pojedinaca, odnosno kriminaliteta uopšte. U skladu sa tim, Graham i saradnici su predstavili nekoliko mehanizama kojima objašnjavaju kako alkohol može vršiti uticaj na nastanak nasilja i kriminaliteta:

- a) delovanje kulturnih i društvenih stavova i normi u vezi sa pićem, pijenjem i efektima alkohola na ponašanje;
- b) faktori vezani za ličnost, poput predispozicija za agresivno ponašanje; (III) farmakološki efekti alkohola;
- c) efekat specifičnog konteksta pijenja u smislu posredničkog dejstva raznih situacionih varijabli koje bi mogle da ohrabre ili spreče nastanak određenog kriminalnog ponašanja, i na kraju
- d) interakcija svih navedenih faktora (Graham et al., prema Parry i Dewing, 2006:43).

I brojni drugi autori su saglasni da iako je učinilac dela bio pod dejstvom alkohola u momentu izvršenja, alkohol ne može biti jedini "krivac", već se moraju uzeti u obzir i psihološki, socijalni, situacioni i drugi interakcioni procesi (Parry i Dewing, 2006; Gyimah-Brempong, 2003; Budd, 2003; Brochu et al., 1999; Deehan, 1999).

Pored navedenih shvatanja o prirodi i smeru veze alkohol-kriminalitet pregledom literature identifikovali smo još neke pristupe i/ili modele koje ćemo bliže predstaviti u nastavku rada.

Jedan, čini nam se najzastupljeniji, ali i "najgrublji" pristup je pandan već predstavljenom stanovištu o posrednom i neposrednom dejstvu alkohola na kriminalitet. Zapravo, značajan broj autora koji su izučavali tzv. sa alkoholom povezan kriminalitet (*alcohol-related crime*, eng.), prilikom njegovog definisanja upućuju na postojanje dve grupe prestupa, odnosno krivičnih dela:

- alkoholom definisana, poput pijanstva ili vožnje pod dejstvom alkohola, i
- ona na čije je izvršenje alkohol imao neki uticaj, gde se pre svega misli na situacije izvršenja u kojima je učinilac bio pod uticajem alkohola (npr. narušavanje javnog reda i mira, nanošenje neke štete i sl.) (McNeill, 2003; Carpenter, 2003).

Drugi pristup, čiji je osnivač Hayes (prema Deehan, 1999:5), takođe je pojednostavljen. Ovaj istraživač izdvaja tri vrste odnosa koji opisuju vezu alkohol-kriminalitet: uzročno-posledični, doprinoseći i koegzistencijalni.

Uzročno-posledični odnos upotrebe alkohola i kriminaliteta upućuje na već više puta pomenuta *alkoholom definisana dela*, u koja Hayes ubraja krivična dela čija zakonska određenja uključuju alkohol (npr. pijanstvo na javnom mestu), potom *alkoholom indukovana krivična dela* (npr. nasilje u porodici), te naposljetku *alkoholom inspirisana krivična dela i prekršaje* (npr. sitne krađe izvršene u cilju dolaska do sredstava za nabavku alkohola).

Doprinoseći odnos u svojoj osnovi ima "okidač" dejstvo alkohola i podrazumeva upotrebu alkohola u cilju olakšanja izvršenja nekog krivičnog dela, kao i situacije u kojima učinilac upotrebom alkohola dovodi sebe u stanje u kojem ne može da shvati značaj svoga dela, te se koristi kao izgovor za kriminalno ponašanje.

Na kraju, koegzistencijalna veza alkohola i kriminaliteta, prema Hayesu predstavlja situacije istovremenog postojanja alkoholizma i kriminalnog ponašanja kod jedne osobe, ali kada njihovo postojanje nema veze jedno sa drugim. Autor kao primer navodi situacije u kojima jedan čovek mnogo pije u privatnom životu, što ne mora imati veze sa njegovim kriminalnim aktivnostima.

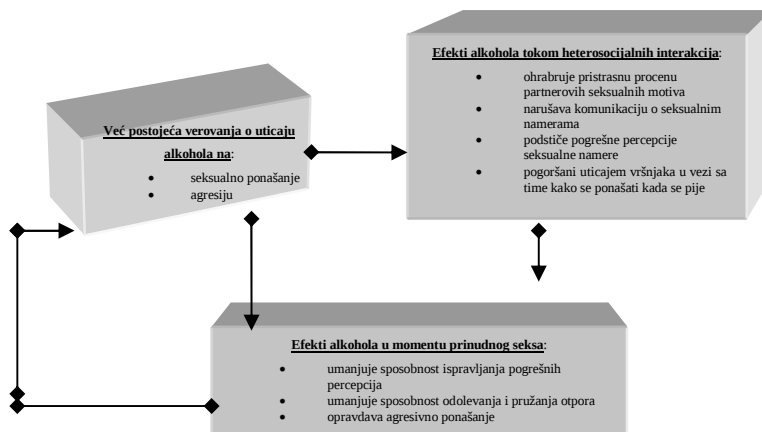
Kompleksnost kriminogenog dejstva alkohola na ponašanje konzumenata, nezavisno od činjenice da li su oni zavisnici ili ne, možda najbolje predstavlja Purserov funkcionalni model (Purser, 1995 prema Deehan, 1999:5). Ovaj model zapravo opisuje različite obrazce pijenja i njihov odnos sa raznim vrstama kriminaliteta tj. ulogu alkohola u genezi pojedinih krivičnih dela. Elemente modela nećemo objašnjavati, s obzirom da su oni evidentni u priloženoj tabeli.

Tabela br. 1: Funkcionalni model objašnjenja odnosa alkohol-kriminalitet
 (Deehan, 1999:5)

KATEGORIJA	PRIMER
Krivična dela koja naročito ističu ulogu alkohola	- Konzumiranje alkohola i upravljanje motornim vozilom - Nedolično ponašanje na javnom mestu, a kao posledica konzumiranja alkohola - Postupanje koje je u suprotnosti sa propisima u pravnim aktima koji uređuju radne i profesionalne odnose
Krivična dela inkriminisana zakonom kojima se reguliše proizvodnja i promet alkohola (Licensing Law)	- Davanje pića maloletnicima (posluživanje) - Prodavanje alkohola maloletnicima - Posluživanje već pijanih lica
Krivična dela učinjena u stanju izmenjene samokontrole i rasuđivanja usled konzumiranja alkohola	Upotreba alkohola kako bi se stekla hrabrost za izvršenje nekog dela, npr. provalne krađe
Krivična dela koja proizilaze iz problema u vezi sa upotrebom alkohola gde alkohol ne treba da se konzumira neposredno pre izvršenja dela	- Nastojanje dolaska do novca i sredstava koja će biti potrošena za nabavku alkohola - Krađa alkohola da bi se isti popio - Krađa robe sa namerom da se ista proda i kupi alkohol
Krivična dela u kojima se alkohol koristi kao izgovor	Izgovor dat na sudu kako bi se opravdalo kriminalno ponašanje

Pored funkcionalnog modela, izdvajamo i model koji objašnjava vezu između konzumiranja alkohola i seksualnog nasilja u okolnostima kada je seksualni nasilnik poznat žrtvi.

Slika br. 1: Konceptualni model objašnjenja odnosa alkohol-seksualno nasilje među poznanicima (Abbey, 2002:120).

Kao što se na priloženoj slici može videti, ovaj konceptualni model pokazuje da je seksualno nasilje ponašanje sa kompleksnim determinatama. Autorke se prilikom tumačenja veze između konzumiranja alkohola i seksualnog nasilja, pre svega fokusiraju na tip seksualnog zlostavljanja koje se javlja između muškarca i žene koji se poznaju, a koji su bili u socijalnim interakcijama pre nego je došlo do izvršenja nasilnog čina. Zapravo, kombinacija postojećih uverenja i verovanja i raznovrsnih situacionih faktora doprinosi javljanju seksualnog nasilja među poznanicima, pri čemu, kako autorke navode, alkohol ima sinergetski i nezavisan efekat (Abbey, 2002:120).

Pored predstavljenih modela, u literaturi se mogu sresti i različita teorijska objašnjenja kojima se prvenstveno objašnjava odnos između alkohola i nasilja.

Selektivno dezinhibiciona teorija ("selective disinhibition theory") u fokus svog objašnjenja stavlja interaktivni odnos negativnog efekta alkohola na sposobnost interpretacije namera, procena i akcija drugih ljudi, kao i na ljudsku percepciju, sa jedne, i kompleksnog seta faktora saizdanog od psiholoških i socioloških okolnosti, sa druge strane, što u određenim okolnostima može rezultirati nasiljem. Prema ovom stanovištu, uticaj alkohola na nasilno ponašanje se može objasniti njegovim dejstvom na smanjenje inhibicija prema upotrebi nasilja u svrhu postizanja nekih ciljeva (Parker & Rebhun, 1995).

Brojni istraživači ovog odnosa, o čemu je već bilo reči, u okviru teorijskih razmatranja uloge alkohola u genezi nasilja ističu da se ta uloga razlikuje u zavisnosti od prisustva više faktora: prevashodno onih koji se odnose na osobu koja konzumira alkohol, kontekst pijenja, odnos između izvršioca i žrtve, kao i brojnih situacionih razlika. Zastupnici ovakvog objašnjenja naglašavaju da svi ovi faktori zajedno otežavaju mogućnost da se osmisli model koji bi na zadovoljavajući način objasnio ulogu alkohola u širokom spektru nasilnih incidenata (Martin, 1993). Dodatno, pojedini autori ističu da nejasan odnos između zloupotrebe alkohola i kriminaliteta postoji kao takav zbog toga što taj odnos može da odražava prisustvo nekih drugih faktora koji su povezani sa obe vrste rizičnih ponašanja: i sa zloupotrebom alkohola, ali i sa nasilnim ponašanjem (Fergusson, Horwood, 2000). Drugi nedvosmisleno ukazuju da su vrsta alkohola, njegove karakteristike, kao i konzumirana količina, povezani sa nasiljem, posebno kod mladih. U okruženju u kojem su društvene norme oslabljene, kao i spoljna kontrola, dolazi do mogućnosti da se potencijalna nasilna ponašanja i ilegalne, ili socijalno marginalizovane aktivnosti što lakše ispolje (Alaniz, Parker, 1998). Kada dođe do intoksikacije alkoholom, izloženost nasilnom kriminalitetu je

veća, nego nenasilnom kriminalitetu, s obzirom da u takvim situacijama konzumenti lakše ispoljavaju rizična ponašanja (McClelland, Teplin, 2001). Na kraju ovog pregleda teorijskih tumačenja kompleksnog odnosa alkohol-kriminaliteta, napominjemo i to da postoje autori koji ističu da je u poređenju sa upotrebom ostalih psiho-aktivnih supstanci, alkohol taj koji najčešće povećava agresiju (Pernanen et al., 2002; Deehan, 1999).

ALKOHOL I KRIMINALITET NASILJA

Rezultati istraživanja, studija i statistički pokazatelji: iskustva iz sveta

Iz svega do sada prikazanog, može se zaključiti da postoji dovoljno dokaza o povezanosti alkohola i pojedinih vidova kriminaliteta. Međutim, sa druge strane, moramo naznačiti da je dostupne podatke često teško komparirati, ali i analizirati, s obzirom da se ne prikupljaju sistematski na nacionalnom nivou, te da se do njih dolazi primenom različitih metoda i tehnika (npr. analizom zvanične statistike državnih organa, policijskih i sudskih predmeta, primenom anketa o viktimizaciji i samoprijavlivanjem). Naravno, ako imamo u vidu i postojanje različitih definicija i tipologija sa alkoholom povezanog kriminaliteta, postaje jasnije zbog čega je prikupljanje podataka otežano i zašto je teško precizno predstaviti razmere ovog problema u bilo kojoj zemlji (Deehan, 1999; Brochu et al., 1999). No uprkos izlistanim ograničenjima, obiman korpus istraživačkih nalaza sugerše da je veza između alkohola i kriminaliteta nasilja izraženija nego ona koja postoji u odnosu na nenasilni kriminalitet, tako da ćemo u nastavku predstaviti samo neke od rezultata usmerenih na prirodu i smer složenog odnosa alkohol-kriminalitet nasilja.

Najpre, generalni navodi iz stručne literature potvrđuju doprinos alkohola nastanku nasilnog kriminaliteta. Konkretnije, pojedini autori ističu da zloupotreba alkohola doprinosi nastanku do 40% nasilnog kriminaliteta (Robertson, prema Deehan, 1999), a pojedini nalazi upućuju da je taj udeo i veći, čak od 50 do 80% (Taylor and Leonard, prema Deehan, 1999). U literaturi se navodi i da u 78% napada i 88% kriminalnih slučajeva izazivanja i nanošenja štete alkohol ima značajan uticaj. Sem toga, alkohol je jedan od faktora koji se povezuje sa razvodima, zlostavljanjem dece i nasiljem u porodici (WHO, 2011; Social Impact of Drug Abuse, UNDCP, Copenhagen prema Ćorović, 2010; Budd, 2003; Alcohol Concern, prema Deehan, 1999). Opšta socijalna anketa (General Social Survey) o viktimizaciji iz 1999. godine pokazuje da je u 51% slučajeva (636,000) fizičkog nasilja i 48% slučajeva (241,000) seksualnog nasilja žrtva

prijavila da je nasilni događaj bio povezan sa nasilnikovom upotrebom alkohola ili droga (Desjardins& Hotton, 2004:9).

Prema rezultatima britanske ankete o kriminalitetu iz 2000.-te godine (The British Crime Survey) žrtve procenjuju da je u 40% nasilnih incidenata prestupnik bio pod uticajem alkohola. Percepcija žrtve o tome da li je prestupnik u vreme izvršenja dela bio u alkoholisanom stanju ili ne, varira u zavisnosti od vrste krivičnog dela (Budd, 2003). U ovoj anketi, žrtve su ukazale da je 44% onih koji su izvršili nasilje u porodici bilo pod uticajem alkohola, 53% izvršioca nasilja nad nepoznatima, 36% izvršioca nasilja nad poznatima i 17% onih koji su izvršili džeparenje. Slični su rezultati i iz ankete koja je realizovana 2001/2002 godine. Konkretnije, žrtve su verovala da je u 47% nasilnih incidenata izvršilac bio pod dejstvom alkohola (McNeill, 2003).

Novozelandska anketa o žrtvama kriminaliteta (New Zealand National Survey of Crime Victims) iz 2001. godine potvrđuje da i tamošnje žrtve imaju gotovo identičnu percepciju. Naime, 30-40% onih koji su bili viktimizirani nasiljem od strane svojih partnera ili drugih poznanika navelo je da je izvršilac nasilja bio pod dejstvom alkohola ili droga (Ministry of Justice, 2003).

Na kraju, ne možemo a da ne navedemo neke od podataka kojima raspolaže Svetska Zdravstvena Organizacija, a koji govore o identifikovanoj vezi alkohola, nasilja i drugih vidova kriminaliteta u pojedinim evropskim zemljama, članicama ove organizacije (Rehn, et al., 2001:23-26). Na primer, oko 20% svih vrsta kriminaliteta, a do 40% nasilnih krivičnih dela i vandalizma, u Belgiji se izvrši pod uticajem alkohola. Nešto dramatičnija slika dobija se u Estoniji gde je čak 80% nasilnog maloletničkog kriminaliteta povezano sa alkoholom. Prema podacima iz Mađarske, u toj zemlji je 35.4% osuđenika izvršilo krivično delo pod dejstvom alkohola, a u Norveškoj se čak oko 80% krivičnih dela sa elementima nasilja, 60% silovanja, oružanih napada i vandalizma, kao i 40% provalnih i običnih krađa izvrši od strane osoba koje su bile pod uticajem alkohola u vreme izvršenja svog dela.

Prethodne navode potvrđuju i podaci studija i istraživanja sprovedenih nad zatvoreničkom populacijom. Prema podacima Biroa za pravosudnu statistiku SAD-a iz 1997. godine 51% zatvorenika priznalo je da je bilo pod uticajem alkohola ili droge dok su izvršavali krivično delo (Brochu et al, 1999). Studija sprovedena nad zatvoreniciima koji su koristili alkohol, drogu ili oboje na dan izvršenja njihovog najtežeg krivičnog dela, pokazala je sledeće: od onih koji su konzumirali alkohol, 83.4% izjavilo je da je to što su pili alkohol uticalo da izvrše krivično delo, a čak 90.9% ispitanika reklo je isto to za kombinaciju alkohola i droga koju su koristili. Kada se uporede oni koji su koristili droge sa onima koji su pili alkohol, studija je pokazala da

je značajno veći udeo zatvorenika potvrdio da je alkohol doprineo da postanu nasilniji i agresivniji, nego što je to bio slučaj sa konzumentima ilegalnih droga (Brochu et al, 1999).

Slično, istraživanje u kojem su ispitanici bili federalni zatvorenici, pokazalo je da zavisnici od alkohola češće izvršavaju dela koja svrstavamo u nasilni kriminalitet, dok zatvorenici koji su zavisni od droga češće vrše dela iz grupe imovinskog kriminaliteta (krađe, provalne krađe i sl.). Ovo istraživanje je pokazalo da je oko 46% ispitanika osuđenih zbog krađe, 41% za razbojništvo i 36% zbog izvršene provalne krađe izvršilo navedena krivična dela kako bi zadovoljilo svoje potrebe za alkoholom ili drogom (Desjardins, Hotton, 2004).

Istraživanje sprovedeno na 1200 kanadskih pritvorenika (Calgary, Canada) koji su čekali suđenje, potvrđuje da je zloupotreba psihoaktivnih supstanci vrlo zastupljena među ovom populacijom. U ovom slučaju, istraživač Arboleda-Florez zaključio je da 728 pritvorenika ima utvrđenu najmanje jednu psihijatrijsku dijagnozu, a među njima je najuobičajena zloupotreba alkohola/droga (Arboleda-Flores prema Chalub, Telles LEB, 2006). Slično, nakon evaluacije 1272 zatvorenice iz Čikaga, Teplin i saradnici su ustanovili da su najzastupljeniji poremećaji zloupotreba/zavisnost od alkohola/droge, posttraumatski stresni poremećaj i depresija (Teplin et al., prema Chalub, Telles LEB, 2006). Na gotovo identičnoj metodologiji zasnovano istraživanje sprovedeno nad zatvorenicama u Severnoj Karolini pokazalo je da pored problema sa zlupotrebom/zavisnošću od psihoaktivnih supstanci (uključujući alkohol), zatvorenice najčešće imaju antisocijalni poremećaj ličnosti i granični poremećaj (Jordan et al., prema Chalub, Telles LEB, 2006).

Povezanost alkohola i nasilnih događaja dobro je dokumentovana ne samo u studijama na uzorku zatvoreničke populacije, nego i u onima koje su sprovedene nad studentskom populacijom, a u cilju utvrđivanja odnosa između konzumiranja alkohola i seksualnog nasilja. Takva istraživanja pokazala su da "srednja i ekstremna intoksikacija" alkoholom predstavlja glavni faktor rizika kako za silovanje, tako i za druge vidove ispoljavanja seksualne agresije (Muehlenhard, Linton; Koss, Dinero; Miller, Marshall, prema Nicholson et al, 1998). Istraživanje koje su Muehlenhard i Linton (1987) realizovali na uzorku od 635 studenata oba pola, pokazalo je da je od 57.3% muškaraca koji su priznali da su vršili seksualno nasilje prilikom sastanka sa partnerkom, 55% njih bilo u alkoholisanom stanju (prema Nicholson et al, 1998:2). Istražujući odnos između alkohola i seksualne aktivnosti u studentskim domovima, Meilman (1993) je došao da zaključka da alkohol na neki način utiče na seksualne aktivnosti studenata u čak 35% slučajeva. Sa druge strane, Abbey i saradnici (1996), a na osnovu analize anketa popunjenih od

strane 1160 studentkinja, došli su do sledećih rezultata: više od polovine studentkinja doživelo je neki vid seksualnog nasilja, dok je gotovo trećina bila žrtva silovanja. Studentkinje koje su bile žrtve silovanja izvestile su da je u 55% situacija seksualni nasilnik bio u alkoholisanom stanju (Meilman, 1993; Abbey, 1996, prema Nicholson et al., 1998).

U prilog rezultatima pomenutih studija realizovanih na uzorku studentske populacije idu i oni koji su navedeni u izveštaju objavljenom 1994. godine od strane Komisije za zloupotrebu supstanci na koledžima i univerzitetima (Commission on Substance Abuse at Colleges and Universities), a koji je sačinjen na osnovu nekoliko istraživanja sprovedenih na ovu temu (Johnston O'Malley, Bachman, 1992; Wechsler & Isaac, 1992; Anderson, 1994, prema Nicholson et al, 1998). U izveštaju se kao jedan od glavnih zaključaka navodi da se 90% od svih studentskih silovanja dešava u situaciji kada su bilo napadač, bilo žrtva pod uticajem alkohola (prema Nicholson et al, 1998:2). Ovi rezultati pokazuju da alkohol pored toga što ima ulogu kriminogenog faktora, takođe doprinosi i nasilnoj viktimizaciji osoba ženskog pola. I druga istraživanja pokazuju da je, prosečno, najmanje 50% seksualnog nasilja u okviru studentske populacije povezano sa upotrebom alkohola (Abbey et al., 1998, 1996; Presley et al., 1997; Harrington and Leitenberg, 1994; Copenhaver and Grauerholz, 1991, prema Abbey, 2002).

Na postojanje još snažnije veze između upotrebe alkohola, kriminaliteta i nasilja upućuju i metaanalize nekoliko kros-sekcionalnih (cross-sectional, eng.) istraživanja. Jedno od istraživanja sprovedeno 1995. godine (English et al., prema Parry, Dewing, 2006:43-45) pokazalo je da je na 47% ubistava direktno uticala upotreba alkohola, čime su potvrđeni raniji istraživački nalazi do kojih su došli Schultz i Rice (1991). Oni su ustanovili da je do 46% izvršenih ubistava došlo zahvaljujući alkoholu koji su izvršiooci ovog krivičnog dela konzumirali (Schultz i Rice, 1991, prema Parry, Dewing, 2006).

Navedeni podaci pokazuju da osobe koje nazivamo alkoholičarima, kao i one koje su u vreme izvršenja dela bile pod uticajem alkohola, praktično karakteriše sklonost ka vršenju pojedinih, prvenstveno krivičnih dela.

Empirijske potvrde kriminogenog uticaja alkohola na ubistva i nasilje u porodici: Iskustva iz sveta i Srbije

Kao što je više puta pomenuto, nezavisno od socio-kulturnog, društvenog i ekonomskog miljea u kojem se dešava, nasilje u porodici najčešće izvršavaju zavisnici. Kompleksnost uticaja alkoholizma na bračne i porodične odnose ogleda se u tome što ostavlja ne samo kratkoročne, već i dugoročne posledice. Istraživanja su pokazala da se izvršiooci ovog

izuzetno teškog i složenog krivičnog dela² regrutuju mnogo češće iz reda muškaraca koji imaju probleme u vezi sa alkoholom, nego onih koji ne zloupotrebljavaju ovu supstancu (Konstantinović Vilić sa sar., 2010; Johnson 1996; Kantor and Straus 1990; Tolman and Bennett 1990, prema Desjardins, Hotton, 2004). Primera radi, istraživanje koje je bilo usmereno na analizu veze između konzumiranja alkohola i nasilja u porodici u Španiji, ustanovilo je da čak u 60% slučajeva porodičnog nasilja postoji istorija konzumiranja alkohola. Autor Edpi zaključio je da je alkohol u identifikovanim slučajevima imao ulogu induktora agresije i nasilja (El País, prema Chalub, Telles LEB, 2006).

Istraživanja realizovana u Srbiji takođe potvrđuju nalaze svetskih istraživanja o alkoholu kao kriminogenom faktoru. Istraživanje koje je realizovao Ćorović zasnovano je na analizi sudskih postupaka³ vođenih povodom izricanja mera bezbednosti obaveznog lečenja alkoholičara i narkomana u periodu 1990-2008 (Ćorović, 2010:222). Na osnovu razmatrane 330 presude autor je zaključio da alkoholičari dominiraju u vršenju krivičnih dela protiv života i tela. Najzastupljeniji su kao izvršioci ubistava, dok je nasilje u porodici gotovo rezervisano za ovu kategoriju izvršilaca. Ako se poredе obe kategorije zavisnika, autor navodi da su, iako u manjem broju, silovanje, nasilničko ponašanje, izazivanje opšte opasnosti i druga dela nasilnog karaktera specifičnija za alkoholičarsku populaciju (Ćorović, 2010).

Empirijsko istraživanje ubistava nad heteroseksualnim partnerima koje je sprovedeno na području grada Beograda, a koje je obuhvatilo homicidalne viktimizacije heteroseksualnih partnera do kojih je došlo u periodu od početka 1985. do kraja 1993. godine, pokazalo je da je alkoholičarska populacija često zastupljena kod ovog krivičnog dela⁴. Konkretnije, rezultati su pokazali da je skoro svaki drugi muškarac koji je izvršio ubistvo nad svojom partnerkom (47.4%) i oko 2/3 homicidalno stradalih muškaraca (61.5%), u vreme homicidnog incidenta bilo u stanju alkoholisanosti. Kako autorka navodi, ubistva kojima je prethodila realna ili umišljena preljuba od strane partnerke, te frustracija izazvana seksualnim odbijanjem, uvek su vršeni pod

² Obuhvata različita ponašanja: ponižavanje, ignorisanje, potcenjivanje i druge oblike psihičkog maltretiranja, a u težim slučajevima, fizičko i seksualno zlostavljanje, koje je najčešće usmereno na žene i decu (Konstantinović Vilić sa sar., 2010: 396)

³ U ovom istraživanju analizirani su sudski predmeti Opštinskog i Okružnog suda u Novom Pazaru i u Novom Sadu.

⁴ Uzorak izvršilaca činilo je 89 lica koja su u posmatranom periodu izvršili neki od oblika krivičnog dela ubistva ili pokušaja ubistva nad aktuelnim ili bivšim bračnim ili ljubavnim partnerom, a za koje im je izrečena pravnosnažna krivična sankcija (Simeunović Patić, 2002:5).

dejstvom alkohola (Simeunović Patić, 2002:7). Sem toga, prekomerno konzumiranje alkohola, sa ili bez razvijenog alkoholizma, postojalo je kod polovine svih aktera partnerskih homocida muškog pola. Sa druge strane, ovo istraživanje pokazuje da je više od polovine muškaraca ubijenih od strane partnerke koja je dugogodišnje fizički zlostavljana, bolovalo od hroničnog alkoholizma (Simeunović Patić, 2002:8), što potvrđuje i tezu o alkoholu kao viktimogenom faktoru.

Istraživanje nasilja u porodici u Vojvodini, koje je realizovalo Viktimološko društvo Srbije 2009. godine na uzorku od 516 ispitanica, jedno je od najsvježijih domaćih istraživanja o nasilju u porodici bazirano na primeni ankete o viktimizaciji i feminističkom akcionom istraživanju. Između ostalog, ono je imalo za cilj dolaženje do saznanja o uzrocima, odnosno, faktorima koji doprinose javljanju nasilja u porodici. U vezi sa tim, rezultati istraživanja su potvrdili prethodno predstavljene nalaze: prisustvo alkoholizma među nasilnicima je visoko. Konkretnije, 97 nasilnika je u trenutku poslednjeg nasilnog čina bilo pod uticajem alkohola. Kako autorke navode, ne radi se o situacionom napijanju već o alkoholizmu, s obzirom da su 102 ispitanice odgovorile da je nasilnik inače sklon konzumiranju alkohola (Nikolić Ristanović, 2010:82). Do sličnih podataka došlo se i analizom krivičnihopravnih odgovora na nasilje u porodici u Vojvodini⁵. Naime, više od polovine izvršilaca krivičnog dela nasilje u porodici je delo izvršilo u alkoholisanom stanju. Još jednom, kao i u pomenutom istraživanju na uzorku opšte populacije žena u Vojvodini, potvrđeno je da se u većini slučajeva nije radilo o situacionom opijanju, nego o razvijenom alkoholizmu na strani nasilnika. Naime, analiza tužilačkih i sudskih predmeta je pokazala da gotovo 40% izvršilaca krivičnog dela nasilje u porodici ima razvijenu zavisnost od alkohola (Jovanović, i sar. 2012:75).

Dodatno, istraživanja su pokazala da su deca iz alkoholičarskog porodičnog sistema, posebno ona koja su viktimizirana nasiljem, pod visokim rizikom za razvoj brojnih problema (problema u učenju, ponašanju, razvoj psihijatrijskih obolenja) i pojavu kriminalnog ponašanja (Konstantinović Vilić i sar., 2010). Zloupotreba alkohola od strane roditelja može doprineti pojavi nasilnog ponašanja prema deci i zanemarivanju, ili pak imati neposredniji uticaj na dete takvih roditelja kod kojih se razvija sklonost zloupotrebi psihoaktivnih supstanci, kao i nasilno ponašanja (Engels et al., 2005; Hill, 2002). Iako se detaljnije nećemo baviti temom

⁵ Istraživanje je realizovano na istom području i prema istoj metodologiji kao istraživanje nasilja u porodici u Vojvodini, s tom razlikom što uzorak nije biran iz opšte populacije žena, nego je bio sačinjen od predmeta tužilaštava i sudova u 7 gradova Vojvodine.

maloletničke delinkvencije, ističemo da upotreba i zloupotreba alkohola od strane maloletnika, slično kao i kod punoletnih lica, predstavlja faktor koji doprinosi nastanku kriminalnog ponašanja, pre svega nasilnog i imovinskog, ali i antisocijalnog, kao i lakšem stupanju u neke rizične situacije (Greenfield & Weisner, 1995; Farrington et al, 1990; Mott, 1990; prema Fergusson and Horwood, 2000; Obot, 2006).

Upotreba alkohola i saobraćajna delinkvencija

Na samom kraju, navešćemo i neke podatke koji upućuju na vezu između konzumiranja alkohola i saobraćajne delinkvencije. Naime, i zvanični podaci i rezultati istraživanja pokazuju da konzumiranje alkoholnih pića predstavlja jedan od glavnih doprinosećih faktora saobraćajnim nesrećama, mada ne treba zanemariti ni dejstvo drugih činilaca, poput infrastrukture, uslovi na putevima, signalizacija, karakteristike vozila, i sl. Prema podacima Svetske Zdravstvene Organizacije koji se odnose na saobraćajne nesreće u 29 zemalja članica, stopa smrtnosti u udesima varira od 3.9 na 100 000 stanovnika (Malta), do 27 na 100 000 stanovnika (Letonija). U grupu zemalja sa visokom stopom smrtnosti (stopa preko 15 na 100 000 stanovnika) svrstane su Letonija, Litvanija, Belorusija, Estonija, Grčka, Moldavija, Portugalija, Rusija i Slovačka (Rehn, et al., 2001:31). Statistički podaci pokazuju da se oko 40% saobraćajnih udesa u Finskoj dogodi zbog uticaja alkohola na učesnike u saobraćaju. Slično, u Francuskoj je 40% fatalnih udesa povezano sa konzumiranjem alkohola. Naime, 4000 smrtnih slučajeva je posledica saobraćajnih nezgoda prouzrokovanih vožnjom u pijanom stanju, dok na isti način 130 000 ljudi biva lakše ili teže povređeno (Rehn, et al., 2001:24). Kada je pitanju učešće u saobraćaju, saobraćajna delinkvencija i konzumiranje alkohola u Srbiji iako nas medijski izveštaji, ili pak povremena istupanja predstavnika saobraćajnog sektora pri Ministarstvu unutrašnjih poslova upozoravaju na rizike i posledice vožnje u alkoholisanom stanju, stvaran udeo alkohola u saobraćajnim prekršajima i krivičnim delima usled nedostatka ozbiljnih i sistematskih studija, je nemoguće sagledati

ZAKLJUČNI OSVRT

Iz većine prikazanih studija koje su za predmet proučavanja imale povezanost između zlo(upotrebe) alkohola i kriminaliteta može se zaključiti da ta povezanost postoji, kao i da je udeo nasilnih incidenata koji uključuju konzumiranje alkohola od strane izvršioca vrlo visok. Varijabilni efekti koje konzumiranje alkohola izaziva kod različitih konzumenata, tj. izvršilaca kriminalnih ponašanja, ukazuju na doprinos organskih, socio-kulturnih,

farmakoloških, kao i faktora ličnosti. Potvrđeno je da isti nivo intoksikacije alkoholom kod različitih ljudi izaziva različite emocionalne i bihevioralne odgovore, što je uticalo da većina istraživača zastupa stanovište da je zloupotreba psihoaktivnih supstanci, u našem slučaju alkohola, sa kriminalitetom povezana na vrlo kompleksan način, te da se uprkos snažnoj povezanosti ova dva fenomena, ne može izvesti zaključak da je konzumiranje alkohola ili alkoholizam etiološka determinanta kriminaliteta.

Ono što je sasvim jasno jeste da je alkohol vrlo značajan kriminogeni faktor koji utiče na nastanak različitih vrsta kriminaliteta, ali često su priroda i smer njegovog uticaja zamagljeni. Najveći deo kriminaliteta ne može se objasniti isključivim dejstvom pojedinačnih kriminogenih faktora, već interakcijom različitih etioloških činilaca. No, kao što se iz prikazanih istraživanja i studija moglo videti, postoje izvesni tipovi kriminaliteta na čiji nastanak alkohol izuzetno snažno deluje, što upućuje na pretpostavku da bi izvesne mere usmerene na smanjenje zloupotrebe alkohola mogle delovati i na smanjenje zastupljenosti pojedinih vidova kriminaliteta, a pre svega nasilnog.

Imajući u vidu sve navedeno, nedvosmisleno se nameće zaključak da kompleksnost odnosa (zlo)upotreba alkohola-kriminalitet zaslužuje još sistematičnije ispitivanje, kako u drugim zemljama, tako i u našoj. Povezanost ova dva društvena fenomena treba brižljivo istraživati, svakako vodeći računa o dejstvu brojnih individualnih i kontekstualnih faktora. I na samom kraju, ali ništa manje značajno, savremeno društvo treba da usmeri svoje resurse ka osmišljavanju adekvatnih tretmana prestupnika kod kojih su identifikovani problemi u vezi sa konzumiranjem alkohola, ali i programa prevencije koji će biti usmereni kako na celu populaciju, tako i na pojedince i rizične grupe i situacije, kao i na smanjenje potrošnje alkohola.

LITERATURA

- (1) Abbey, A. (2002). Alcohol-Related Sexual Assault: A Common Problem among College Students. *Journal of Studies on Alcohol*. Supplement. No. 14, pp. 118-128
- (2) Benson, B.L., Rasmussen, D. W., Zimmerman, P. R. (2001). *The impact of alcohol control policies on the incidence of violent crime: summary*. U. S. Department of Justice.
- (3) Brochu, S., Cournoyer, L. G. & Motiuk, L. (1999). Drugs, alcohol and crime: patterns among Canadian federal inmates. *Bulletin on Narcotics*, Vol. LI, no. 1-2, pp. 57-70

- (4) Budd, T. (2003). *Alcohol-related assault: findings from the British Crime Survey Home*. London: Home Office, Research, Development and Statistics Directorate
- (5) Bukelić, J. (2000). *Socijalna psihijatrija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- (6) Carpenter, C. (2003). *Does heavy Alcohol use cause Crime-Evidence from Underage Drunk Driving Laws*
- (7) Chalub M & Telles LEB (2006). Alcohol, drugs, and crime. *Rev Bras Psiquiatry*. 28(Supl II), pp. 69-73
- (8) Čorović, E. (2010). *Mere bezbednosti obaveznog lečenja narkomana i alkoholičara u krivičnom pravu*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Pravni fakultet-krivičnopravne studije. Doktorska disertacija
- (9) Deehan, A. (1999). Alcohol and Crime: Taking stock. *Crime Reduction Research Series Paper 3*. London: Home Office-Policing and Reducing Crime Unit Research, Development and Statistics Directorate
- (10) Desjardins, N. and Hotton, T. (2004). Trends in Drug Offences and the Role of Alcohol and Drugs in Crime. *Statistics Canada – Catalogue* no. 85-002-XPE, Vol. 24, No. 1
- (11) Engels R, Vermult A, Dubas J, Bot S and Gerris J. (2005). Long-term Effects of Family Functioning and Child Characteristics on Problem Drinking in Young Adulthood. *European Addiction Research*, Vol. 11, no. 1
- (12) Fergusson, D. M. & Horwood, L. J. (2000). Alcohol abuse and crime: A fixed effects regression analysis. *Addiction*. Vol. 95, no. 10, pp. 1525-1536
- (13) Gyimah-Brempong, K. (2003). *Alcohol Availability and Crime: A Robust Approach*. Syracuse: Department of Economics and Center for Policy Research, Syracuse University
- (14) Hill, L. (2002). *Alcohol and Violence - What's the connection?* University of Auckland: Alcohol and Public Health Research Unit
- (15) <http://economics.ucr.edu/seminars/winter04/02-09-04ChrisCarpenter.pdf>, pristupljeno 15.3.2012.
- (16) Jovanović, S., Simeunović Patić, B., Macanović, V. (2012). *Krivičnopravni odgovor na nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova
- (17) Konstantinović Vilić, S., Nikolić Ristanović, V. i Kostić, M. (2010). *Kriminologija*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu.
- (18) Martin S. (1993). *Introduction, Alcohol and Interpersonal Violence: Fostering Multidisciplinary Perspectives*. Research Monograph 24, NIAAA, pp v-xi.
- (19) McClelland G and Teplin A. (2001). Alcohol Intoxication and Violent Crime: Implications for Public Policy. *The American Journal of*

- Addictions. National Institute of Alcoholism and Alcohol Abuse (NIAAA) Special Supplement Winter.
- (20) McNeill, A. (2003). *Alcohol-related crime and disorder: Briefing Note*, Institute of Alcohol Studies. dostupno na:
<http://www.ias.org.uk/resources/papers/government/alcohol-crime.pdf>, pristupljeno 15.2.2012. godine
- (21) Ministry of Justice (2003). *New Zealand National Survey of Crime Victims* (NZNSCV) 2001. Wellington.
- (22) Murdoch, D. & Ross, D. (1990). Alcohol and Crimes of Violence: Present Issues. *Substance Use & Misuse*, Volume 25, Issue 9, pp. 1065 - 1081
- (23) Nicholson, M. E., Qi Wang, M., Maney, D., Yuan, J., Mahoney, B. S. and Adame, D. D. (1998). Alcohol related Violence and unwanted Sexual Activity on the College Campus. *American Journal of Health Studies*. Vol. 14, no. 1, pp. 1-10
- (24) Nikolić Ristanović, V. (Ur.) (2010). *Nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova
- (25) Obot, I. S. (2006). Alcohol use and relate problems in Sub-Saharan Africa. *African Journal of Drug & Alcohol Studies*. Vol. 5, no. 1, pp. 18-26
- (26) Parker R & Rebhun L. (1995). *Alcohol and Homicide: a Deadly Combination of Two American Traditions*. Albany: State University of New York Press.
- (27) Parry, C., Dewing, S. (2006). A public health approach to addressing alcohol-related crime in South Africa. *African Journal of Drug & Alcohol Studies*. Vol. 5, no. 1, pp. 41-56
- (28) Pernanen K, Cousineau M, Brochu S., Sun F. (2002). *Proportions of Crimes Associated with Alcohol and Other Drugs in Canada*. Canadian Centre on Substance Abuse
- (29) Rehn, N., Room, R. and Edwards, G. (2001). *Alcohol in the European Region – consumption, harm and policie*. Geneva: World Health Organization Regional Office for Europe
- (30) Simeunović Patić, B. (2002). Ubistva heteroseksualnih partnera: kriminološke i viktimološke karakteristike. *Temida*, Vol. 5, br. 3, str. 3-13
- (31) WHO (2011) *Global status report on alcohol and health*. Geneva: WHO Press
- (32) Žuković Palijan, T. (2004). *Značajke osobnosti alkoholičara počinitelja i nepočinitelja kaznenih djela*. Zagreb: Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Doktorska disertacija

ALCOHOL AS CRIMINOGENIC FACTOR

The paper contains a systematic review of recent literature concerning the relationship between alcohol consumption and developed an addiction from the one side, and various types of criminal behavior and social deviation from the other side. A different theoretical views and understandings of the nature of alcohol-crime link are presented at the beginning. Several approaches and models that show whether, to what extent and how alcohol consumption contributes to the perpetration of certain criminal behaviors, misdemeanor or any deviations are more detailed presented. In considering the research data on alcohol and alcoholism as a criminogenic factor, special attention is dedicated to their impact on the emergence and development of violent crime. Studies which had this link for the subject of research have shown that the connection exists, and that the percentage of violent incidents involving alcohol consumption by the perpetrator is very high. Criminogenic influence of alcohol is especially present in some types if crime, like domestic violence, sexual violence, traffic and juvenile delinquency. Base on the review of relevant literature it can be concluded that the connection alcohol/alcoholism-crime is very complex, and that to this criminogenic factor should be paid much more attention in the etiology of crime and social deviation, especially in local criminological research.

KEYWORDS: alcoholism / criminogenic factor / criminality / violence

POLICIJA KAO SUBJEKT U PREVENCIJI ZLOSTAVLJANJA DECE

Jasmina Igrački*

student doktorskih studija na Pravnom fakultetu
Univerziteta Union u Beogradu

Rad razmatra pojam i oblike zlostavljanja dece, kao jedan od veoma ozbiljnih društvenih problema savremene civilizacije. Poseban naglasak se posvećuje analizi uzroka i posledica zlostavljanja dece, kao i mehanizmima društvene reakcije. Reakcija društva je, poslednjih decenija, sve organizovanija i sistematičnija, kako na globalnom tako i na nacionalnom nivou, u cilju zaštite ljudskih prava dece koja su najrizičnija populacija. Tekst analizira aktuelnu zakonsku regulativu u oblasti zaštite dece u Srbiji, koja predstavlja relativno povoljan okvir, uz potrebu razrade mehanizama primene novih zakonskih instituta.

U radu je posebna pažnja posvećena sistemu krivičnopravne zaštite dece sa naglaskom na ulogu policije u intervenisanju, sprečavanju i prevenciji zlostavljanja dece, edukaciji policajaca u postupanju sa žrtvama nasilja i mogućnostima šireg delovanja policije u prepoznavanju potencijalnih nasilnika, njihovoj evidenciji, obraćanju socijalnim i pravosudnim institucijama u zaštiti i prevenciji zlostavljanja dece.

KLJUČNE REČI: zlostavljanje dece / krivičnopravna zaštita dece / policija u funkciji prevencije / nasilje nad decom / ljudska prava dece / reakcija društva

* E-mail: jasminaigracki@yahoo.com

UVOD

Osnovno pravo deteta je pravo na život i lični razvoj. Svi vidovi nasilja, zlostavljanja ili zanemarivanja dece, predstavljaju povredu tog osnovnog prava. Zaštita prava deteta podrazumeva raznovrsne društvene aktivnosti usmerene na sprečavanje i iskorenjivanje ovih pojava, kao i organizovanje i neposredno sprovođenje zaštitnih intervencija u konkretnim slučajevima zlostavljanja i zanemarivanja dece. Konvencija o pravima deteta sadrži posebne odredbe o pravima deteta na fizički, psihički i moralni integritet, kojima se predviđaju mere za: zaštitu od fizičkog i mentalnog nasilja, zloupotrebe i zanemarivanja; zaštitu od nezakonite upotrebe narkotika i psihoaktivnih supstanci; zaštitu svih oblika seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja, otmice i trgovine decom; zaštitu od "svih drugih oblika iskorišćavanja štetnih po bilo koji vid detetove dobrobiti"; zaštitu od nehumanih i ponižavajućih postupaka i kažnjavanja; mere podrške za fizički i psihički oporavak deteta - žrtve nasilja i njegovu socijalnu reintegraciju.

Nasilje nad decom postoji tokom čitave istorije ljudskog roda, ali je do priznavanja i uvažavanja ove pojave došlo tek poslednjih godina prošlog veka, kada je Henri Kemp, američki pedijatar, opisao termin "Sindrom pretučenog deteta" opisujući i dokumentujući drastične slučajeve fizičkog zlostavljanja dece sa fatalnim ishodom. Ovaj slučaj je predstavljao prekretnicu u reakciji na zlostavljanje dece. Mnogi ugledni stručnjaci su digli glas protiv zlostavljanja i zanemarivanja dece i pokrenuli akciju za donošenje zakona o obaveznom prijavljivanju sumnje na zlostavljanje dece.¹

Aktivnosti na zaštiti dece od zlostavljanja i zanemarivanja zahtevaju multidisciplinarni i intersektorski pristup. Od ključne je važnosti da svi učesnici u tom procesu imaju zajedničko shvatanje i jedinstven stav u odnosu na pojavu nasilja nad decom. Najvažniji uslov za uspešan proces zaštite dece je saglasnost, u odnosu na određenje-definisanje pojma zlostavljanja i zanemarivanja deteta. U Opštem protokolu za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja prihvaćene su definicije pojedinih vidova zloupotrebe i zanemarivanja dece koje je usvojila Svetska zdravstvena organizacija na konsultaciji o sprečavanju zloupotrebe dece.² Zloupotreba ili zlostavljanje deteta obuhvataju sve oblike fizičkog i/ili emocionalnog zlostavljanja, seksualnu zloupotrebu, zanemarivanje ili nemaran postupak, kao i

¹ U SAD-u je 1974. godine donet Akt o obaveznom prijavljivanju zlostavljanja dece koji je uticao na stvaranje sistema za zaštitu dece.

² Konsultacije o sprečavanju zloupotrebe dece održane su 1999. godine u Ženevi.

komercijalnu ili drugu eksploataciju, što dovodi do stvarnog ili potencijalnog narušavanja zdravlja deteta, njegovog preživljavanja, razvoja ili dostojanstva u okviru odnosa koji uključuje odgovornost, poverenje ili moć³. Na pomenutim Konsultacijama o sprečavanju zloupotrebe dece, pored opšte definicije zloupotrebe deteta, definisani su i posebni tipovi zloupotreba deteta: fizičko zlostavljanje, seksualna zloupotreba, emocionalno zlostavljanje i zanemarivanje deteta. U nekim klasifikacijama izdvaja se i eksploatacija kao poseban oblik zloupotrebe deteta, a u novije vreme se izdvaja i vršnjačko nasilje.

Zlostavljanje dece je pojava na koju utiču složeni spletovi uslovljavajućih faktora. Ona je fenomenološki raznovrsna i proizvodi kompleksne posledice. Zato je potrebna višestruka i diferencirana društvena reakcija. Sistem zaštitnih intervencija bi trebalo da obuhvati različite nivoe prevencije, zatim otkrivanje (prepoznavanje) i ispitivanje slučajeva, obezbeđenje neposredne pravne zaštite, kao i zdravstvenu i socio-psihološku rehabilitaciju zlostavljane dece i samih nasilnika. U tom smislu, zaštita od zlostavljanja bi uključila aktivnosti više institucionalnih sistema: obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite, policije i pravosuđa. Pored toga, ovaj problem danas sve više privlači pažnju nevladinih organizacija, profesionalnih udruženja i udruženja građana. Obim, domašaj i način zaštite deteta od zlostavljanja i način delovanja pojedinih sistema i službi, razlikuju se u pogledu nivoa i sadržaja zaštite. Tako su uloge obrazovnog i zdravstvenog sistema najveće u oblasti primarne prevencije, uloga sistema socijalne zaštite preteže na planu posebne ili sekundarne prevencije, dok pravni sistem preuzima ključnu ulogu u primeni zaštitnih intervencija u konkretnim slučajevima zlostavljanja. Pravna zaštita podrazumeva i primenu represivnih mera u odnosu na roditelje ili druge osobe koje zlostavljaju dete. Centri za socijalni rad su službe koje imaju ključnu ulogu u zaštiti dece od zlostavljanja. Ta uloga zasnovana je na njihovim značajnim funkcijama

u socijalnoj zaštiti porodice i dece, ali i na njihovim zakonskim nadležnostima u zaštiti prava maloletnika. U tom smislu, oni treba da budu inicijatori i koordinatori celokupnog procesa zaštite zlostavljane dece. Taj proces uključuje aktivnosti više različitih državnih organa (policije i pravosuđa), stručnih institucija (zdravstvenih, socijalnih, obrazovnih), kao i nevladinih organizacija koje se bave ovim problemom. Raspodela uloga

³ Išpanović-Radojković, V. i Ignjatović, T. (2011), *Oblici i pokazatelji zlostavljanja i zanemarivanja deteta, Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja*, Centar za prava deteta, Beograd. Str. 11.

svih učesnika u zaštiti treba da stvori pouzdanu osnovu za prikupljanje i procenu podataka, da omogući efikasno zaustavljanje nasilja i da obezbedi adekvatnu zaštitu za dete, sa što manje dodatnih traumatskih posledica. Polazeći od glavnog cilja – obezbeđenja dobrobiti deteta - ove uloge treba da budu povezane u celoviti proces stručnog prepoznavanja, istraživanja - dokazivanja, odlučivanja i realizacije zaštitnih intervencija.

Danas se pažnja istraživača sve više usmerava ka činiocima koje mogu pomoći procesu zaceljivanja i oporavka nakon traumatskih iskustava u detinjstvu. Društveni zaštitni mehanizmi imaju za cilj, pored ostalog, da omoguće shvatanje fenomena nasilja nad decom. Stručna javnost se s pravom pita: zašto sva zlostavljana deca ne postaju nasilnici i zašto mnoga deca, kojoj bi inače bilo suđeno da ponove probleme u ponašanju svojih roditelja, postaju socijalno dobro prilagođene osobe. Tokom života uvek postoje prilike za nove doživljaje. Deca koja su u stanju da iskoriste ove prilike mogu doživeti razvojnu "prekretnicu" koja će ih usmeriti u pravcu pozitivnije putanje. Tako na primer, školski život, sa svojim bogatim okruženjem novih odnosa i zadataka, nudi deci prilike da identifikuju, razviju i uspostave nove, snažnije i socijalno vrednije aspekte svoga "Ja". Međutim, deca koja izbegavaju ovakve prilike, odupiru im se ili ih ne koriste, ne samo da će propustiti doživljaj zaštitnih iskustava, već će isto tako uvećati svoju izloženost rizicima, uključujući socijalnu izolaciju, nekompetentnost u veštinama i školski neuspeh. Nesigurna deca, posebno deca koja su pretrpela zanemarivanje ili zlostavljanje, ona su ta koja će najverovatnije izbegavati nove prilike, odupirati im se i osećati anksioznost pred njima. Potrebne su intervencije da se pomogne ovoj veoma ugroženoj deci da prepoznaju takve prilike i odgovore na njih.

Prevencija nasilja i zlostavljanje i zanemarivanje dece je osnovni zadatak savremenog društva, jer sa zdravom populacijom dece civilizacija ima perspektivu. Svi subjekti u zaštiti dece od nasilja i zlostavljanja treba da stvore jedinstvenu strategiju za efikasno zaustavljanje nasilja i da obezbede adekvatnu zaštitu za dete, sa što manje dodatnih traumatskih posledica. Sve aktivnosti treba da budu povezane u celoviti proces stručnog prepoznavanja, istraživanja- dokazivanja i odlučivanja.

ETIOLOGIJA I RASPROSTRANJENOST ZLOSTAVLJANJA I ZANEMARIVANJA

Podaci o učestalosti pojave variraju, zavisno od korišćene definicije zlostavljanja i zanemarivanja i od toga da li postoji zakonska obaveza prijavljivanja sumnji na zlostavljanje i zanemarivanje, kao što je to u SAD.

Stopa učestalosti zlostavljanja i zanemarivanja dece u SAD predstavlja ozbiljan problem o kome se raspravlja na svim društvenim nivoima. Svake godine se prijavi preko 3 miliona slučajeva zlostavljanja dece. Više od petoro dece umire dnevno od zlostavljanja a u 80% slučajeva su deca mlađa od 4 godine. U istraživanjima se pokazalo da zlostavljana deca u preko 30% slučajeva, kasnije, postaju nasilnici i oni zlostavljaju svoju decu. Što se tiče socijalnog i drugog porekla, nema posebnih specifičnosti i zlostavljanje se dešava na svim nivoima ekonomskog, kulturnog, rasnog, obrazovnog i dr. statusa.⁴ Što se tiče oblika zlostavljanja stanje je sledeće: fizičkim zlostavljanjem je izloženo oko 11 dece na hiljadu stanovnika, pojavi zanemarivanja izloženo je oko 20 dece na hiljadu stanovnika, seksualnim zlostavljanjem izloženo je oko 7 dece na hiljadu stanovnika, psihološko zlostavljanje je doživelo 22 dece na hiljadu stanovnika⁵. Procenjeni godišnji trošak od zlostavljanja i zanemarivanja dece u SAD-u u 2008. godini je 124 milijarde dolara⁶. Prema podacima, u istoj godini je Američka Advokatska komora pružala neki vid pomoći i zastupanja za 266 000 dece. U 2011. godini taj broj je 279 000. Od dece koja su doživela maltretiranje i zloupotrebe, preko 78% doživi zanemarivanje, 17% doživi fizičko zlostavljanje, oko 10% su seksualno zlostavljana, 8% su doživela psihička maltretiranja, oko 2% su medicinski zanemarena, a oko 10% dece doživi neki od drugih oblika zlostavljanja i zanemarivanja. Većina počinioaca nasilja nad decom su roditelji dece i to u 81% slučajeva, u 10,6% slučajeva nasilje nad decom počinje rođaci, a 8,4% počinioци su van porodice i rodbine.⁷

U evropskim zemljama se stopa učestalosti zlostavljanja i zanemarivanja dece kreće znatno niže u odnosu na SAD i kreće se od 3 do 6 dece na hiljadu ljudi. Istraživači su saglasni da ove brojke predstavljaju samo "vrh ledenog brega" stvarnog obima pojave. Stav o ograničenom pravu društvenog uplitanja u događanja unutar porodice radi očuvanja prava "privatnosti porodice" dovodi do toga da se nasilje nesmetano odvija, sakriveno dugo vremena unutar porodice, da bi se obelodanilo tek kada nastupe teške, često fatalne posledice. Naročito je teško otkrivanje seksualnog zlostavljanja deteta u porodici. Najveći broj slučajeva još uvek ostaje neprepoznat i neprijavljen usled zatvorenosti porodice, jakih mehanizama negiranja, tabua i srama od društvene osude.

⁴ www.childhelp.org/pages/statistics

⁵ Išpanović-Radojković, V. i Ignjatović, T. (2011), Oblici i pokazatelji zlostavljanja i zanemarivanja deteta, Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja, Centar za prava deteta, Beograd. Str. 22.

⁶ www.childhelp.org/pages/statistics

⁷ www.nctsn.org/nctsn_assets/pdfs/articles/child_abuse_america.

Istraživanja u našoj sredini pokazuju da čak 73% dece uzrasta od dve do 14 godina doživljava neki oblik psihološkog zlostavljanja i telesnog kažnjavanja kao uobičajeni vid disciplinovanja u porodici⁸. Rezultati istraživanja u okviru programa "Škola bez nasilja", u kome je učestvovalo oko 26. 000 učenika od trećeg do osmog razreda osnovnih škola u Srbiji, pokazalo je da je 64% učenika bar jednom, u poslednja tri meseca, doživelo nasilje vršnjaka, a najzastupljenije je bilo verbalno nasilje - vređanje, davanje pogrdnih imena, ismevanje, zatim ogovaranje, širenje laži i socijalna izolacija, a potom fizičko nasilje. Rizik od zlostavljanja i zanemarivanja posebno je visok u grupama ugrožene dece kao što su deca bez roditeljskog staranja, deca u institucijama, deca sa smetnjama u razvoju i druga deca. Prethodno iskustvo zlostavljanja i zanemarivanja, koje je često kod ove dece, povećava rizik zbog prisustva niskog samopoštovanja, nesigurne privrženosti, razvojnih smetnji i teškoća u ponašanju deteta. Kod dece sa smetnjama u razvoju rizik od zlostavljanja i zanemarivanja je dodatno uvećan zbog izolacije i čestog odbacivanja.⁹ Poslednjih godina u nas su u porastu sve vrste nasilja nad decom, a posebno vršnjačko nasilje. Deca su izložena nasilju u svakoj sredini – u kući, školi, vrtiću, vaspitno-obrazovnim, ali i u ustanovama socijalne zaštite. Jedno od najobimnijih istraživanja o nasilju nad malisanima, koje je uradio Unicef sa svojim partnerima, pokazalo je da čak 72 odsto roditelja u Srbiji veruje da je "batina iz raja izašla" i fizički kažnjava svoju decu. Prema podacima centara za socijalni rad nasilju su najizloženija deca iz siromašnih sredina, romski malisani, deca s posebnim potrebama i deca bez roditeljskog staranja. U 2005. godine evidentirano je 2.275 dece žrtava zlostavljanja, a u 2006. godini čak 2.771 dete bilo je žrtva nasilja, što predstavlja povećanje od 22 odsto. U 2006. godini četvero dece je umrlo od posledica nasilja, a 2000. godine zabeleženo je dvanaest smrtnih slučajeva malisana. Od osnivanja do danas, SOS Dečja linija imala je više od 24.000 poziva, a podaci Republičkog zavoda za statistiku Srbije pokazuju da je od posledica nasilja 2000. godine umrlo dvanaestoro, a 2006. godine – četvero dece. U Institutu za mentalno zdravlje u martu 2000. godine formiran je Odsek za psihijatrijsku procenu i tretman zlostavljene i zanemarene dece, u kome se svake godine u proseku registruje 110 novih slučajeva. Njihovi podaci govore da je najzastupljenije emocionalno nasilje, sledi fizičko i seksualno zlostavljanje, a neretko se kod jednog deteta registruje više vrsta zlostavljanja. U obrazovnim i vaspitnim ustanovama deca su pre svega izložena vršnjačkom nasilju – rezultati

⁸ Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku iz 2005. godine

⁹ Išpanović-Radojković, V. i Ignjatović, T. (2011), Oblici i pokazatelji zlostavljanja i zanemarivanja deteta, Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja, Centar za prava deteta, Beograd. Str. 22-23.

istraživanja koje je sprovedeno 2006. godine u pedeset osnovnih škola Srbije u okviru programa "Škola bez nasilja" i u kome je učestvovalo 26.947 učenika od trećeg do osmog razreda i kompletno školsko osoblje govore da je skoro polovina đaka tokom školovanja doživelo neki oblik vršnjačkog nasilja i da je četvrtina njih doživela da ih neko od nastavnika uvredi ili udari. Rezultati istraživanja Instituta za psihologiju i organizacije "Save the children" koje je sprovedeno u maju 2007. godine u šest ustanova za decu bez roditeljskog staranja pokazuju da praktično nema deteta koje je tokom boravka u ustanovi bilo pošteđeno nasilja.

Porodično nasilje nad decom iz godine u godinu sve je prisutnije u Srbiji i samo tokom 2007. i 2008. od roditelja nasilnika sudski je oduzeto 1.122 dece i smešteno u hraniteljske porodice i ustanove socijalne zaštite. Razlozi su najstrašnije fizičko, emocionalno i seksualno nasilje, koje su ova deca trpela u svojoj porodici. Najčešći oblici verbalnog kažnjavanja u porodici su: omalovažavanje, optuživanje bez razloga, pretnje, zastrašivanje, ograničavanje kretanja, ismevanje, diskriminacija svake vrste. Što se tiče fizičkih oblika nasilja, oni se manifestuju preko: šamaranja, šutiranja, bacanja, davljenja, prebijanja... Deca se najčešće psihički zlostavljaju - u 29% slučajeva, fizički - u 22% slučajeva, a 4% dece je primorano da radi. Centrima za socijalni rad u Srbiji u toku 2007. godine prijavljeno je 686 slučajeva gde su deca žrtve porodičnog nasilja, a 770 malšana trpelo je nasilje u porodici zajedno sa jednim roditeljem, najčešće majkom. Statistički podaci pokazuju da je, iz godine u godinu, nasilje i zlostavljanje dece sve veće sa izraženim oblicima brutalnosti. Kao posledica nasilja nad decom od strane roditelja u 2007. godini roditeljima je oduzeto 522 dece a 2008. godine 600 dece.

Nasilno ponašanje se najčešće objašnjava psihopatologijom nasilnika ili kao posledica naučenog ponašanja u porodici. Mnoge studije pokazuju da su odrasli nasilnici i sami bili žrtve zlostavljanja u detinjstvu, odnosno da nasilnički obrasci ponašanja imaju karakter međugeneracijskog prenošenja. Preobraćanje žrtve u nasilnika objašnjava se mehanizmom "identifikacije sa agresorom". Prema teoriji socijalnog učenja, nasilničko ponašanje se uči posmatranjem agresivnih obrazaca ponašanja osoba koje služe kao uzori. Deca koja su svedoci stalnog nasilja u porodici usvajaju agresivni obrazac ponašanja kao stil kontrolisanja svoje fizičke i socijalne okoline.¹⁰ Prema multifaktorskoj teoriji pojedinci pribegavaju nasilju kad je dobit od nasilnog ponašanja veća od neprijatnosti ili kazne koju mogu očekivati zbog nasilnog ponašanja. Dobit za nasilnike, u tom slučaju, jeste smanjivanje napetosti

¹⁰ Išpanović-Radojković, V. i Ignjatović, T. (2011), Ibid. Str. 23.

usled praznjenja i osećanje moći i kontrole nad žrtvom, a cena takvog ponašanja je mala, zanemarljiva, jer je reagovanje društva najčešće slabog intenziteta. Kao što postoje različita shvatanja o tome šta će se smatrati kao nasilje nad decom, takođe postoji značajna kompleksnost u razumevanju uzroka nasilja. Ova shvatanja se takođe delimično razlikuju u odnosu na različite vrste nasilja kojem su deca izložena. Detaljna diskusija o uzrocima takvih je izvan opsega ovog rada. Uopšteno govoreći, može se reći da takvi razlozi budu povezani sa strukturnim uslovima u zajednici koja vodi do pojave nasilja nad decom. Pol, društvena klasa i kulturni faktori su primeri takvih strukturalnih uzroka. Tu su i niz drugih objašnjenja na nivou grupe, na primer, sistemska teorija i teorija društvenog učenja. Sistemska teorija pretpostavlja da se upotreba nasilja delimično objašnjava strukturnim odnosima u porodici, dok teorija socijalnog učenja smatra da osoba koja je izložena nasilju saznaje metod za rešavanje konflikata koji se reprodukuje u sledećoj generaciji, na primer, žrtva nasilja u sledećem kolu postane počinilac nasilja. Pored toga, postoje individualno orjentisana objašnjenja, kao što su udruživanje nasilja sa devijantnim karakternim osobinama počinioaca nasilja.

POLICIJA KAO SUBJEKAT U ZAŠTITI DECE OD NASILJA I ZLOSTAVLJANJA

Poslednjih decenija XX veka došlo je do značajnih globalnih promena, pa i promena u vrednosnom, moralnom, političkom i socijalnom statusu dece. Pasivan oblik zaštite deteta transformisao se u nov koncept "prava deteta". Ovaj koncept baziran je na ideji da je dete, kao ljudsko biće, individualni titular prava i sloboda, koje ostvaruje u skladu sa svojom zrelošću i razvojnim sposobnostima, i da je status deteta u porodici i društvu od ključne važnosti pravo na samoopredljenje, koje otvara širi prostor za njegov autonomni razvoj i ostvarivanje ličnih prava i sloboda.¹¹ Na međunarodnom nivou je naročita pažnja posvećena uspostavljanju delotvorne zaštite dece-žrtva i u tom segmentu razvijeni su visoki standardi. Fakultativni protokol uz Konvenciju o pravima deteta, o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji i Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja su najbolji primer širenja zaštite dece-žrtava na nivou međunarodnoga i evropskog prava kada se oni u krivičnom postupku pojavljuju kao oštećeni ili se saslušavaju kao svedoci. Republika Srbija je ratifikacijom ovih međunarodnih instrumenata preuzela obavezu da svoje

¹¹ Petrušić, N. , Stevanović, I. (2011). Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi, Prava žrtava i EU, Beograd, str. 87.

nacionalno zakonodavstvo uskladi sa preuzetim međunarodnim obavezama ali i da u praksi obezbedi njihovu češću neposrednu primenu, nego što je to do sada bio slučaj. Protokol uz Konvenciju o pravima deteta, o prodaji dece, dečjoj prostituciji i dečjoj pornografiji, između ostalog, obavezuje države ugovornice da usvoje odgovarajuće mere za zaštitu prava dece-žrtava radnji zabranjenih Protokolom u svim fazama krivičnog postupka, a naročito:

- 1) priznavanjem ugroženosti dece žrtava i prilagođavanjem postupaka da bi se uvažile njihove posebne potrebe, uključujući njihove posebne potrebe kao svedoka;
- 2) obaveštavanjem dece žrtava o njihovim pravima, njihovoj ulozi i obimu, vremenskom rasporedu i napredovanju postupka i razmatranju njihovih slučajeva;
- 3) dopuštanjem da se u postupku u kom su ugroženi njihovi lični interesi prezentiraju i razmotre gledišta, potrebe i preokupacije dece žrtava, na način koji je u skladu sa pravilima nacionalnog procesnog prava;
- 4) obezbeđivanjem odgovarajućih službi podrške deci žrtvama tokom čitavog pravnog procesa;
- 5) zaštitom, kada je to odgovarajuće, privatnosti i identiteta dece žrtava i preduzimanjem mera u skladu sa nacionalnim pravom kako bi se izbeglo nepodesno širenje informacija koje bi mogle dovesti do identifikovanja dece žrtava;
- 6) obezbeđivanjem, u odgovarajućim slučajevima, bezbednosti dece žrtava, kao i bezbednosti njihovih porodica i svedoka koji svedoče u njihovo ime, od zastrašivanja i odmazde;
- 7) odnosno izbegavanjem nepotrebnog odlaganja razmatranja slučajeva i izvršavanja naloga ili uredbi o davanju obeštećenja deci žrtvama.¹²

Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualne eksploatacije i seksualnog zlostavljanja, na sličan način, i izuzetno detaljno reguliše opšte mere zaštite deteta žrtve u krivičnom postupku ali i sam način razgovora sa njim. U tom smislu države ugovornice ove Konvencije se obavezuju na preduzimanje neophodnih zakonodavnih i drugih mera, za zaštitu prava žrtava kao i njihovih posebnih potreba u ulozi svedoka, u svim fazama krivičnog postupka, a posebno:

- 1) upoznavajući ih, sem ako oni ne žele da prime takve informacije, sa službama koje im stoje na raspolaganju, njihovim pravima, njihovoj ulozi

¹² Petrušić, N. , Stevanović, I. (2011). Ibid, str. 94-95

kao i praćenju i postupku nakon što podnesu tužbu, o opštem toku postupaka, optužbama kao i ishodu njihovog predmeta;

2) staranjem da barem u slučajevima gde eventualno postoji opasnost za žrtvu ili njenu porodicu, oni mogu da budu obavešteni, ako je neophodno, kada je gonjeno ili osuđeno lice privremeno ili konačno pušteno na slobodu;

3) omogućavanjem da, na način koji je u skladu sa pravilima domaćih postupaka, budu saslušani, izvedu dokaze ili izaberu sredstva putem kojih će predstaviti i na razmatranje staviti svoje stavove, potrebe i interese, neposredno ili preko posrednika;

4) pružajući im odgovarajuće usluge podrške tako da njihova prava i interesi mogu blagovremeno da budu predloženi i uzeti u obzir;

5) zaštitom njihove privatnosti, identiteta i slike o njima i, u skladu sa domaćim propisima, sprečavanjem širenja u javnosti bilo kakvih informacija na osnovu kojih bi se mogao utvrditi njihov identitet;

6) staranjem za njihovu bezbednost, kao i njihove porodice i svedoka u njihovo ime, od zastrašivanja, osvete i obnove viktimizacije;

7) staranjem da se kontakt između žrtava i učinioca u sudu ili organu unutrašnjih poslova izbegne, sem ako nadležni organi ne odrede drugačije u najboljem interesu deteta ili kad je zbog istrage ili postupaka takav kontakt neophodan¹³.

Normativni okvir prava deteta u Srbiji čini Porodični zakon, kojim su uspostavljeni porodično pravni odnosi, usklađeni sa savremenim evropskim zakonodavstvom i praksom u oblasti prava deteta. Jedna od osnovnih odlika novog Porodičnog zakona ogleda se u tome što su prava deteta eksplicitno utvrđena kao njegova posebna i samostalna lična prava, a ne kao prava izvedena iz dužnosti roditelja i ostalih članova porodice. U skladu s tim, prava deteta komplementarna su pravima roditelja i drugih pravnih subjekata i institucija, imaju jasno određenu sadržinu i praćena su konkretnim materijalnopравnim zahtevima deteta. Pravila Porodičnog zakona kojima je regulisan položaj deteta kao subjekta porodičnih odnosa, redefinisani okviri poslovne sposobnosti deteta i njegova posebna prava, rezultat su nastojanja da se domaći propisi usklade sa savremenim međunarodnim i evropskim standardima u oblasti prava deteta, posebno sa standardima utvrđenim Konvencijom o pravima deteta i Evropskom konvencijom o ostvarivanju dečjih prava. Donošenjem Porodičnog zakona, po prvi put su u

¹³Petrušić, N., Stevanović, I. (2011). Ibid, str. 95-96.

našem zakonodavstvu prava deteta procesno operacionalizovana kroz poseban parnični postupak: "Postupak u sporu za zaštitu prava deteta i u sporu za vršenje odnosno lišenje roditeljskog prava". Ovaj poseban pravozaštitni metod primenjuje se u parnicama za ostvarivanje i zaštitu onih prava deteta predviđenih Porodičnim zakonom, za koja nije predviđena primena nekog drugog postupka.¹⁴ Pored Porodičnog zakona, Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica predviđa nova rešenja u pogledu zaštite maloletnih lica. Zakon o maloletnicima je posebnu pažnju posvetio pravosudnim organima i organu unutrašnjih poslova, njihovom osposobljavanju za rad sa maloletnim licima, načinu postupanja i svim bitnim elementima koji mogu da utiču na sveobuhvatniju zaštitu maloletnih lica. Zakon predviđa specijalizaciju službenika unutrašnjih poslova, javnog tužioca, istražnog sudiju, predsednika veća i punomoćnika. Važno je napomenuti da je Ministar pravde doneo Poseban protokol o postupanju pravosudnih organa u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja¹⁵, koji treba da obezbedi, pre svega, vođenje koordiniranih postupka koji štite maloletna lica od dalje viktimizacije i obezbeđuju im odgovarajuću podršku. U skladu sa obavezama koje proizilaze iz Nacionalnog plana akcije za decu, strateškog dokumenta Vlade Republike Srbije, u kome se definiše opšta politika države prema deci i mladima, kao i osnovnim principima i smernicama iz Opšteg protokola za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja, ministar unutrašnjih poslova doneo je Posebni protokol o postupanju policijskih službenika u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja.¹⁶

Primarni zadaci policije kao državne službe su zaštita života građana i prevencija kriminala. Deca su građani sa pravom na zaštitu koju obezbeđuje prekršajni, porodični i krivični zakonik. Policija ima dužnost i odgovornost da istražuje slučajeve zlostavljanja dece. Ovakve istrage treba sprovoditi pažljivo, temeljno i profesionalno. Prilikom rada na prestupima čija je žrtva dete, policija je obavezna da sarađuje sa Centrom za socijalni rad i drugim službama i institucijama koje su snabdevene javnim ovlašćenjem za zaštitu deteta od zlostavljanja i uvek uzima u obzir njihovo mišljenje o najboljem interesu deteta. Policija ima povoljnu poziciju da prepozna, odnosno otkrije slučajeve zlostavljanja dece, jer se nalazi u zajednici i istovremeno može da preduzme sve potrebne aktivnosti u smislu sprečavanja nasilja prema njima. Preventivno delovanje policije nezamislivo je bez saradnje ove službe sa centrima za

¹⁴ Petrušić, N., Stevanović, I. (2011). Ibid, str. 90.

¹⁵ Protokol je donet juna 2009. godine.

¹⁶ Protokol je donet oktobra 2005. godine

socijalni rad, kao i sa svim drugim službama i institucijama ovlašćenim za zaštitu dece od zlostavljanja. Ova saradnja ogleda se u: dobroj komunikaciji, razmeni informacija, kao i u zajedničkom učestovanju u preventivnim programima u ovoj oblasti. Policija mora biti spremna da deli informacije i poverljive podatke sa centrom za socijalni rad, kao i sa svim drugim ovlašćenim službama i institucijama. S tim u vezi je i dužnost policije, kao i svih državnih organa, ustanova, organizacija, kao i svakog građanina, da centru za socijalni rad (organu starateljstva) prijavi svaki slučaj kada je maloletniku potrebna zaštita. Ovo uključuje i obavezu policajca koji predstavlja svoju službu da na zajedničkim sastancima posvećenim zaštiti dece bude u potpunosti informisan o svakom slučaju, kao i da bude potpuno spreman da proceni rizik u procesu donošenja odluke. Međutim, to podrazumeva i spremnost centra za socijalni rad, kao i drugih ovlašćenih službi i institucija, da dele informacije i poverljive podatke koji su im na raspolaganju, kako bi omogućili policiji da obavi svoje dužnosti. U cilju obavljanja svoje dužnosti policija se mora specijalizovati. U tom smislu potrebno je formirati posebne jedinice ili odeljenja koja bi imala primarnu odgovornost za istragu slučajeva zlostavljanja deteta. Ovakve jedinice ili odeljenja moraju imati dovoljno osoblja sa iskustvom koje je u skladu sa ozbiljnošću njihovog posla. Briga za bezbednost dece nije isključivo briga posebnih jedinica ili odeljenja, već svakog policajca, i on to mora da shvati kao osnovni deo svoje dužnosti. U tom cilju svaki patrolni policajac ili pozornik koji prisustvuje incidentu porodičnog nasilja mora biti edukovan da reaguje u cilju zaštite deteta od zlostavljanja. Upravo ovi policajci, s obzirom na karakter službe kojoj pripadaju, imaju jedinstvenu priliku da identifikuju slučajeve zlostavljanja dece, čak i daleko pre bilo koje druge društvene službe.

U postupku obezbeđivanja krivičnopravne zaštite dece od zlostavljanja, potrebno je, pre svega, otkriti krivična dela i njihove počiniocce. Jedan od osnovnih zadataka policije je *otkrivanje i identifikacija učinilaca krivičnih dela*. U tom smislu policija primenjuje čitav niz operativnih tehničkih i taktičkih radnji, ali u svakom slučaju njihova efikasnost je vezana i za činjenicu postojanja dobre saradnje predstavnika policije sa predstavnicima centara za socijalni rad, drugih ovlašćenih državnih službi i institucija, kao i sa predstavnicima nevladinih organizacija koje se bave pitanjima zaštite dece od zlostavljanja, službi za zaštitu žrtava, kao i građana kojima se dete može poveriti (rođaci, prijatelji, susedi). Jedna od najznačajnijih uloga policije je sprovođenje predistražnih i pojedinih istražnih radnji, u cilju obezbeđivanja dokaza koji treba da omoguće pokretanje krivičnog postupka podnošenjem krivične prijave protiv osumnjičenog za zlostavljanje deteta, odnosno onih koji su bitni za vođenje prekršajnog postupka. Policija prikuplja i obezbeđuje sve dokaze koji su bitni za pokretanje krivičnog postupka ili za vođenje prekršajnog postupka. To posebno važi za *prikupljanje materijalnih*

dokaza o izvršenom delu čije je postojanje od naročitog značaja za budući krivični postupak. Krivičnom postupku, po pravilu, prethodi preduzimanje niza radnji koje se pre svega sprovode od strane policije. Ta vrsta postupka se uobičajeno naziva pretkrivični postupak i po svom karakteru je više upravni i kriminalistički, te se odlikuje posebnim pravilima i organima koji ga sprovode. Njegov cilj je da se omogući eventualno pokretanje krivičnog postupka. Radnje koje se u ovom postupku obavljaju imaju pre svega karakter *operativnih radnji*, tako da po pravilu nemaju dokazni kredibilitet u krivičnom postupku, mada se neke od njih mogu vršiti i u procesnom obliku, što je, na primer, karakteristično za sprovođenje uviđaja pre istrage.

Saslušanje svedoka, odnosno žrtve i osobe za koju postoji osnovana sumnja da je izvršila krivično delo, je posebna istražna radnja koja se mora imati u vidu, jer je to isključivo krivičnoprocesna radnja od posebnog značaja. Dete žrtva nasilja je u situaciji da daje iskaz organima unutrašnjih poslova pa iz tih razloga policija treba da ostvari kontakt i saradnju sa centrom za socijalni rad, a u cilju izbegavanja dodatne traumatizacije deteta. Otuda i zahtev da se intervjuisanje deteta obavlja od strane isključivo specijalizovanog lica - po pravilu predstavnika organa starateljstva - a u saradnji sa predstavnicima policije da bi se prikupile i informacije bitne za delokrug rada ove službe. Ukoliko postoji osnovana sumnja da je izvršeno krivično delo zlostavljanja i postoji dovoljno dokaza, policija pokreće krivični postupak podnošenjem krivične prijave nadležnom tužilaštvu. Policija, takođe, ima ovlašćenja za hapšenje zlostavljača-počinioca krivičnog dela zlostavljanja. Ponekad će hapšenje osumnjičenog biti i dovoljno da se dete zaštiti, tako da neće biti potrebno da se ono odvođi od kuće. Postoje situacije u kojima je potrebno hitno izdvajanje deteta iz sredine u kojoj trpi nasilje. Takve situacije ponekad zahtevaju i blisku saradnju predstavnika policije i centra za socijalni rad u smislu pružanja asistencije policije centru za socijalni rad (organu starateljstva) u vršenju poslova iz njegovog delokruga. Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, kao državna služba, snabdeveno je javnim ovlašćenjem za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja. Primena ovlašćenja policajca prema maloletnim i mlađe punoletnim licima određen je, pre svega, Zakonom o policiji. Na osnovu ovog Zakona, policijska ovlašćenja prema maloletnim licima, mlađim punoletnim licima i u predmetima krivičnopravne zaštite dece i maloletnika primenjuju ovlašćena službena lica posebno osposobljena za rad sa maloletnicima.¹⁷

¹⁷ Član 38 stav 1. Zakona o policiji, ("Sl. glasnik RS", br. 101/2005, 63/2009 - odluka US i 92/2011).

Što se tiče preventivnih aktivnosti ministarstva unutrašnjih poslova na planu zaštite zlostavljanja dece, policija je dužna da preduzima određene aktivnosti na sprečavanju nekih oblika nasilja prema deci, kao i među njima samima. Policija kao subjekt u prevenciji zlostavljanja i zanemarivanja dece najefikasnije se ostvaruje kroz permanentnu saradnju sa roditeljima, usvojocima odnosno staraocima, obrazovno-vaspitnim, socijalnim i zdravstvenim ustanovama, javnim tužilaštvom i sudom za maloletnike, medijima, nevladinim organizacijama, kao i drugim subjektima društvene zajednice koji se bave pravima deteta i zaštitom dece. Na taj način, policijski službenici uzimaju aktivno učešće i mesto multidisciplinarnog člana institucije koja daje svoj doprinos na sprečavanju svih događaja u kojima se deca i maloletnici pojavljuju kao žrtve nasilja i zlostavljanja. Poslednjih godina svetska iskustva, kao i iskustva u nas, pokazuju da je model aktivnosti policije u lokalnoj zajednici najefikasniji i da daje dobre rezultate u prevenciji zlostavljanja dece i njihovoj zaštiti. Policijski službenici, u saradnji sa građanima, porodicom i pojedincima, lakše dolaze do informacija koje ukazuju na postojanje problema nasilja nad decom, kako u porodici tako i među vršnjacima, i u situaciji su da pravovremeno i efikasno preduzimaju neophodne aktivnosti. Policijski službenici koji su stekli posebna znanja iz oblasti prava deteta i krivično-pravnoj zaštiti maloletnih lica, u saradnji sa direktorima i psihološko-pedagoškim službama obrazovno-vaspitnih ustanova na teritoriji Republike Srbije realizaciju preventivne aktivnosti kod školske dece i omladine, po modelu radionica¹⁸.

ZAKLJUČAK

Strategija odnosa prema deci, u savremenom društvu, sagledava se kao dominantno pitanje društvenog razvoja, a njeno kreiranje i implementacija podrazumeva udruživanje svih društvenih aktera - centralnih i lokalnih vlasti, zakonodavne vlasti, kao i organizacije civilnog društva i privatnog sektora. Saglasno tome, savremeni sistem društvene zaštite dece mora biti zasnovan na multidisciplinarnom i intersektorskom pristupu, uz uvažavanje potrebe kontinuirane edukacije svih subjekata koji sudeluju u sistemu. Veoma važno mesto u sistemu zaštite dece zauzima pravna zaštita, u okviru koje poseban značaj imaju mehanizmi porodičnopravne i krivičnopravne zaštite dece. Step en delotvornosti i efikasnosti ovih mehanizama zavisi od niza faktora, pri čemu je ključna njihova povezanost sa drugim institucionalnim sistemima

¹⁸ Igrački, J. (2012), Uloga policije u prevenciji maloletničkog prestupništva, u: Delikti, kazne i mogućnosti socijalne profilakse, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 355.

zaštite, kao što su sistem socijalne zaštite, zdravstvo i obrazovanje. Što se tiče preventivnih aktivnosti policije na planu zaštite zlostavljanja dece, ona je dužna da preduzima određene aktivnosti na sprečavanju različitih oblika nasilja prema deci, kao i među njima samima. Aktivnost policije, kao subjekt u prevenciji zlostavljanja i zanemarivanja dece, najefikasnije se ostvaruje kroz permanentnu saradnju sa roditeljima, usvojiocima odnosno staraocima, obrazovno-vaspitnim, socijalnim i zdravstvenim ustanovama, javnim tužilaštvom i sudom za maloletnike, medijima, nevladinim organizacijama, kao i drugim subjektima društvene zajednice koji se bave pravima deteta i zaštitom dece. Na taj način, policijski službenici uzimaju aktivno učešće i mesto multidisciplinarnog člana institucije koja daje svoj doprinos na sprečavanju svih događaja u kojima se deca i maloletnici pojavljuju kao žrtve nasilja i zlostavljanja.

Pored delovanja društvenih institucija, od značaja je i delovanje pojedinih vaninstitucionalnih činilaca, među kojima posebno važnu ulogu imaju nevladine organizacije i profesionalna udruženja. Svaki deo složenog sistema zaštite dece, kao i svaka institucija u njemu, ima svoje mesto i nosi svoj deo odgovornosti za uspešno funkcionisanje sistema pravne zaštite dece. U savremenom društvu naročita pažnja posvećena je uspostavljanju delotvorne zaštite dece-žrtva. Na međunarodnom i evropskom nivou razvijeni su visoki standardi zaštite dece-žrtava, koje države sa većom ili manjom uspešnošću implementiraju reformišući pojedine grane pravnog sistema. Republika Srbija spada u red zemalja u kojoj se ratifikovani međunarodni ugovori neposredno primenjuju, i po svojoj pravnoj snazi zakoni o potvrđivanju međunarodnih ugovora nalaze se odmah posle Ustava. Međutim, neposredna primena međunarodnih ugovora se u praksi dovodi u pitanje kako zbog objektivnih tako i zbog subjektivnih ograničenja, a u najvećem broju slučajeva i nije moguća, jer većina odredbi nije samoizvršiva. Zbog toga je neophodno da se, u cilju ostvarivanja prava deteta, obezbedi puna primena potvrđenih međunarodnih ugovora, pre svega kroz usaglašavanje postojećih zakonskih tekstova sa ratifikovanim ugovorima i donošenje novih zakona.

Početkom ovog veka Republika Srbija je preuzela značajne korake u smislu usaglašavanja svog zakonodavnog porodičnogpravnog i krivičnogpravnog (odnosno krivičnogprocesnog) okvira sa relevantnim međunarodnim i evropskim standardima u cilju uspostavljanja delotvorne zaštite dece-žrtva. Međutim ovaj proces još uvek nije završen, a on sam po sebi, predstavlja sa-

mo prvi korak, doduše izuzetno značajan, u stvaranja sveobuhvatnog sistema prevencije i zaštite dece od zlostavljanja i zanemarivanja¹⁹.

LITERATURA

- (1) Draškić, M. (1997). Prava deteta: Jugoslavija i Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta, u: N. Vučković-Sahović (ur.) *Prava deteta u svetu i Jugoslaviji*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- (2) *European Convention on the Exercise of Children's Rights*, Council of Europe.
- (3) Hrnčić. J. (2011). *Depresija i delinkvencija*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (4) Igrački, J. (2012). Uloga policije u prevenciji prestupništva mladih, u: *Delikti, kazne i socijalna profilaksa*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (5) Išpanović-Radojković, V. i Ignjatović, T. (2011). Oblici i pokazatelji zlostavljanja i zanemarivanja deteta, *Zaštita deteta od zlostavljanja i zanemarivanja*, Beograd: Centar za prava deteta.
- (6) Janjić-Komar, M., Obretković, M. (1996). *Prava deteta - prava čoveka*. Beograd: Dosije & Udruženje pravnika Srbije za socijalno pravo.
- (7) Jovanović, S. (2010). *Pravna zaštita od nasilja u porodici*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (8) Krivični zakonik, "Službeni glasnik RS", br. 85/05.
- (9) Nikolić, Z., Joksić, I. (2011). *Maloletnička delinkvencija*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- (10) Obretković, M. (1997). Šta su prava deteta?, u: N. Vučković Sahović (ur.) *Prava deteta u svetu i Jugoslaviji*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava
- (11) Petrušić, N., Stevanović, I. (2011). *Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi*, Prava žrtava i EU, Beograd
- (12) *Porodični zakon*, "Službeni glasnik RS", 18/2005
- (13) Poseban protokol o postupanja policijskih službenika u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja
- (14) Posebni protokol o postupanju pravosudnih organa u zaštiti maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja
- (15) Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnika, Službeni glasnik RS, br. 85/05.

¹⁹ Petrušić, N., Stevanović, I. (2011). *Pravna zaštita dece u Srbiji i međunarodni standardi*, Prava žrtava i EU, Beograd, str. 100-101.

POLICE AS THE SUBJECT IN PREVENTION OF CHILD ABUSE

The paper examines the notion and forms of child abuse as one of the serious problems of the contemporary societies. Particular emphasize is on the analysis of the causes and consequences of child abuse, as well as on the mechanisms of social reaction. During past decades the reaction of the society became more organized and systematic both on the global and national level aiming at the protection of children's rights who are the most vulnerable population. The paper analysis current legislation in the field of child protection in Serbia, which presents relatively favourable framework for the protection of children from the abuse, but which needs further working out of the mechanisms for the implementation of new solutions in practice. Particular attention is paid to the system of criminal-legal protection of children with the focus on the role of the police in intervention, suppression and prevention of abuse and violence against children, as well as on the education of the police officers for adequate treatment of victims of violence and possibilities of their broader inclusion in recognizing potential abusers and recording them, as well as referring to social and judicial institutions in order to provide protection and prevention of child abuse.

KEYWORDS: *child abuse / criminal-legal protection of children / police in the function of prevention / violence against children / child's rights / social reaction*

INSTRUKCIJE AUTORIMA

1. Radovi se dostavljaju u elektronskoj formi, na disku ili via email: krinstitut@gmail.com
2. Autori se mole da, ukoliko je moguće, dostave apstrakt, naslov i ključne reči i na engleskom jeziku.
3. Autori treba da dostave i naziv ustanove u kojoj su zaposleni kao i email adresu i broj telefona.
4. Neophodni elementi BIBLIOGRAFIJE navode se isključivo sledećim redosledom:
 - ✓ Prezime autora i početno slovo imena;
 - ✓ Godinu izdanja u zagradi;
 - ✓ Za časopise volumen i broj strana, a za knjige mesto izdavanja i naziv izdavača;
 - ✓ NASLOVI KNJIGA i NAZIVI ČASOPISA štampaju se kurzivom.
 - ✓ U Bibliografiji se navode samo one reference na koje se autor članka eksplicitno poziva u tekstu. Ime autora koji se citira navodi se u originalu.
5. Uređivački odbor klasifikovaće članke u sledeće kategorije:
 - Izvorni naučni članci,
 - Prethodna saopštenja,
 - Pregledni članci i
 - Stručni članci
6. Svi radovi se recenziraju
7. Recenzije su anonimne

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

343
316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja = Journal of the
Institute of Criminological and Sociological
Research / glavni i odgovorni urednik
Leposava Kron. - God. 1, br. 1 (1972)- . -
Beograd : Institut za kriminološka i
sociološka istraživanja, 1972- (Beograd :
"Zuhra Simić"). - 24 cm

Dva puta godišnje
ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za
kriminološka i sociološka istraživanja
COBISS.SR-ID 5474306